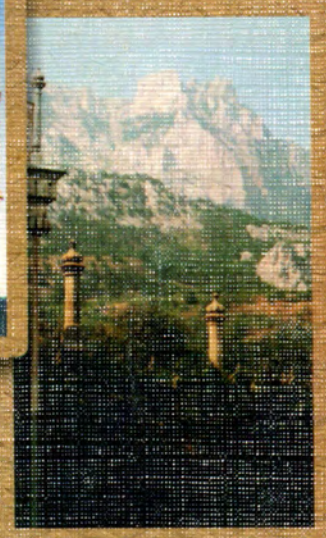
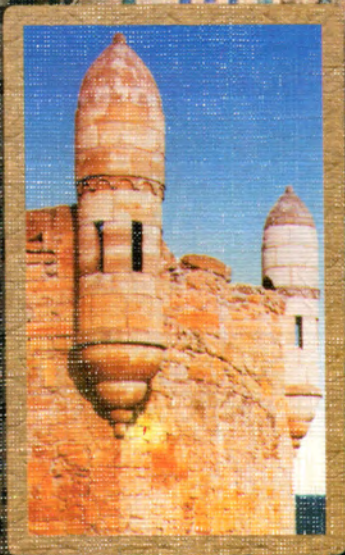

Кримські татари: шлях до повернення. Частина II

Кримські татари:

шлях до повернення

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ГОЛОВНА РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ
НАУКОВО-ДОКУМЕНТАЛЬНОЇ СЕРІЇ КНИГ
“РЕАБІЛІТОВАНІ ІСТОРІЄЮ”
ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

КРИМСЬКІ ТАТАРИ: ШЛЯХ ДО ПОВЕРНЕННЯ

КРИМСЬКОТАТАРСЬКИЙ
НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ

(друга половина 1940-х — початок 1990-х років)

ОЧИМА РАДЯНСЬКИХ СПЕЦСЛУЖБ

Збірник документів та матеріалів

ЧАСТИНА ДРУГА

КИЇВ
2004

ББК 63.3 (4Укр. - 6 КРМ)
К - 82

До збірника увійшли документи та матеріали, що висвітлюють історію кримськотатарського національного руху в другій половині 1940-х — на початку 1990-х років, розкривають форми і методи боротьби його активістів за повернення на батьківщину, позицію українських, російських та міжнародних правозахисних організацій, протидію зазначеним процесам з боку владних структур та радянських спецслужб.

Для істориків, етнологів, політологів, викладачів, всіх хто цікавиться історією України.

Редакційна колегія: *В.А.Смолій* (голова), *С.М.Богунов*,
Г.В.Боряк, *В.М.Даниленко*, *О.М.Завальнюк*,
С.В.Кульчицький, *І.Ф.Курас*, *Г.Г.Москаль*, *М.І.Панчук*,
Н.В.Платонова, *О.П.Реєнт*, *В.О.Савчук*, *П.Т.Тронько*

Упорядники: *О.Г.Бажан*, *Ю.З.Данилюк*, *С.А.Кокін*,
О.А.Лошицький

Комп'ютерний набір і науково-допоміжна робота:
Д.С.Бойко, *І.В.Бухарєва*

Оригінал-макет: *Л.А.Гречина*, *Л.В.Дубич*

ISBN 966-02-3285-3
966-02-3287-X ч.2

- © Інститут історії України
НАНУ, 2004
- © Державний архів Служби
безпеки України, 2004
- © О.Г.Бажан, Ю.З.Данилюк,
С.А.Кокін, О.А.Лошицький,
упорядкування, 2004
- © О.Г.Бажан, Ю.З.Данилюк,
вступна стаття, коментарі,
хроніка, іменний та геогра-
фічний покажчики, 2004

№ 113

**З доповідної записки голови КДБ при РМ УРСР
В. Федорчука першому секретарю ЦК КПУ
В. Щербицькому про настрої кримських татар напередодні
30-ої річниці депортації їх з Криму**

м. Київ

21 березня 1974 р.

Секретно

Екз[емпляр] № 1

Поступающие в КГБ при СМ УССР материалы свидетельствуют о том, что крымскотатарские «автономисты» не прекращают подстрекательской деятельности среди татарского населения, проживающего в республике.

По полученным оперативным данным, они намерены подготовить ряд провокационных акций, приуроченных к годовщине выселения татар из Крыма (18 мая сего года исполняется 30 лет). «Автономисты» намерены провести сборища татар в местах их проживания, подготовить «обращения» с требованиями переселения татар в Крым и предоставления им автономии, направить «делегатов» в Москву.

Один из татарских экстремистов Амеитов, житель ст[анции] Новоалексеевка Херсонской области, в конце декабря 1973 года выезжал в город Москву для установления через т. н. демократов связей с инкорреспондентами с целью организации регулярной передачи им клеветнической информации «о положении татар в Крыму».

30-31 января сего года в Советском в Белогорском районе Крымской области активным «автономистом» Шабановым Э., жителем гор[ода] Белогорска, был организован сбор подписей среди татарского населения под документами, адресованными в Организацию Объединенных Наций, «Комитет защиты прав человека» и академику Сахарову⁸⁵, в которых излагаются тенденциозные данные о якобы чинимых препятствиях татарам в Крыму. Под ними собрано около 100 подписей. Принимаются меры к изъятию указанных документов и недопущению передачи их за кордон.

В связи с осуждением Симферопольским районным судом 25 января с.г. трех татар за хулиганство и нанесение телесных повреждений «автономисты» намерены подготовить и направить в инстанции «протест» в защиту осужденных.

По полученным оперативным данным, в Москве постоянно находится группа «представителей» крымских татар из 13 человек, которые периодически выезжают в места расселения татар для сбора клеветнической информации, готовят и распространяют

«автономистские» документы враждебного и тенденциозного содержания, занимаются подстрекательской деятельностью среди татарского населения.

В конце января с.г. в г[ороде] Мелитополе в Запорожской области для передачи «автономистским авторитетам» из Москвы, без указания обратного адреса, поступил документ клеветнического содержания, именуемый «Информация № 112». Активным «автономистом» Аметовым Энвером, жителем ст[анции] Новоалексеевка Херсонской области, среди татар, проживающих в Крыму, распространялась «Информация № 113» (тексты документов прилагаются).

Проживающие в Узбекистане главари «автономистов» ведут работу по установлению татар, принимавших участие в боях с немецкими захватчиками на территории Крыма и отмеченных правительственными наградами, с целью использования этих данных в провокационных акциях во время предстоящего празднования 30-летия освобождения Крымской области.

[...]

Имеющиеся материалы свидетельствуют о том, что под влиянием «авторитетов» татары в последнее время стали отказываться от тактики оседания в сопредельных с Крымом областях и стремятся переселяться непосредственно в Крым. В 1973 г. в Запорожскую и Херсонскую области приезд новых татарских семей не отмечался, в то же время в Крым переселяются новые семьи не только из Узбекистана, но и из Краснодарского края и Херсонской области. Прибывающие в Крымскую область татары, как правило, без оформления в законном порядке приобретают частные домовладения, обзаводятся хозяйством и лишь после этого начинают ставить вопрос о прописке.

Такое положение приводит к тому, что местные органы власти в ряде случаев вынуждены решать вопросы о прописке татарских семей, прибывших самовольно в Крым, так как их выселение за пределы области после приобретения жилья вызывает нежелательные эксцессы.

В связи с изложенным представляется необходимым усилить контроль по линии местных советских органов за соблюдением установленного порядка приобретения частных домовладений и поддержанием паспортного режима в Крыму.

5-6 марта с.г. проведено совещание руководящих и оперативных работников УКГБ Крымской, Херсонской и Запорожской областей. Разработаны и осуществляются мероприятия по срыву замыслов «автономистов», недопущению с их стороны враждебных проявлений и провокационных акций, предотвращению передачи клеветнической информации за кордон.

Вместе с тем, для снижения активности «автономистов», отрыву от них граждан татарской национальности, которые попали под их влияние, представляется целесообразным продолжить практику периодического переселения в порядке оргнабора из Узбекистана в северные районы Крыма некоторого количества татарских семей.

Приложение: «автономистские» документы на 9 листах.

ДА СБ України. – Ф. 16. – Оп. 4 (1977). - Спр. 4. - Арк. 292–294. Оригінал.

Додаток 1

3 “Інформації № 112 “ про роботу повноважних представників кримськотатарського народу

м. Москва

*1973 р.**

По поручению народа его представители в конце декабря начали прибывать в столицу нашей Родины для того, чтобы вручить политбюро ЦК КПСС всенародный запрос и документ «Обуздать антисоциалистическую деятельность шовинизма в советском законодательстве, теории и системе права», скрепленные тысячами подписей трудящихся крымских татар, протесты относительно чудовищной расправы над коммунистом, представителем народа т. Акимовым Д.А.**, протест против бесчинств административных органов в Крыму, информацию о ноябрьской республиканской встрече представителей крымских татар.

Во «Всенародном запросе» народ еще раз заявил, что главным преступлением в национальном вопросе крымских татар является удержание крымских татар на положении нации, насильственно лишеной национальной родины и равноправия на ней.

Это преступление, организованное врагами социализма и народов СССР в благодатных для преступления условиях войны, разоблачено партией на XX съезде. Крымскотатарский народ требует в «Запросе» ликвидировать для него состояние Второй мировой войны. Народ запрашивает у политбюро ЦК КПСС, довело ли оно до сведения братских партий два обращения к ним крымскотатарского народа о своей национальной судьбе и каково мнение руководителей этих партий.

Документ о нарушениях социалистической и революционной

* Датується за змістом документу.

**Див. документ № 8.

законности раскрывает, как законодательные акты, упраздняющие силу революционных декретов, Конституции СССР в отношении нации крымских татар, толкают надзорные, административные и другие государственные органы на подавление и ликвидацию гражданских прав нации, являются для них удобной ширмой для подавления революционной законности и принципов советской власти.

На материалах судилищ над представителями национального движения крымских татар документ раскрывает, как ликвидируется само понятие закона и законности. Народ требует ликвидировать антиконституционные акты, подчинив деятельность исполнительных органов в национальном вопросе крымских татар принципам советской власти, законов и законности. Народ требует выполнения решения XX съезда партии, восстановить ленинизм в национальной политике, вернуть крымских татар на родину и восстановить их национальное равноправие на ней.

Народ доверил Президиуму Верховного Совета вручить этот документ международным организациям (ООН, МАЮД) и Комитетам по защите прав человека и нации социалистических стран.

В протестах народ выражает глубокое возмущение по поводу расправы над коммунистом, бывшим партизаном, редактором Крымгиза, «Кызил Крым» и партизанской печати на родном языке, участником национального движения крымских татар т. Акимовым Джеппаром Акимовичем. Он заточен в лагерь в Сибири за то, что он, как верный сын народа, коммунист и гражданин СССР, отстаивает права народа на равноправие, борется за ленинизм и [реализацию] программы КПСС в национальном вопросе.

Народ требует прекратить расправу над т. Акимовым Д.А.

В «Информации» о республиканской встрече представителей крымскотатарского народа сообщается, что представители обменялись мнениями о состоянии национального вопроса. Из Крыма, юга Украины поступают многочисленные известия о новых провокациях, беззакониях и судебных расправах над крымскими татарами.

В своих протестах трудящиеся крымские татары разоблачают этот произвол как особый комендантский режим для нации крымских татар на территории национальной родины.

Народ заявляет о непоколебимости [добиться] решения своего национального вопроса и своей решимости отдать все силы в этом направлении.

Как это неоднократно случалось, и на этот раз представителей, посланных народом в столицу нашей Родины – СССР – г[ород] Москву к руководству ленинской партии и правительства советской страны, уже ожидали и выискивали на вокзалах, у трапов самолетов, в отделениях связи и [на] предприятиях общепита представители административных органов.

В документах народ требует немедленно освободить всех репрессированных, пересмотреть все дела и реабилитировать всех оклеветанных <...> представителей его национального движения.

Против всех представителей, ступивших на землю Москвы, была одна и та же однотипная улика – национальная принадлежность, которую с удивительным мастерством угадывали стражи законности. В Москве были задержаны, обысканы, заключены на несколько дней под стражу и затем высланы из столицы СССР представители: тт. Измаилов Т. и Абдураманов Амет – ветераны войны из Ангрена, Курумеров Осман – рабочий из г[орода] Бекабада, Галбаев Асан из поселка Палванташ, Коишу Манбет из совхоза Капланбек, Ломанов С. – ветеран войны, коммунист из Ферганы. Задержана и содержалась под стражей Фаттаева Заре – бывший разведчик партизанского отряда г[орода] Ферганы.

Задержан, трое суток содержался под стражей, конвоирован до г[орода] Маргилана рабочий т. Маметов С. Не допущен в самолет, задержан и обыскан в Самаркандском аэропорту ветеран войны т. Мухтеремов Ш. (г[ород] Самарканд) <...>

Вопреки этому беззаконию и произволу, представители с честью выполнили поручение народа, ибо нет такой силы, которая бы сломила народ, остановила неизбежный процесс восстановления национального равноправия малого народа – крымских татар. Представители сдали в соответствующие инстанции адресованные его народом документы:

1. «Всенародный Запрос», скрепленный подписями трудящихся крымских татар: Ташкентской области – 2165, Андижанской области – 825, Ферганской области – 623, итого – 6508*. Документ составил том № 201 материалов национального движения крымских татар.

2. Документ «Обуздать антисоциалистическую деятельность шовинизма в советском законодательстве, теории и системе права», скрепленный подписями трудящихся крымских татар: Ташкентской области – 1706, Андижанской области <...>, Ферганской области – 1979, Самаркандской области – 1256, Наманганской области – 1251, итого – 7238.

Документ составил том № 202 материалов национального движения.

3. Протесты трудящихся крымских татар о расправе над представителем народа коммунистом т. Акимовым Д.А. в Ташкентской и Ферганской областях скреплен 1400 подписями, Самаркандской области – 1230 подписями, Крымской области и Украины – 600 подписями.

4. Информация о республиканской встрече представителей

* Цифрові дані подаються за документом.

крымских татар, состоявшейся 3 ноября 1973 года.

17 декабря 1973 года «Всенародный Запрос» и документ о нарушении социалистической законности сданы в следующие инстанции:

- а) Президиум Верховного Совета СССР;
- б) Совет Министров СССР;
- в) КГБ СССР;
- г) МВД СССР.

В двух других инстанциях, предназначенных для обеспечения высшего надзора за исполнением законов и законности – в Прокуратуре СССР и Министерстве юстиции СССР, – отказались принять документы, разоблачающие нарушения социалистической законности.

Получив отказ, представители вынуждены были направить почтой документы народа в эти государственные органы (квитанция [об отправке] заказного [письма с] уведомлением 17 и 20 Московского почтамта от 17.12.73 г.).

Также почтой эти документы направлены следующим адресатам:

- а) Институт государства и права,
 - б) редакции газеты «Правда»,
- (квитанции [об отправке] заказного [письма с] уведомлением 16 и 19 от 17.12.73 г.

17 декабря 1973 года в ЦК КПСС представители направили телеграмму протеста по поводу расправы над т. Акимовым с требованием его немедленного освобождения.

Данная информация направлена во все места проживания нации крымских татар, в партийно-государственные органы и органы печати.

Ваши представители:

1. Хамли Мамбет	подписи	Ташкентская область
2. Абдураманов Амет	отсутствуют	—
3. Измайлов Таир		—
4. Эмирвелиев Осман		—
5. Галбаев Асан		Андижанская область
6. Меметов Сейдамет		Ферганская область
7. Сулейманов Люмак		Ферганская область
8. Фаттаева Заре	незаконно	—
9. Меметова Заре	задержаны	—
10. Аметов Исмаил	выдворены	Херсонская область
11. Джевапнов Исмаил		Наманганская область
12. Усеинов Нуредин		Ферганская область
13. Мухтеремов Шевкет		Самаркандская область

Інформація № 113
про роботу, проведену представниками
кримськотатарського народу у Москві

м. Москва

*Лютий 1974 року**

Выполняя волю народа, мы, ваши представители, за это время посетили вышестоящие партийные, советские и другие органы и вручили общенародные и другие документы, в которых выражены думы и чаяния народа.

1. В политбюро ЦК КПСС, Президиум Верховного Совета СССР, Совет Министров Союза ССР сдан протест, скрепленный 680 подписями трудящихся крымских татар, проживающих в Ферганской, Ташкентской, Самаркандской, Наманганской областях. В этом документе народ решительно осуждает действия административных органов г[орода] Москвы, которые в самой грубой форме попрали социалистическую законность, совершили насилия в отношении представителей крымскотатарского народа, прибывших в столицу СССР по поручению народа в декабре 1973 г. Без всякого на это основания, представители народа были задержаны, подвергнуты унижительным обыскам, посажены за решетку, а затем под конвоем были выдворены из г[орода] Москвы (текст протеста прилагается)**.

А также этот протест направлен в редакции газет «Правда», «Известия», «Красная звезда», «Труд», журналы «Человек и закон», «Социалистическая законность», Институт государства и права, Прокуратуру СССР.

2. Для политбюро ЦК КПСС, Президиума Верховного Совета СССР [были] вручены протесты представителей народа т. Меметова Сейдамета – из г[орода] Маргилана Ферганской области, тт. Абдураманова Амета, Измайлова Таира – из г[орода] Ангрена Ташкентской области.

В этих документах разоблачаются факты произвола и насилия, совершенные административными органами г[орода] Москвы над представителями народа.

3. Для политбюро ЦК КПСС повторно сдан запрос народа о своей тяжелой национальной судьбе, скрепленный 300 подписями

* Датується за змістом документу.

** Див. додаток № 3.

трудящихся крымских татар из Ташкентской, Ферганской областей и Краснодарского края.

В декабре 1973 года данный запрос был вручен в Политбюро ЦК КПСС с 6.508 подписями, а всего 6.808 подписей.

4. В Политбюро ЦК КПСС вторично сдан общенародный документ «Обуздать антисоциалистическую деятельность шовинизма в советском законодательстве, в теории и системе права» с 700 подписями трудящихся крымских татар Ферганской, Ташкентской, Самаркандской областей, Краснодарского края.

В декабре 1973 года этот документ был сдан за 7.238 подписями, а всего 7.938 подписей – том № 202.

5. В Союз писателей Латвийской ССР направлены по почте всенародные документы «Обуздать антисоциалистическую деятельность шовинизма в советском законодательстве, в теории и системе права», «Протест», «Запрос народа» (номер квитанции заказного письма и уведомления 840, 841 от 26 января 1974 года). Такие же документы направлены по почте Союзу писателей Литовской ССР (номер квитанции заказного письма и уведомления 843 от 26 января 1974 г.), ЦК Компартии Эстонской республики (номер квитанции заказного письма и уведомления 844, 842 от 26 января 1974 года).

Настоящая информация направлена Центральному Комитету КПСС, Советскому правительству, ЦК компартий – Белоруссии, Украины, Азербайджана, Грузии, Латвии, Литвы, Эстонии, Таджикистана, Узбекистана, Казахстана, Туркменистана, Киргизии, Молдавии, Армении, партийным организациям Чечено-Ингушской, Кабардино-Балкарской, Дагестанской, Башкирской, Удмуртской, Татарской, Абхазской автономных республик, редакциям газет «Правда», «Известия», «Красная звезда», «Труд», журналам «Человек и закон», «Социалистическая законность», «Нева», Институту государства и права и во все пункты проживания крымско-татарского народа.

Ваши представители:

Меметов С.	–	Ферганская обл[ась]
Абдураманов А.	–	Ташкентская обл[ась]
Мухтеремов Ш.	–	Самаркандская обл[ась]

ДА СБ України. – Ф. 16. – Оп. 4 (1977). – Спр. 4. – Арк. 301-302. Копія.

**Протест
кримськотатарського народу проти встановлення перешкод на
шляху діяльності його представників**

м. Москва

*1974 р.**

Крымскотатарский народ, продолжая свою длительную тяжелую борьбу за возвращение насильственно захваченной с 1944 г. национальной родины, за восстановление силы ленинского декрета о Крымской Автономии, за равноправие и суверенитет, возвращение всего того, что ему принадлежало исторически и дано революцией, в начале декабря послал своих полномочных представителей в столицу СССР – г[ород] Москву.

Полномочие представителей закрепляется волей народа, принципами революции и социализма.

Административные органы, опираясь на антиконституционные указы 1946, 56, 67 гг., фактически объявивших вне закона нацию крымских татар, лишив родины и равноправия нацию крымских татар, задержали и выдворили полномочных представителей народа.

Задержаны, подвергнуты оскорбительным, незаконным обыскам и допросам и высланы из Москвы следующие полномочные представители крымскотатарского народа.

1. Сулейманов Люмак	–	от Ферганской обл[асти]
2. Меметов Сейдамет	–	–”–
3. Фаттаева Заре	–	–”–
4. Галбаев Асан	–	от Андижанской обл[асти]
5. Хомшу Мамбет	–	от Ташкентской обл[асти]
6. Абдурахманова Амет	–	–”–
7. Измаилов Таир	–	–”–
8. Эмирвелиев Осман	–	–”–
9. Мухтеремов	–	–”–

Полномочный представитель крымскотатарского народа от Самаркандской обл[асти] – незаконно задержан, подвергнут обыску и грубому насилию в аэропорту в Самарканде.

Опираясь на волю всего крымскотатарского народа, выраженную в документах национального движения, исходя из принципов Октябрьской революции и Конституции СССР, мы заявляем решительный протест против необузданного произвола административных и надзорных органов, фактически играющих роль «китайской

* Датується за суміжними документами.

стены» между народом и партией, выступающих как надгосударственная сила.

Безотлагательное обуздание произвола, прекращение аннексии родины и [установление] равноправия нации крымских татар, организованное возвращение и компактное заселение народа на местах исторического его проживания, возврат и восстановление всего того, что было отнято и растоптано как национальное и революционное достояние;

Родная земля, равноправие и национальный суверенитет – таковы права и непреклонное требование крымскотатарского народа.

Протесты задержанных, подвергнутых гнусным обыскам, оскорблениям и выдворениям, прилагаются.

Протест скреплен 680 подписями.

Сдан в ЦК КПСС*.

ДА СБ України. – Ф. 16. – Оп. 4 (1977). – Спр. 4. – Арк. 302-303. Копія.

№ 114

**Інформація секретаря ЦК КПУ І. Лутака
першому секретарю ЦК Компартії України
В. Щербицькому про факти організованого і самовільного
переселення сімей кримських татар на територію Кримської,
Запорізької та Херсонської областей**

м. Київ

*28 березня 1974 р.
Секретно*

В соответствии с вашим поручением вместе с Крымским обкомом партии, Комитетом госбезопасности при Совете Министров УССР и Министерством внутренних дел УССР изучен вопрос о лицах татарской национальности, ранее проживавших в Крыму.

На основании постановлений Государственного Комитета Обороны СССР от 11 мая и 2 июня 1944 года из Крыма было выселено на спецпоселение в республики Средней Азии 44 006 семей татар в количестве 191 088 человек.

После принятия указа Президиума Верховного Совета СССР от

* На документі резолюція: "т. Лутаку І.К., т. Опанасюку Д.Г. Пр[ошу] с участием Кириченко Н.К. рассм[отреть] все стороны этого дела и внести конкретные предл[ожения], обеспечивающие выполнение принятых ЦК и СМ решений. В. Щербицкий. 21.3.74".

5 сентября 1967 года "О гражданах татарской национальности, проживавших в Крыму", постановления ЦК КПСС от 26 октября 1972 года "Об отдельных категориях граждан, переселенных в прошлом из мест проживания в другие районы СССР", соответствующих постановлений ЦК Компартии Украины и Совета Министров УССР вопросы о гражданах татарской национальности, желающих возвратиться в Крымскую область, решаются в соответствии с действующим законодательством о паспортном режиме и при наличии возможностей жилищно-бытового и трудового их устройства.

За период с 1968 года по настоящее время в Крымскую область в порядке организованного переселения прибыло 419 семей (2493 чел[овек]). За это же время в область самовольно переселилось 206 семей (1196 чел[овек]). Многие из них без оформления, в незаконном порядке приобретают частные домовладения, обзаводятся хозяйством и только после этого ставят вопрос о прописке. В настоящее время в Крымской области без прописки проживает 66 семей (316 чел[овек]) татарской национальности.

В целях дальнейшего предотвращения указанных нарушений бюро Крымского обкома партии 22 февраля 1974 года приняло постановление "О дополнительных мерах по укреплению паспортного режима в области", в соответствии с которым проводится широкое разъяснение среди населения основных норм земельного, трудового права и необходимости соблюдения паспортного режима. Бюро обкома партии обязало исполкомы Советов депутатов трудящихся, руководителей органов внутренних дел обеспечить строгое соблюдение паспортного режима и порядка приобретения частных домовладений, решительно пресекать случаи частнопредпринимательской деятельности отдельных лиц и нарушения правил использования земельных участков.

26 марта с.г. Крымский обком Компартии Украины провел совещание первых секретарей райкомов партии, председателей райисполкомов, начальников райотделов внутренних дел сельских районов с участием руководителей административных органов области, на котором детально обсуждены вопросы улучшения идеологической работы среди граждан татарской национальности, особенно молодежи, и местного населения по воспитанию их в духе нерушимой братской дружбы советских народов, усиления правовой пропаганды и профилактическо-предупредительной работы с целью недопущения подстрекательской деятельности крымскотатарских "автономистов" среди татарского населения, проживающего в области. Намечены конкретные меры по безусловному соблюдению паспортного режима, установленного порядка приема граждан на работу. Обращено внимание райкомов

партии на необходимость усиления контроля за осуществлением намеченных мер.

Комитетом госбезопасности при Совете Министров УССР 5–6 марта 1974 года проведено совещание руководящих и оперативных работников УКГБ Крымской, Херсонской и Запорожской областей, осуществляются оперативные мероприятия по срыву замыслов "автономистов", предупреждению с их стороны враждебных проявлений и провокационных акций, пресечению передачи клеветнической информации за границу.

Министерством внутренних дел УССР совместно с Крымским облисполкомом рассматривается вопрос возможности постепенно, начиная с июня текущего года, прописки 66 семей татарской национальности, которые в индивидуальном порядке переехали в область и имеют жилье.

Вместе с тем, следует поручить МВД УССР, Крымскому облисполкому принять такие меры, которые в будущем исключали бы возможность неорганизованного переезда в Крым граждан татарской национальности, обратив особое внимание исполкомов поселковых и сельских Советов депутатов трудящихся на недопущение фактов незаконного приобретения ими домовладений на правах личной собственности.

В связи с тем, что за последнее время со стороны "автономистов" усиливается подстрекательская деятельность к самовольному переселению татар из республик Средней Азии, Краснодарского края, Херсонской и Запорожской областей УССР непосредственно в Крым, для нейтрализации этой деятельности целесообразно было бы поручить Государственному комитету Совета Министров УССР по использованию трудовых ресурсов по согласованию с Крымским обкомом партии и облисполкомом внести в Совет Министров УССР предложение о переселении в 1974 году из Узбекистана в Крымскую область около 50 семей крымских татар, начав эту работу в апреле–мае.

Учитывая намерения отдельных крымскотатарских "автономистов" подготовить ряд провокационных акций, приуроченных к 30-летию выселения татар из Крыма (18 мая с.г.), считали бы необходимым направить в первой половине апреля 1971 года в Крымскую область группу ответственных и оперативных работников Комитета госбезопасности при Совете Министров УССР, МВД УССР и Прокуратуры республики для принятия совместно с обкомом партии и облисполкомом необходимых мер по предотвращению этих намерений.

Считаем возможным согласиться с мерами, принимаемыми Крымским обкомом партии, Комитетом госбезопасности при

Совете Министров УССР и Министерством внутренних дел УССР по данному вопросу*.

ЦДАГО України.- Ф. 1.- Оп. 25.- Спр. 1090.- Арк. 18–20. Оригінал.

№ 115

**З доповідної записки голови КДБ при РМ УРСР
В. Федорчука першому секретарю ЦК КПУ
В. Щербицькому про підготовку кримськими татарами
масового мітингу у м. Сімферополі з нагоди
30-річчя виселення з Криму**

м. Київ

*17 травня 1974 р.
Сов[ершенно] секретно
Екз[емпляр] № 1*

20 марта 1974 г. № 136** докладывалось о подстрекательской деятельности крымскотатарских «автономистов», их намерении подготовить и осуществить 18 мая с.г. ряд массовых провокационных акций, приуроченных к годовщине выселения татар из Крыма (исполняется 30 лет).

По вновь полученным оперативным материалам стало известно, что приезжавший из Херсонской области в Крым 3 мая с.г. крымскотатарский экстремист Аметов Энвер поручил свои единомышленникам – братьям Сеитваповым и другим – включиться в подготовку массового сборища татар в указанный день на Советской площади г[орода] Симферополя. При этом он рекомендовал всем участникам сборища без каких-либо транспарантов или лозунгов предварительно собраться в сквере «Победы», куда подъедут представители других областей, а затем следовать для проведения «митинга» на площадь.

КГБ при СМ УССР совместно с УКГБ Крымской, Херсонской и Запорожской областей разработаны и осуществляются мероприятия по недопущению антиобщественных и враждебных проявлений со

* На документі резолюція першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького: "Ознакомить членов и кандидатов в члены политбюро, т. Глуха Ф.К., т. Головченко И.Х. 2. Информировать т. Кириченко Н.К., Всеволожского М.Н., Мозгового И.А." Глух Ф.К. - Прокурор УРСР.

Головченко І.Х. - Міністр охорони громадського порядку.

Кириченко М.К. - І секретар Кримського обкому КПУ.

Всеволожський М.Н. - І секретар Запорізького обкому КПУ.

Мозговий І.А. - І секретар Херсонського обкому КПУ.

** Див. документ № 114.

стороны татарских «автономистов». Работа ведется в контакте с органами МВД.

Через оперативные и другие возможности оказывается сдерживающее влияние на экстремистски настроенных лиц из числа крымских татар<...>

С отдельными «автономистами» (Абдурашитовым А., Аблаевым Р., Умеровым А., Бекировым Р., Бекировым С. и др.) осуществлены предупредительно-профилактические беседы с представителями органов местной власти, сотрудниками прокуратуры и милиции.

Усилено наблюдение за главарями «автономистов», приняты меры, исключающие возможность их бесконтрольного выезда с мест постоянного проживания в города Москву, Киев и Симферополь.

Учитывая имевшиеся данные о том, что активный экстремист Сеитвапов Э. предпринимал меры по обработке татарской молодежи и намеревался принять участие в совершении антиобщественных действий, он по договоренности с областным военкоматом призван на два месяца в ряды Советской Армии для прохождения курсов переподготовки.

Для снижения активности «автономистов» в апреле с.г. по линии оргнабора из Узбекской ССР отобрано для переселения в Крымскую область 29 семей из числа татар (150 человек), которые в период с 16 по 25 мая будут размещены в колхозах и совхозах области.

Работу продолжаем*.

ДА СБ України. – Ф. 16. – Оп. 4 (1977). – Спр. 6. – Арк. 86-87. Оригінал.

№ 116

**Інформація секретаря ЦК Компартії України І. Лутака
ЦК КПРС про факти грубого порушення законності щодо
родини С. Сеїтджалілова, допущені в
с. Рівне Первомайського району Кримської області**

м. Київ

*23 вересня 1974 р.
Секретно*

В июле 1974 года в село Ровное Первомайского района Крымской области из Андижанской области Узбекской ССР прибыла семья Сеитджалилова Сабри в количестве 11 человек – он, мать, две

* На документі резолюція: "Озн[акомить] т. Лутака И.К. В. Щербицкий. 18.5.74" та примітка І. Лутака про ознайомлення 20/V-1974 р.

сестры и 7 несовершеннолетних детей, и поселилась в доме, купленном без нотариального оформления договора купли-продажи.

В связи с незаконной сделкой в прописке семье было отказано. По иску прокурора района народный суд признал недействительной частную сделку купли-продажи жилого дома и обязал покупателей освободить домовладение. 12 августа с.г. семья Сеитджалилова была выселена из дома. Ей колхозом "Восход", который купил освободившееся домостроение, выплачена его стоимость.

По указанию председателя Первомайского райисполкома т. Мягкова С.П. семья Сеитджалилова в сопровождении работников милиции была принудительно вывезена за пределы Крымской области на станцию Новоалексеевка Генического района Херсонской области, хотя решением суда такие меры не предусматривались. 13 августа с.г. на станции Новоалексеевка вокруг этой семьи собралась толпа местных граждан татарской национальности, высказывалось недовольство по поводу ее выселения. В тот же день семья Сеитджалилова была возвращена в Первомайский район и по решению партийных и советских органов Крымской области поселена в селе Открытое. В настоящее время взрослые члены семьи работают в совхозе, а дети учатся в школе, оформляются документы на приобретение выделенного им дома.

16 сентября с.г. бюро Крымского обкома партии рассмотрело вопрос "О факте грубого нарушения социалистической законности, допущенном в Первомайском районе". За неправильные действия, допущенные при выселении семьи Сеитджалилова, председателю Первомайского райисполкома т. Мягкову С.П. объявлен выговор. Приказом начальника Управления внутренних дел Крымского облисполкома от 19 августа с.г. объявлен строгий выговор начальнику Первомайского райотдела внутренних дел т. Тиховскому А.И. Крымским обкомом партии и облисполкомом принимаются меры к укреплению социалистической законности в области, усилению предупредительно-профилактических мероприятий, которые исключали бы подобные инциденты и способствовали улучшению работы среди граждан татарской национальности.

№ 117

**З листа кримських татар – жителів м. Маргілана УзРСР
політбюро ЦК КПРС, Верховній Раді СРСР про судове
переслідування школярів кримськотатарської національності**

м. Маргілан

Вересень 1974 р.

Для крымскотатарского народа после того, как враги захватили у него родной край, аресты, преследования, судилища и тюрьмы стали неизменным массовым проявлением неусыпного режима ссыльной жизни. Вернулся крымский татарин в Крым – новая высылка или тюрьма. Вышел за пределы спецпоселения – суд и каторга. Отметил праздник весны («Дервиза») или 18 мая посетил могилы близких – дубинки, черные вороны и тюрьмы.

Клевета, травля в печати, запреты и угрозы, допросы и обыски, милиция и «черные вороны», статьи репрессивных законов и тюрьмы сопутствуют после 1944 года, от колыбели до могилы каждого крымского татарина и без того ограбленного, лишеного вместе с народом своей родины.

В апреле 1974 г. в Маргилане были произведены очередные обыски. Ранним утром на этот раз обшаривали дома рабочих Кадырова Зекки и Умерова Рустема. После обысков были схвачены и доставлены в ГОМ Кадыров З., Умеров Р. и его гость, приехавший из другого города, дети Умерова Р. – Ильми и Бекир с их товарищем – Сулеймановым Эльвером.

В ГОМе их подвергли многочасовому допросу, отказались передать пищу, принесенную родственниками. Только после того, как возмущенные произволом рабочие стали собираться у здания милиции, в десятом часу вечера задержанных отпустили.

На ребят Умерова и Сулейманова Эльвира было заведено уголовное дело, завершённое производством в конце июня. Вел дело зам[еститель] гор[одского] прокурора Максудов. Ребята обвиняются по ст. 191.4 УК УзССР (распространение заведомо ложных измышлений, порочащий советский общественный и государственный строй) в том, что в апреле 1974 г. они изготовили и распространили в Маргилане рукописные литовки следующего содержания:

«Товарищи крымские татары!

Пусть каждый из вас задаст себе вопрос: люблю ли я свою Родину? Если да, то почему вы молчите? Неужели и кровь ваших дедов и прадедов не зовет вас на Родину?

Вспомните 44 год, как страдали наши матери в холодных вагонах. Вспомните, сколько ваших братьев и отцов потерялись, не найдя свою семью.

Вспомните!

И если после этого вы будете молчать, то мы будем вправе
назвать вас изменниками Родине!
Чтоб нам в глаза смотрели дети
без огорчения и стыда,
Да будет всем на белом свете
близка татарская беда!

К Т Б».

Эту подпись ребята расшифровали на следствии как «крымско-татарская беда» или крымскотатар боллары» («крымскотатарские дети»).

Однако некоторые факты проводившегося «расследования» стали известны еще до обысков и допросов. После обнаружения листовок, а ребята наклеивали их на стены домов, на стволы деревьев, бросали в почтовые ящики и т.д., городскими отделами народного образования Маргилана, Киргили и Ферганы были срочно проведены в школах, а затем вручены КГБ контрольные диктанты. После сличения почерков и «задушевных» бесед опытных в таких делах педагогов было отобрано десять работ и вместе с сорванными листовками направлены на почерковедческую экспертизу в научный институт в г[ород] Ташкент.

Результаты инсценировки «научного исследования» и были использованы как основание для обысков, гласных и негласных допросов, для возбуждения дела, а также многочасовых «бесед» с ребятами в школе, занижение оценок в аттестатах (Ильми и Эльвер кончали школу).

Теперь предстоит суд, и суду предстоит решать, кто прав – обвинение или дети, и как их наказать.

Государственное обвинение усматривает в обращении крымскотатарских детей к своим родителям и в их требованиях, и в их претензиях на равноправие и счастье «заведомо ложное и пророчащее советскую власть измышление», а сам прием (листочки) – недозволённым.

Дети, изучавшие Конституцию СССР, не сочли листовки недозволённым методом. Они сочли естественным искреннее и доверительное отношение к родителям. Они считают, что все народы и дети всех народов имеют право на свою родину и на равноправие, что в советской стране крымскотатарский народ добьется этого.

Но до суда вопрос о виновности уже решила школа: педагоги заявили, что во всем виноваты родители, которые повезли недавно детей в Крым. После этого дети «испортились», а родители не внушили им мысли о «счастье» ссыльной бесправной жизни.

Мы, крымские татары, жители Маргилана, заявляем, что ни решением суда, ни через школу и ни через какие другие органы врагам национального существования крымских татар не удастся оторвать наших детей от их национальной родины Крыма, от истории и судьбы своего народа. Крым – родина крымских татар всех поколений. Вне Крыма – гибель национального существования, бесправие детей, бесправие народа.

Конечно же наши дети хорошо знают, кто и во имя каких грязных целей отнял у них родину и оклеветал их народ. И мы гордимся своими детьми, поддерживаем их требования и вместе с ними сделаем все возможное для восстановления национального существования на родной земле.

Свои чаяния и требования наш народ выражает открыто и широко и заинтересован в их самой полной огласке, а поэтому не нуждается ни в каких формах засекречивания своих действий.

Однако, тридцатилетие высылки, открытая и тайная травля и глумление над народом, бесчинства и произвол, подготавливаемый и направляемый врагами государства от имени государства, не могут не породить и порождают частные, не поддающиеся контролю со стороны народа, формы протеста.

Независимо от того, можно одобрить или нельзя – ту или иную форму протеста, она порождена преступлением против народа и адресуется врагам народа и государства. И народ, и советское государство поймут этих людей и эти действия правильно.

Поэтому мы считаем, что школа не должна составлять для карательных органов картотеку почерков детей нашего народа. Выполняя такую позорную полицейскую «работу», школа культивирует расизм, ибо это ничем не отличается от сбора оттисков пальцев.

После случившегося, кто может поручиться, что в школьных медкабинетах явно или тайно не начнут (или не начали) снимать отпечатки пальцев или «особых примет» на теле школьников крымских татар? Или незаметно выяснять и собирать сведения о разговорах и интимных отношениях их родителей?

Вместо того, чтобы подслеживать за детьми крымских татар, гороно обязан был бы пресечь такие провокационные подстрекательские заявления, как «разъяснения» директора строительного техникума, что якобы школьники – крымские татары пребывают в узбекистанской ссылке за предательство своих родителей. И пресечь такие антисоветские демонстрации не в тайных кабинетах.

18 мая 1974 г., в тридцатилетнюю годовщину захвата национальной родины крымских татар и высылки их в УзССР, в школах, несмотря на то, что это был обыкновенный учебный день (суббота),

с утра начались массовые торжественные линейки и барабанные шествия под видом празднования 50-летия пионерской организации. Между тем, 50 лет [пионерии] исполняется 19 мая, в воскресенье. Так школа и пионерская организация приобщены к салютованию трагедии нации крымских татар, и это не осталось незамеченным нашими детьми.

Мы выражаем озабоченность ненормальной атмосферой, созданной вокруг школьников – крымских татар в городе и школах, и просим ЦК КПСС, Министерство просвещения и Министерство юстиции пресечь использование школьных учреждений силами, подавляющими наш народ.

Мы требуем восстановить для детей нашего народа равноправие: школы, литературу и все, что у них захвачено с 1944 г. на земле предков.

Организованно вернуть и компактно расселить крымских татар на национальной родине. Восстановить Крымскую АССР и обеспечить быстрое преодоление отставания нашего народа во всех сферах жизни.

Дальнейшие события:

Обвинительное заключение по делу Умерова Б. и Сулейманова Э. гласило, что обвиняемые, вступив в преступную связь, изготовили и распространили листовки, начинающиеся словами «Товарищи крымские татары...» и кончающиеся «Близка татарская беда». На основании вышеизложенного они обвиняются по ст. 191.4. УК УзССР и т.д.

В чем заключается преступная связь, в чем суть листовки и что в ней противоречит действительности и закону, – об этом ни слова в этом «шедевре» шовинистического «правосудия».

Обвинительное заключение гласило, что дело в отношении Умерова Бекира прекращено, так как Бекиру не исполнилось 16 лет (Бекир помогал переписывать листовки). Однако негласно тот же самый прокурор передал какие-то инструкции в комиссию по делам несовершеннолетних при горисполкоме вместе с готовым решением поместить Бекира в колонию для несовершеннолетних преступников. Незамедлительно началось терроризирование родителей Бекира. Суд неоднократно откладывался.

Протестуя против бесчинств чиновников, их тирании над народом, трудящиеся крымские татары неоднократно посещали партийные и советские органы города и области, направили ряд телеграмм политбюро ЦК КПСС с требованием обуздать чиновников, провоцирующих и будоражащих народ, привлечь их к уголовной ответственности.

22 июля делегацию рабочих приняло руководство Ферганского

обкома КПУз. в составе бюро обкома и представителей КГБ. Первый секретарь обкома Ф. Шамсутдинов заверил, что дело будет немедленно прекращено производством и, несмотря на то, что прекращение дела еще не оформлено юридически, детям вернули их документы.

Нет никакого сомнения, что руководство области вынуждено было замять дело, поскольку в цепи грязных дел, сфабрикованных в Узбекистане, против свободы нации крымских татар, это «дело» было, пожалуй, самое топорное и бесславное. Не в первую очередь, дело не «склеилось» еще и потому, что в УК УзССР еще не введена статья, карающая детей, за требованием к родителям выполнять свой родительский долг.

Прекращение дела не решило также ни одного вопроса о прекращении дискриминации крымских татар в школах. Все требования нашего народа требуют неотложного решения руководством партии, а не в зале суда, не в обкомах и КГБ, не в комиссиях по делам малолетних преступников.

[...]

ДА СБ України. – Ф. 16. – Оп. 4 (1977). – Спр. 8. – Арк. 164-168. Копія.

№ 118

**З доповідної записки голови КДБ при РМ УРСР
В. Федорчука першому секретарю ЦК КПУ
В. Щербицькому про зростання неорганізованого заїзду
кримських татар у Крим**

м. Київ

*8 травня 1975 р.
Совершенно секретно
Екз[емпляр] № 1*

После принятия Президиумом Верховного Совета СССР указа от 5 сентября 1967 г. «О лицах татарской национальности, ранее проживавших в Крыму», на жительство в республику, главным образом, в Крымскую, Херсонскую и Запорожскую области прибыло, по данным МВД УССР, 7664 человека крымских татар, из них в индивидуальном порядке – 4691 человек (993 семьи) и по оргнабору – 2973 человека (491 семья).

Приезд по годам характеризуется следующими данными.

Годы	Прибыло по оргнабору		Прибыло в индивидуальном порядке	
	Лиц	Семей	Лиц	Семей
1967	–	–	158	43
1968	1085	169	1358	293
1969	623	104	880	169
1970	277	37	785	163
1971	331	55	511	115
1972	323	50	226	51
1973	58	28	262	45
1974	272	47	309	75
1975	4	1	200	39
ВСЕГО:	2973	491	4691	993

В настоящее время, с учетом прибывших до 1967 г., на территории Украины проживает 9048 крымских татар, в том числе: в Крымской области – 4148 чел[овек], в Херсонской – 2240 чел[овек], в Запорожской – 1650 чел[овек], в Донецкой – 693 чел[овека], в Одессе, Харьковской, Киевской, Черкасской и других областях – 317 чел[овек]. Местами наибольшей концентрации татарского населения являются: г[ород] Мелитополь Запорожской обл. (1408 чел[овек]), ст. Новоалексеевка Генического района Херсонской обл[асти] (1046 чел[овек]), с. Гранитное Тельмановского района Донецкой обл[асти] (693 чел[овек]).

Определенное сдерживающее влияние на возможность бесконтрольного заезда в республику татарских семей, особенно в Крымскую область, оказывают меры, предпринимаемые местными органами власти по ограничению прописки крымских татар, прибывающих в индивидуальном порядке.

Из числа прибывших в неорганизованном порядке татар в Крымской и Херсонской областях проживает в настоящее время без прописки 374 чел[овека] (81 семья), из них: в Крыму – 330 чел[овек] (70 семей) и в Геническом районе Херсонской области – 44 чел[овека] (11 семей). По районам Крымской области непрописанные татары распределены следующим образом: Симферопольский район – 19 чел[овек] (4 семьи), Сакский район – 15 чел[овек] (4 семьи), Ленинский район – 93 чел[овека] (22 семьи), Кировский район – 32 чел[овека] (6 семей), Белогорский район – 55 чел[овек] (13 семей), Советский район – 89 чел[овек] (17 семей), Красноперекопский район

– 20 чел[овек] (3 семьи), Первомайский район – 5 чел[овек] (1 семья).

Обычно, прибывающие в Крымскую область татары приобретают частные домовладения без надлежащего оформления их в установленном порядке, выплачивают владельцам суммы, превышающие в 2-3 раза фактическую стоимость. Как правило, лица, продавшие домовладения, выезжают из этой местности, что, в случае признания судом сделки купли-продажи незаконной, не позволяет привести стороны в первоначальное состояние. Как нарушители паспортного режима, прибывшие в Крым татары, преследуются большей частью лишь в административном порядке.

В аналогичных случаях лица других национальностей каких-либо затруднений в юридическом оформлении сделок купли-продажи домовладений и прописке не испытывают.

За период 1967–1975 гг. местными органами власти в административном порядке из Крыма выдворены, как злостные нарушители паспортного режима, 316 лиц татарской национальности (50 семей). Кроме того, на 169 чел[овек] составлялись протоколы, по которым 110 чел[овек] оштрафованы, 59 – предупреждены и от 63 глав семейств отобраны подписки о выезде. За это же время без вмешательства местных органов власти к прежним местам жительства выехало 299 чел[овек] (27 семей), прибывших по оргнабору, и 66 чел[овек] (10 семей), прибывших в Крым в индивидуальном порядке.

Отказ в прописке татарам, прибывшим в Крым в индивидуальном порядке, используется главарями т.н. «автономистского движения», проживающими в основном в республиках Средней Азии, для разжигания у крымскотатарского населения нездоровых настроений и активизации антиобщественной «автономистской» деятельности.

КГБ при СМ СССР располагает сведениями о том, что крымскотатарские экстремисты в последнее время провели в Узбекистане несколько нелегальных сборищ с участием представителей из Таджикистана, Казахстана и Краснодарского края, на которых обсуждались вопросы организационного укрепления «движения» и выработывались установки по усилению «автономистской» деятельности в связи с празднованием 30-летия Победы советского народа в Великой Отечественной войне и подготовкой к XXV съезду КПСС. В этих целях подготовлен ряд клеветнических и враждебных документов для направления в инстанции и международные организации, проводится сбор подписей под ними.

По данным КГБ при СМ Узбекской ССР, «автономистами», в частности, подготовлены к XXV съезду КПСС документы от крымскотатарских женщин, от татар – участников Великой Отечественной войны, от татарской молодежи и от всех крымских татар.

[...]

Инспираторы «автономистского» движения, проживающие в Узбекистане и Казахстане, поддерживают тесную связь с единомышленниками на Украине, пытаются направлять и координировать их антиобщественную деятельность. В целях активизации т.н. «автономистского движения» в 1974–1975 гг. на Украину приезжали из Узбекистана, Москвы и Краснодарского края такие авторитеты «автономистов», как... Османов Бекир, Османов Муксим, Усеинов Нориман, Бекиров Осман, Чалбаш Халил, Музафаров Рефик и другие – всего свыше 20 человек.

Для сбора подписей татар на Украине под «автономистскими» документами в г[ород] Мелитополь в апреле сего года приезжал из Узбекистана по поручению крымскотатарских экстремистов Болкуев Энвер. Он сообщил, что в Средней Азии подготовлен по инициативе Османова Б. специальный «документ» XXV съезду КПСС и, якобы, формируется группа «представителей» для доставки его в Москву...

Из числа крымских татар, проживающих на Украине, выявлено 53 человека, занимавшихся активной «автономистской» деятельностью, 14 наиболее экстремистски настроенных лиц взято в изучение...

[...]

В 1974 году были предотвращены готовившиеся «автономистами» антиобщественные акции в период предвыборной кампании в Верховный Совет СССР, Первомайских праздников, 18 мая (30-летие выселения татар из Крыма)*, 18 октября (день образования бывшей Крымской АССР). В частности, в результате проведенных мероприятий не были допущены готовившиеся в эти дни экстремистами массовые сборища татар в местах их проживания в Крыму, митинг и шествие татар 18 мая в г[ороде] Симферополе, а также направление «делегатов» в Москву с «обращениями-протестами» в инстанции и другие проявления.

Установлено, что активными инспираторами указанных действий были... Аметов Энвер, 1940 года рождения, беспартийный, со средним образованием, житель ст[анции] Новоалексеевка Херсонской области; Сеитвапов Эбазер, 1947 года рождения, беспартийный, со средним образованием, житель г[орода] Симферополя; Шабанов Эльдар, 1940 года рождения, беспартийный, со средним образованием, житель г[орода] Белогорска Крымской области и др...

Проведен также ряд мероприятий... Так, в 1973 г. было предотвращено возникновение группирований крымскотатарской молодежи на ст[анции] Партизаны Генического района Херсонской области и в г[ороде] Мелитополе Запорожской области. Наряду с

* Див. документ № 112.

профилактическими мероприятиями в отношении ряда лиц, проявлявших себя «автономистски», была задокументирована враждебная деятельность инспирированных группирований экстремистов Куртумерова Э., Рамазанова Р., Халикова Э. и Исламова К., и они были привлечены к уголовной ответственности (Куртумеров Э., Рамазанов Р. и Халиков Э. осуждены в 1973 году по ст. 187-1 УК УССР, а Исламов К. – в 1974 г. по ст. 62 ч. 1 УК УССР). Шабанов Э., Семедяев В. и ряд других «авторитетов» скомпрометированы перед татарским населением и отошли от активной «автономистской» деятельности.

Определенное влияние на снижение активности крымскотатарских «автономистов» в республике и за ее пределами оказал судебный процесс над группой карателей из 152 добровольческого татарского батальона «СД», проходивший в ноябре 1974 г. в г[ороде] Симферополе и освещавшийся на страницах газет Крымской и Запорожской областей, а также в республиканской прессе*.

В марте с.г. органами КГБ оперативным путем сорвано намерение «автономистов» использовать 60-летний юбилей Героя Советского Союза Решидова А., жителя г[орода] Симферополя, для подогревания враждебных настроений среди крымских татар. С Решидовым была проведена беседа предупредительного характера, в ходе которой он заявил, что не имеет ничего общего с «автономистами» и не позволит им использовать свое имя в провокационных целях.

Осуществленные меры в определенной степени локализовали антиобщественные и провокационные действия «автономистски» настроенных татар, проживающих в республике. Вместе с тем, в последнее время КГБ при СМ УССР получены данные о намерении главарей крымскотатарских «автономистов», проживающих в Узбекистане, активизировать враждебную и антиобщественную деятельность, направленную на «организованное возвращение крымскотатарского народа в Крым». В частности, ими замышляется спровоцировать весной и летом 1975 года массовый заезд татар в Крым, в первую очередь, членов КПСС, ветеранов войны и других известных людей с тем, чтобы поставить местные органы власти перед свершившимся фактом. Одновременно намерение переехать в 1975 году на жительство в Крымскую область высказывают и главари «автономистов» Османов Муксим, Османов Бекир, Чалбаш Халил и другие. Об этих данных КГБ при СМ СССР доложено.

Со стороны «автономистов» зафиксированы попытки передачи за рубеж клеветнических материалов с целью привлечения «общественного мнения Запада» к так называемой «проблеме крымских

* Див. документ № 95.

татар». Так, в 1974 году органами КГБ республики предотвращена попытка одного из активных «автономистов» Османова Муксима, приехавшего в Крым из Узбекистана, передать в ООН с использованием единомышленников на Украине «обращение» злобного клеветнического содержания, под которым подписались 479 татар.

Имеющиеся данные свидетельствуют о взаимных контактах крымскотатарских «автономистов» и т.н. «демократов» в плане совместного проведения враждебной деятельности. В частности, приехавший летом 1974 года по приглашению «автономистов» на отдых в Крым Григоренко П.Г. призывал их к «более решительным действиям», рекомендовал избегать нарушения существующих законов, чтобы оградить себя от ответственности. Он советовал активнее апеллировать к общественному мнению внутри страны и за рубежом, настаивал на необходимости объединять усилия крымских татар с «демократами», которые, по его словам, якобы, могут в наибольшей мере помочь «движению крымских татар».

С учетом складывающейся оперативной обстановки, КГБ при СМ УССР продолжает принимать необходимые меры по предотвращению и срыву враждебных действий крымскотатарских «автономистов», выявлению их провокационных замыслов, компрометации инспирированных и снижению активности антиобщественной деятельности «автономистов» в целом, особенно в период подготовки к XXV съезду КПСС и выборам в Верховный Совет УССР.

В апреле 1975 года проведено совещание руководящих и оперативных работников УКГБ по Крымской, Запорожской, Херсонской, Николаевской и Донецкой областям, на котором обсуждены вопросы повышения эффективности проводимых мероприятий, и разработан совместный план активизации работы на данном участке в текущем году. Планом предусмотрены конкретные меры по <...> более эффективному использованию имеющихся оперативных сил и средств, целенаправленной разработке и пресечению враждебной деятельности инспирированных провокационных акций, разоблачению <...> наиболее активных экстремистов из числа крымских татар, а также улучшению координации работы УКГБ указанных областей республики.

Чтобы не давать повод главарям «автономистского движения» подогревать националистические настроения у части татарского населения под предлогом, якобы, имеющего место «ущемления прав татарского населения», и призывать к массовому самовольному заезду в Крым, КГБ при СМ УССР считает целесообразным продолжать практику переселения в Крым в порядке оргнабора некоторого числа татарских семей из республик Средней Азии, в

частности, осуществить такое мероприятие осенью 1975 года, в канун XXV съезда КПСС. Одновременно следует также разрешить прописку части татарских семей, проживающих длительное время непрописанными, в частности, в северных и восточных (степных) районах Крыма.

Докладываем на Ваше рассмотрение.

ДА СБ України. – Ф. 16. – Оп. 7 (1985). – Спр. 8. – Арк. 354-360. Оригінал.

№ 119

Пропозиції міністра внутрішніх справ І. Головченка, Прокурора УРСР Ф. Глуха, міністра юстиції УРСР В. Зайчука секретарю ЦК КПУ І. Лутаку щодо обмеження неорганізованого переселення сімей кримських татар на територію Кримської області

м. Київ

18 червня 1975 р.
Секретно*

В соответствии с вашим поручением Прокуратурой республики, Министерством внутренних дел УССР и Министерством юстиции УССР изучен на месте вопрос о переселении в Крымскую область граждан татарской национальности.

Установлено, что, начиная с 1968 года, в Крымскую область в порядке организованного переселения прибыло 539 семей (3268 чел[овек]) татарской национальности, что составляет 2,7 процента от числа семей, направленных туда по плановому переселению из других областей. Из этого количества по различным причинам убыло из Крыма 76 семей (638 чел[овек]). За этот же период в неорганизованном порядке поселилось 322 семьи (1836 чел[овек]). Граждане татарской национальности, как и другие граждане, прописываются на основании положения о паспортной системе, при наличии возможностей их жилищно-бытового и трудового устройства.

В области в настоящее время прописаны постоянно 713 семей – 4183 человека. Все они, в основном, расселены в сельскохозяйственных районах, обеспечены жильем, трудоустроены, а дети учатся. 72 семьи (333 чел.), из числа прибывших в неорганизованном порядке, проживают без прописки в домах, купленных с нарушением установленного порядка.

* Дата реєстрації в ЦК КПУ.

В целях предупреждения притока граждан татарской национальности в Крым, административными органами, наряду с разъяснением законодательства о порядке приобретения домов, их аренды и существующих правил прописки, к лицам, нарушающим эти нормы, применялись меры общественного и административного воздействия. За злостное нарушение паспортных правил 21 человек привлечен к уголовной и 171 – к административной ответственности, 79 частных сделок купли-продажи домов народными судами признаны недействительными.

Проверка показала, что, несмотря на принимаемые меры, требование ЦК Компартии Украины об исключении возможности неорганизованного заезда в Крымскую область граждан татарской национальности выполнено не полностью. В результате этого только в 1974–1975 годах в область переселилось 53 семьи из 72, проживающих без прописки.

Для предупреждения неорганизованного притока этой категории населения в Крым считали бы необходимым:

- впредь вопросы о гражданах татарской национальности, желающих возвратиться в Крым, решать, как правило, через органы Госкомитета по использованию трудовых ресурсов;
- на протяжении 1975–1976 годов решить вопрос о постоянной прописке 72 семей;
- поручить Государственному комитету Совета Министров УССР по использованию трудовых ресурсов по согласованию с Крымским обкомом партии и облисполкомом внести в Совет Министров УССР предложение о переселении в 1975 году из Узбекистана в Крым 30 семей, а в первом квартале 1976 года – 20 семей крымских татар⁸⁶.

Просим дать соответствующие указания по этому вопросу партийным и советским органам Крымской области*.

ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 25. - Спр. 1250. - Арк. 4–5. Оригінал.

* На документі резолюція секретаря ЦК КПУ Лутака І.К.: "Лично Дурдинцу В.В.⁸⁷. Поручить тов. Денисенко и Крымскому облисполкому внести предложение по организованному переселению в 1975-1976 г. граждан татарской национальности в Крым, а также о прописке граждан, которые приехали в Крым без оргнабора. 21.VI.75 г."

№ 120

Інформаційне повідомлення заступника голови КДБ при
РМ УРСР С. Мухи⁸⁸ ЦК КПУ про діяльність
представників кримськотатарського національного руху у
зв'язку з підготовкою XXV з'їзду КПРС

м. Київ

27 серпня 1975 р.
Сов[ершенно] секретно
Екз[емпляр] № 1

В КГБ при СМ УССР поступают материалы, свидетельствующие о том, что экстремистски настроенные лица из числа крымских татар предпринимают попытки к активизации «автономистской» деятельности и вынашивают планы осуществления провокационных и иных антиобщественных акций в связи с подготовкой к XXV съезду КПСС.

По оперативным данным, главари «автономистского движения» в Узбекистане (Умеров Бекир, Вели Сулейман, Османов Бекир, Османов Муксим и другие) провели несколько нелегальных сборищ, на которых обсуждались вопросы организационного укрепления «движения» и выработывались установки по усилению «автономистской деятельности». В подстрекательских целях ими подготовлен ряд клеветнических документов в инстанции и международные организации, проводится сбор подписей под ними, создаются группы «представителей» татар для доставки документов в Москву накануне открытия съезда.

Одновременно главари «автономистов» проводят работу по склонению проживающих в республиках Средней Азии татар к неорганизованному переезду на жительство в Крым. Под [их] влиянием количество татар, приезжающих в Крымскую область с целью приобретения домостроений, в последнее время несколько возросло. В 1975 году в неорганизованном порядке переехали в Крым и поселились без прописки около 40 татарских семей. За этот же период было прописано ранее прибывших частным образом 25 семей (130 человек). Всего в Крыму по состоянию на 1 августа проживает без прописки 94 татарских семьи.

Проживающие в республиках Средней Азии организаторы «автономистского движения» пытаются также инспирировать и направлять антиобщественную деятельность единомышленников на Украине.

Они периодически направляют в районы наибольшей концентрации татар своих представителей, через которых дают установки

екстремистски настроенным лицам о совместных «автономистских» действиях, передают националистические документы для ознакомления с ними татар и сбора подписей.

Так, в июле сего года в Крымской и Херсонской областях находился активный «автономист» Умеров Аблямит, житель Узбекской ССР, который знакомил ряд лиц татарской национальности с т. н. «Обращением крымскотатарского народа к XXV съезду КПСС и Международному совещанию коммунистических и рабочих партий мира», а также с «письмом» группы татар «Депутату Верховного Совета СССР тов. Алиеву»...

В апреле 1975 года в г[ород] Мелитополь Запорожской области приезжал из Узбекистана крымский татарин Болкуев Энвер, который по поручению активного «автономиста» Османова Бекира пытался организовать сбор подписей лиц татарской национальности под указанными документами. Принятыми органами КГБ мерами эта акция была сорвана <...>

В мае сего года жителями г. Геническа Херсонской области Кязимой Меметом, 1955 года рождения, электриком колхоза «Волна революции», и Эреджином Якубом, 1953 года рождения, шофером Генического коммунхоза, <...> распространялось адресованное в инстанции письмо, в котором излагались требования освободить из мест заключения татар, осужденных за националистическую деятельность.

С учетом складывающейся оперативной обстановки органами КГБ республики осуществляются мероприятия по предотвращению и срыву провокационных акций крымскотатарских «автономистов», <...> недопущению распространения перечисленных выше документов.

Докладываем в порядке информации.

ДА СБ України. – Ф. 16. – Оп. 7 (1985). – Спр. 7. – Арк. 155-157. Оригінал.

Додаток

Из звернення кримськотатарського народу до XXV з'їзду КПРС та Міжнародної наради комуністичних та робітничих партій

Крымский народ еще раз обращается к Коммунистической партии Советского Союза через его высший орган – XXV съезд и к компартиям мира через их представительный форум – Международное совещание руководителей коммунистических и рабочих партий.

Три десятилетия тому назад, накануне разгрома фашистской Германии и ее союзников, крымские татары и ряд других малых народов, проживающих в СССР, поголовно были высланы Советским правительством далеко за пределы своих отчих земель. Эта акция была совершена вопреки общепринятым нормам международного права, вопреки основным принципам марксистско-ленинской национальной политики, вопреки юридическим нормам, принятым в Советском Союзе.

Это был вероломный акт, совершенный за спинами советских солдат – представителей высланных народов, которые в это время продолжали громить фашизм.

Голод, эпидемии и высокая смертность, особенно детей, женщин и людей старшего поколения, невыносимые условия комендантского режима – таков печальный итог действий правительства Сталина.

Крымскотатарский народ в течение 1944-45 гг. потерял почти половину своей численности, был обречен на биологическое вымирание вследствие изоляции основной части мужского населения вплоть до 1955 г. в особых лагерях, называемых трудовыми армиями.

Следствием выселения крымских татар явились также полная ликвидация системы просвещения на родном языке, умышленное уничтожение очагов культуры национального развития, исторических и духовных ценностей, которыми обладал этот народ.

Не является ли позором века то, что народ, тридцать один год тому назад имевший разветвленную сеть культурно-просветительных национальных учреждений, на сегодняшний день не имеет ни одной, хотя бы начальной, школы с обучением на родном языке?

Назовите, хотя бы один народ, для которого наряду с другими проблемами существовала бы проблема называться собственным именем. Однако, в 1967 году имя крымскотатарского народа насильственно изъято из обихода в Советской стране.

В век, когда с высокой трибуны ООН провозглашено: «Все люди рождаются свободными и равными в своем достоинстве и правах...», когда этой мыслью проникнуто все человечество, когда мысль его направлена на поиски доверия и мира между народами, не вызывает ли в ваших сердцах тревогу акт существования в независимом и развитом государстве народа, лишенного всех национальных прав, в том числе, и права проживать на собственной родине.

Мир и, прежде всего коммунистические и рабочие партии, в том числе и КПСС, должны знать и сделать все для ликвидации этого, позорящего человечество, явления, ибо без устранения этого кризисного положения в национальном вопросе не может быть прогресса на пути к доверию, взаимопониманию и миру между народами.

Как же возник и развивался кризис национальной политики Советского государства в отношении малых народов, в частности, крымскотатарского?

Как отмечалось выше, это началось с произвольного акта выселения народов в мае 1944 года, закрепленного антиконституционным законом «Об упразднении Чечено-Ингушской АССР» и о преобразовании Крымской АССР в Крымскую область, изданного Президиумом Верховного Совета РСФСР от 25 июня 1946 года.

Казалось бы, после войны, когда улеглись страсти и закончился Нюрнбергский процесс, который не обвинил в преступлениях ни один народ – ни немецкий, ни итальянский, ни украинский, ни крымскотатарский, нужно было вернуть на родину и восстановить довоенное положение, но вместо этого Президиум Верховного Совета СССР с грифом «Без опубликования в печати» от 28 апреля 1956 г. издал указ о снятии ограничений, в котором постановляет:

1. Снять с учета спецпоселения и освободить из-под административного надзора органов Министерства внутренних дел СССР крымских татар, балкарцев, турок – граждан СССР, курдов, хемшилов и членов их семей, высланных на спецпоселения в период Великой Отечественной войны.

2. Установить, что снятие ограничений по спецпоселению с лиц, перечисленных в статье 1-й настоящего указа, не влечет за собой возвращения имущества, конфискованного при выселении, и что они не имеют права возвращаться в места, откуда они высланы.

Прекрасно понимая шаткость положений, выдвинутых указом, правительство через органы МВД потребовало от каждого крымского татарина, перед тем, как освободить его из-под комендантского надзора, расписки в том, что он никогда не будет требовать компенсации отнятого имущества и возвращения на родину.

Все эти меры не только не сняли с повестки дня крымскотатарский вопрос, но и усугубили его, утвердив состояние изгнания и ограбления.

С таким положением народ не мог мириться и он начал борьбу за возвращение на Родину и восстановление национальных прав. И несмотря на то, что 16 декабря 1952 г. Генеральная Ассамблея ООН на своем 403 пленарном заседании приняло резолюцию 637 (VII) «Право народов и нации на самоопределение», где государства, голосовавшие за принятие резолюции, в том числе и советское, обязались подготовить почву для плебисцита – выяснения воли народов и передавать в ООН политическую информацию о не самоуправляющихся территориях, правительство СССР сделало все для того, чтобы отгородить мир от стихийно выраженной воли крымскотатарского народа: вернуться на родину, восстановить национальные

права, восстановит государственность, изложенную в скрепленных подписью всего крымскотатарского народа документах, сданных в ЦК КПСС в объеме 206 томов – более чем 80 тысяч страниц.

Эта воля народа оказалась скрытой от мировой и советской общественности. Между тем в ООН не раз поднимался вопрос о национальном положении некоторых народов СССР, в частности, крымскотатарского народа. И хотя советский представитель всегда уходит от ответа, заявляя, что этот вопрос – внутреннего характера, противоречий в национальной жизни государства невозможно было скрыть от мира в целом, и от развивающихся и освобожденных стран в частности. Это делалось невозможным в условиях развернувшегося внутри государства и получившего широкую мировую гласность национального движения крымских татар.

И советское правительство предпринимает очередной шаг в деле закрепления ссыльного статуса крымских татар.

5 сентября 1967 года появляется указ Президиума Верховного Совета СССР «О гражданах татарской национальности, проживавших в Крыму». Признав огульность обвинения и незаконность выселения крымских татар, этот указ, однако, не разрешил коренных противоречий в национальном вопросе и преследует вполне определенные цели.

1. Зачеркнуть из списка народов СССР имя крымскотатарского народа.

2. Закрепить на местах поселения крымских татар посредством специально предупредительных административных мер.

3. В то же время путем жестких административных мер, нередко принимающих характер судебных преследований, власти пытаются сдерживать стремление крымских татар вернуться к своим родным очагам, заменив организованное возвращение на родину так называемыми вербовками рабочей силы в Крым.

В течение семи лет (1967-1974 гг.) в Крым было завербовано около 420 семей крымских татар, т.е. в среднем 60 семей в год, что составляет примерно 0,05% численности всех крымских татар. В то же время в Крым ежегодно приезжают, свободно прописываются, находят работу и оседают десятки тысяч представителей славянской расы.

Из изложенного выше следует, что законодательные акты не только не разрешили проблемы крымских татар, а, напротив, завели ее в тупик.

Правительство, будучи категорически против решения крымскотатарского национального вопроса, не нашло ничего лучшего, чем игнорировать существование самого народа.

Народ крымских татар в десятках тысяч индивидуальных и

коллективных письмах и более 70 основных документах, скрепленных около двумя миллионами подписей крымских татар, информировал ЦК КПСС и Советское правительство о своем неистребимом желании вернуться на Родину, просил решить свою национальную судьбу в рамках ленинской национальной политики.

Вот неполный список этих основных документов:

1. Обращение к XXII, XXIII съездам партии (скреплены подписями более двухсот тысяч крымских татар).

2. Обращения к сессиям Верховного Совета СССР (осень 1965-66 гг., осень и весна 1967-68 гг., осень 1969 г., весна 1970-71-72-73 гг.).

3. Заявление молодежи и детей крымскотатарского народа о своем неравноправном положении (к 50-летию Октябрьской революции).

4. Обращение к партии и правительству крымскотатарских женщин (1965 г.).

5. Обращение интеллигенции (1966-67-68-69 гг.).

6. Обращение коммунистов-крымских татар (1965-66 гг., 1968-69 гг.).

7. Запросы в адрес правительства (1969-70-71-72-74 гг.) с просьбой ответить по существу ранее поданных документов, скрепленных более чем 250 тысячами подписей.

8. Обращение в связи с 45-50 годовщинами образования Крымской АССР.

9. Всенародный протест судам и судилищам (1968 г.).

10. Судебный фарс над полномочным представителем крымскотатарского национального движения Джеппаром Акимовым (1974 г.).

11. Материалы переписи живых и мертвых.

12. Историческая справка о гибели 46,2% нации в спецпоселениях за 1944-45-46 гг.

13. Историческая справка об участии крымскотатарского народа в войне 1941-45 гг.

14. Заявление по факту фальсификации материалов государственной переписки населения 1970 г. в отношении крымскотатарского народа (1971 г.).

15. Заявление по поводу пресс-конференции о захоронениях в совхозе «Красный» (1971 г.).

16. Информации о республиканских встречах крымских татар (всего 26) и целый ряд других документов.

В этих документах народ разоблачил борьбу, которую из года в год карательные органы государства ведут против национального движения, против его стремлений и чаяний. Однако, ни один из документов не доведен до сведения широкой общественности в

СССР. Вся информация, исходящая от национального движения крымскотатарского народа и адресуемая партии, задерживается и не пропускается.

Как правило, вопросами, связанными с движением крымских татар, занимаются не законодательные органы, в компетенцию которых входит решение вопроса о восстановлении прав незаконно высланных народов, а исполнительные, в лице карательных органов.

Поэтому, начиная с 1970 года, крымскотатарский народ свои документы параллельно адресует братским коммунистическим и рабочим партиям, а также международным органам и организациям, надеясь на их содействие в пределах их компетенции.

В 1970 году крымскотатарский народ направил коммунистическим и братским партиям в связи со столетием рождения В. И. Ленина свое обращение и обращение к Международной встрече руководителей этих партий в Москве (1969 г.), адресованное всем партиям вместе и отдельно КПСС, Компартии Италии, Великобритании и Франции.

Народ просил ЦК КПСС довести эти обращения до адресов. В 1972 году крымскотатарский народ обращался к руководителям коммунистических и рабочих партий мира с новым документом, в котором просил содействовать восстановлению марксистско-ленинских принципов в национальной политике политбюро ЦК КПСС и правовых норм, основанных на этом принципе.

В своем обращении ко всем братским партиям и, отдельно [к] КПСС, Компартиям Китая, Югославии, Германии, Италии и Англии, крымскотатарский народ просил довести до адресата – руководителей КПСС.

Однако, эта просьба народа также осталась без внимания.

Крымскотатарский народ в задержке решения своей национальной судьбы не обвиняет ни КПСС, ни коммунистические и рабочие партии мира.

Вся ответственность лежит на руководствах этих партий, которые перед всем миром торжественно заявляют, что идеологической основой их партий является марксизм-ленинизм и неустанно борются против искажения этого учения.

Обращаясь еще раз к коммунистам Советского Союза и всего мира через их руководящие органы и представительные форумы, крымскотатарский народ выражает надежду, что его национальная судьба, наконец, станет предметом всеобщего внимания и получит свое положительное решение. Эта надежда основывается на том, что коммунисты не могут равнодушно взирать на страдания какого бы то ни было народа или отдельного человека, как волнует их сегодня судьба народа Чили и Северной Ирландии, Родезии и

ЮАР, Южного Вьетнама и палестинских арабов.

Требуя безотлагательно решить свой национальный вопрос, крымские татары направляют КПСС и братским партиям ряд основных документов, которые исчерпывающе излагают существо вопроса и позволяют вынести единственно верное решение:

– организованно вернуть и компактно расселить на национальной территории нацию крымских татар;

– восстановить правовой статус крымскотатарского народа, закрепленный декретом В. И. Ленина от 18 октября 1918 года;

– компенсировать все материальные и духовные ценности, изъятые у народа без судебного решения;

– изъять из обращения всю литературу шовинистического толка, изданную в различные годы после выселения крымских татар и разжигающую межнациональную рознь и недоверие между народами;

– реабилитировать всех граждан – крымских татар, осужденных в различные годы после выселения, по признаку участия в национальном движении, привлечь к суду организаторов и исполнителей всех противозаконных акций против малых народов.

Направляются документы:

1. Обращение к партии и правительству (1964 г.).

2. Заявление женщин, молодежи, детей и всего крымскотатарского народа о своем неравноправном положении (к 50-летию Октябрьской революции).

3. Обращение к XXIV съезду партии (1971 г.).

4. Обращение крымскотатарских коммунистов (1969 г.).

5. Судебный фарс над полномочным представителем крымскотатарского национального движения Джеппаром Акимовым (1974 г.).

6. Исторические справки*.

[...]

ДА СБ України. – Ф. 16. – Оп. 7 (1985). – Спр. 7. – Арк. 158-165. Оригінал.

* На документі резолюція: "Лично озн[акомить] секретарей ЦК, тт. Грушецкого И.С.⁸⁹, Ляшко А.П. 28/VIII-75 г. И. Лутак".

№ 121

Інформаційне повідомлення заступника голови КДБ при
РМ УРСР С. Мухи першому секретарю ЦК КПУ
В. Щербицькому про збір підписів серед кримських татар з
вимогою повернути кримськотатарський народ на свою
Батьківщину

м. Київ

12 вересня 1975 р.
Совершенно секретно
Екз[емпляр] № 1

КГБ при СМ УССР [за] № 320* от 27 августа 1975 года доклады ЦК КП Украины об активизации антиобщественной деятельности крымскотатарских «автономистов» в связи с предстоящим XXV съездом КПСС.

По оперативным данным, проживающие в Узбекистане главы «автономистов» Вели Сулейман, Годженев Рефат, Муратов Абдурашит и другие, в последнее время провели среди татар сбор подписей под изготовленными в адрес инстанций документами и намерены направить с ними в Москву своих «представителей».

Кроме того, стало известно, что крымскотатарскими «автономистами», не проявляющими себя экстремистски, готовится какое-то «обращение» в инстанции от имени группы татар и проводится сбор средств для направления с этим «обращением» в октябре с.г. в Москву своих представителей. Отдельные «автономисты», ссылаясь на документы Совещания в Хельсинки по безопасности и сотрудничеству в Европе, заявляют, что если XXV съезд КПСС не удовлетворит их просьбы, то они будут обращаться по этому вопросу в международные организации.

Данных о намерении лиц татарской национальности, проживающих на Украине, направить своих «представителей» в Москву не получено.

В КГБ при СМ СССР доложено.

ДА СБ України. – Ф. 16. – Оп. 7 (1985). – Спр. 17. – Арк. 48-49. Оригінал.

* Див. документ № 120.

Додаток

**Лист активу кримськотатарського народу
Генеральному секретарю ЦК КПРС Л.І. Брежнєву і всім членам та
кандидатам в члени політбюро ЦК КПРС
з вимогою розв'язати національне питання кримських татар**

Вересень 1975 р.

Прошел 31 год с тех пор, как был выслан крымскотатарский народ со своей исторической Родины – Крыма. 9-го мая 1975 года все человечество отметило 30-летие Победы над фашизмом. Глубоко затронула и взволновала нас предпраздничная речь Леонида Ильича Брежнева. Особенно запечатлелись слова: «Победа, которая завоевана в сражениях Великой Отечественной войны, – это победа нашего героического рабочего класса, колхозного крестьянства, нашей интеллигенции, победа всего многонационального советского народа. Тяжелым был путь к победе. Многих потеряли на этом пути. И сегодня мы прежде всего думаем о тех, кто не вернулся с фронта, кто погиб, защищая землю своих отцов, родину социализма. Уважение к ветеранам исторических битв, забота о них – это моральный закон нашей жизни, закон и для органов власти и для каждого гражданина».

Плечом к плечу со всеми, на всех фронтах, в тылу и в партизанском движении, шли и мы, крымские татары. И наш народ гордится именами своих славных сынов и дочерей, которые отдали свою жизнь во имя Победы. Глубоко уверенные в торжество справедливости, наши соотечественники, несмотря ни на какие препятствия, продолжают обращаться к партии и правительству с просьбой вернуть крымскотатарский народ на свою национальную родину – Крым. Глубокую веру и надежду питает наш народ к Вам, уважаемые члены и кандидаты в члены политбюро ЦК КПСС. Мы знаем Вас как истинных коммунистов – ленинцев. Верим, что Вы решите судьбу нашего народа по-ленински. С этой надеждой обратились к Вам наши ветераны перед 30-летием Победы. Наш народ пристально следит за каждым действием своих сынов и дочерей. Он ждет с нетерпением ответа на каждое письмо, на каждое обращение. Ветераны войны, солдаты, не вернувшиеся к родным и детям, – обидеть их – это значит быть жестоко несправедливым, быть в вечном долгу перед ними, перед их детьми и внуками.

Нет никакой необходимости нам, коммунистам - интернациона-

листам доказывать невинность нашего народа. Народ виновным быть не может – это абсолютная истина. Но почему до сего дня наш народ считается ссыльным, не может, как все народы земли, жить у себя на национальной родине, гордиться достоинством и честью человеческой? Этот вопрос горько и больно мучает нас, коммунистов и интеллигенцию. К нам обращаются с подобным вопросом и наши соотечественники. Что мы можем им ответить?

В последние годы постановка этого вопроса перед партийными и государственными инстанциями приняла особый характер. Многие представители нашего народа поняли всю сложность сложившегося положения по данному вопросу, ясно и четко определили свой путь со всей партийной и гражданской ответственностью перед ЦК КПСС, Советским правительством, страной Великого Ленина и ведут широчайшую работу среди слоев крымскотатарского народа по их интернациональному воспитанию и правильной ориентации в претворении в жизнь предначертаний партии и правительства.

Наряду с этим, мы доводим до сведения партийных и государственных инстанций глубочайшие чаяния своих соотечественников о возвращении на свою национальную родину – Крым. Так, более 500 коммунистов крымских татар в ноябре 1972 года обратились к кандидату в члены политбюро КПСС, первому секретарю ЦК КП Узбекистана тов. Рашидову Ш.Р.:

«Сознавая историческую ответственность за судьбу своего народа, чувствуя свой долг перед партией, глубоко понимая чаяния народных масс, мы, коммунисты крымских татар обращаемся к Вам с настоятельной просьбой:

Просить от нашего имени политбюро ЦК КПСС и поддержать нашу просьбу об организованном возвращении нашего народа в Крым, создав там надлежащие условия для трудоустройства, национально-культурного развития наравне со всеми народами, которые проживают в настоящее время в Крымской области. Мы глубоко убеждены, что решение затянувшегося крымскотатарского вопроса в соответствии с декретом В.И. Ленина вытекает из основ ленинской национальной политики и директив XX и XXIV съездов КПСС: не ущемляет интересов ни одного из народов СССР, отвечает не только интересам нашего народа, но будет также содействовать большему укреплению дружбы народов СССР и еще выше поднимет авторитет и притягательную силу социалистической Родины перед народами всего мира».

Ответ на данное обращение коммунистов наш народ не получил. В поддержку коммунистов крымскотатарский народ в ноябре 1973 года обратился в политбюро ЦК КПСС, где говорилось:

«Интересы дальнейшего укрепления дружбы советских народов и народностей, ленинская постановка национального вопроса в СССР, нынешнее положение нашего народа, требуют скорейшего возвращения крымских татар на свою национальную родину – Крым и восстановления в равных правах со всеми народами и народностями, живущими в Крыму». В качестве своих доверенных представителей подписавшиеся указали 24 видных коммуниста нашего народа. На это обращение ответа также не последовало. Не получили ответа на свое обращение более 1100 избирателей, переданное в Верховный Совет через своего депутата Энвера Алиева, который лично со своим сопроводительным письмом сдал его 14 декабря 1973 года комиссии на имя Председателя Президиума Верховного Совета СССР товарища Подгорного Николая Викторовича.

Остается до сегодняшнего дня без ответа обращение знатных людей крымскотатарского народа, которое с подписями в сентябре 1974 года было направлено лично каждому из Вас, члену и кандидату в члены политбюро ЦК КПСС. Во всех указанных выше обращениях наши соотечественники ставят один вопрос – вернуть крымскотатарский народ на свою национальную родину – Крым.

По просьбе и поручению своих соотечественников мы дали свое согласие быть их представителями по доведению и постановке вопроса возвращения на родину перед партийными и государственными инстанциями. Все указанные обращения мы довели до адресатов в соответствии с существующим правом порядком. Ответа до сегодняшнего дня ни на одно из сданных обращений ни от кого из адресатов мы не получили.

На основе своих конституционных прав, постановления Президиума ЦИК СССР от 13 апреля 1938 года и указа Президиума Верховного Совета СССР от 12 апреля 1968 года, по которым органы власти обязаны ответить на предложения и заявления граждан в течение одного месяца.

Наши соотечественники и мы, представители, указанные под обращениями коммунистов, обращениями народа в ЦК КПСС, обращениями знатных людей крымскотатарского народа и обращениями ветеранов Великой Отечественной войны, обращаемся к Вам с величайшей просьбой – принять наших представителей и решить положительно судьбу нашего народа, вернуть его на свою национальную родину – Крым.

Мы ждем от Вас ответа.

1. Абдурахманов Узеир

16. Камилов Амет

2. Алиев Энвер	17. Мустафаев Семан
3. Алядинов Шамиль	18. Мустафаев Рефат
4. Аметов Кадыр	19. Омеров Сервер
5. Аблаев Энвер	20. Рамазанов Ибраим
6. Билялов Нафе	21. Селимов Мидат
7. Ваганов Осман	22. Селимов Мустафа
8. Вели Сулейман	23. Сеитов Якуб
9. Годженов Рефат	24. Умеров Бекир
10. Джемилев Мустафа ⁹⁰	25. Умеров Аблямит
11. Дживан Исмаил	26. Усеинов Расим
12. Ислямов Абселям	27. Таиров Сеитмемет
13. Измайлов Ибраим	28. Халилов Эдем
14. Касымов Ягья	29. Чалбаш Халил
15. Калафатов Энвер	30. Эминов Руслан*

ДА СБ України. – Ф. 16. – Оп. 7 (1985). – Спр. 17. – Арк. 55-59. Завірена копія.

№ 122
Інформаційне повідомлення
голови КДБ при РМ УРСР В. Федорчука
першому секретарю ЦК КПУ В. Щербицькому
про активізацію в
Кримській та Херсонській областях
кримськотатарського національного руху

м. Київ

10 листопада 1975 р.
Совершенно секретно
Екз[емпляр] № 1

КГБ при СМ УССР [за] №№ 320 от 27 августа** и 341 от 12 сентября*** 1975 года докладывал ЦК Компартии Украины об имевших место в республике антиобщественных проявлениях крымскотатарских «автономистов».

* На документі примітка: "Тов. Щербицькому В.В. доложено 12.09.1975 г. П. Мусиенко".

** Див. документ № 119.

*** Див. документ № 121.

В последнее время отмечается некоторая активизация со стороны «автономистов», а также отдельных татар, переехавших на жительство в Крым в индивидуальном порядке и не имеющих прописки. Так, 8 октября сего года группа непрописанных татар в количестве 24 человек собралась у здания Белогорского райисполкома Крымской области с целью попасть на прием к председателю райисполкома и добиться решения вопроса о прописке. Из 16 человек, записавшихся на прием, 10 – были приняты. Получив отказ в прописке, они стали требовать, чтобы ответ был вручен им в письменной форме. При этом Каролиева Эльмира и Исмаилова Шевкета, известные органами КГБ своими «автономистскими» настроениями, допускали провокационные заявления, как, например: «...Придет время, и местное руководство будет сидеть на скамье подсудимых за беззаконие».

Оперативным путем установлено, что обращающиеся в райисполком лица вынашивают намерение спровоцировать непрописанных татар в других районах Крыма для массовой поездки в г[ород] Симферополь с тем, чтобы через облисполком добиться решения вопроса о прописке. В то же время, проживающий без прописки в селе Курское Белогорского района активный «автономист» Военный Мурат предлагал непрописанным татарам направлять своим связям в Узбекистан письма с рекомендациями продавать дома и выезжать в Крым, так как, по его мнению, «сложилась очень благоприятная обстановка перед XXV съездом КПСС, ибо местные власти не будут принимать административных мер по отношению к лицам, проживающим без прописки».

КГБ при СМ УССР располагает сведениями о том, что крымскотатарские экстремисты, проживающие в республиках Средней Азии, усилили антиобщественную деятельность в связи с подготовкой к XXV съезду КПСС. Они изготавливают и направляют в инстанции, а также распространяют среди татар клеветнические документы с требованиями организованного возвращения в Крым, периодически в провокационных целях направляют группы «представителей» в Москву, пытаются придать «движению за возвращение в Крым» массовый характер. Стремясь активизировать проявления «автономистских» элементов в Крыму, они поддерживают постоянную связь с единомышленниками на Украине, пытаются координировать и направлять их антиобщественные действия, завозят для распространения клеветнические документы. Так, в 1975 году в Крымскую область приезжали из Узбекистана, Москвы, Баку и ряда других городов страны свыше 30 активных «автономистов», в том числе такие экстремисты, как Османов Бекир, Умеров Бекир, Музафаров Рефик, Чалбаш Халил, Сейтмуратова Айше и другие.

В октябре с. г. получены оперативные данные о попытках распространения среди проживающих в Крымской и Херсонской областях татар размноженного фотоспособом (копия прилагается)* машинописного документа клеветнического содержания «в защиту» одного из активных «автономистов» – Джемилева Мустафы, отбывающего в настоящее время наказание в ИТУ № 3 гор[ода] Омска за отказ от службы в Советской Армии. В связи с враждебной деятельностью, проводимой Джемилевым в условиях ИТУ, прокуратурой Омской области в июне 1975 года против него возбуждено уголовное дело по ст. 190-1 УК РСФСР (распространение заведомо ложных измышлений, порочащих советский государственный и общественный строй).

Под влиянием «автономистов» количество самовольных заездов татар в Крым в последнее время возросло. Так, в текущем году в Крымскую область прибыла и поселилась без прописки 71 семья (318 человек), из них за период с 1 августа – 20 семей (95 человек). Всего в области по состоянию на 20 октября проживает без прописки 121 семья или 555 человек. Кроме того, на ст[анции] Новоалексеевка Херсонской области без прописки проживает 16 семей (48 чел.) и в г[ороде] Мелитополе Запорожской области – 3 семьи (16 человек).

В текущем году прописано в Крыму 49 татарских семей (367 человек), в Запорожской области – 5 семей (931 человек), в Херсонской области 25 семей (107 человек).

В целях ограничения неорганизованного заезда татар в Крым, а также в г[ород] Мелитополь и на ст[анцию] Новоалексеевку, где отмечается значительная концентрация татарского населения, проводится разъяснительная и предупредительно-профилактическая работа среди этой категории лиц. Со стороны местных властей применяются меры административного воздействия в форме составления протоколов и отбора подписок о невыезде. Злостные нарушители паспортного режима в ряде случаев привлекаются к уголовной ответственности по ст. 196 УК УССР (в 1975 году органами прокуратуры Крымской области возбуждено 8 уголовных дел и осуждено 7 человек к различным срокам высылки).

В отношении инспирированных антиобщественных действий Сеитванова Эзабера, Шабанова Эльдара, Абдурашитова Айдера, Сеитмеметова Аксеита (Крымская область), Аметова Энвера, Аблаева Ремзи (Херсонская область) и других органами КГБ осуществляются оперативные мероприятия по <...> отрыву из-под влияния экстремистов татарского населения. Прокурором Генического района Херсонской области по материалам органов КГБ профилактрованы, как

* Див. додаток.

распространители документа «в защиту» Джемилева, жители г[орода] Геническа Смаилов О.У., Кязима М.К., Эреджанов Я.А. Принимаются меры по предотвращению распространения на территории республики других клеветнических документов.

В соответствии с распоряжением Совета Министров Украинской ССР № 515-рс от 16 июля 1975 года Крымским облисполкомом начата работа по проведению в ноябре-декабре сего года организованного переселения в область 30 семей татарской национальности из Узбекистана, что также должно способствовать сдерживанию татар от самовольных заездов в Крым.

КГБ при СМ СССР доложено.

ДА СБ України. – Ф. 16. – Оп. 7 (1985). – Спр. 8. – Арк. 254-257. Оригінал.

Додаток

Протест активу кримськотатарського руху проти застосування репресій до Мустафи Джемілева

19 серпня 1975 р.

Родился в 1943 г. в дер[евне] Ай-Серес, в Крыму. В 1944 г. (один год от роду) вместе со всем крымскотатарским народом, без суда и следствия, выслан за пределы родины – Крыма.

В 1966 г. исключен из института, в котором учился, и осужден на 1,5 года лишения свободы по обвинению в «уклонении от очередного призыва в Советскую Армию», фактически, по признаку участия в крымскотатарском национальном движении за возвращение на родину и восстановление национальных прав.

В 1970 г. осужден на три года лишения свободы по обвинению в «составлении и распространении заведомо ложных измышлений, порочащих советский государственный и общественный строй» – ст. 190/1 УК РСФСР, фактически, за участие в национальном и демократическом движении.

22 июня 1974 г. осужден на один год лишения свободы в лагерях строгого режима по обвинению в «неявке на военные сборы», фактически, за выход в самиздате документа под названием «Шесть дней» (Белая книга о судебном процессе над Ильей Габаем и Мустафой Джемилевым). Этот документ, состоящий из стенограммы суда и копий подлинных материалов процесса, ярко показал, что по ст. 190/1 и 190/4 судят фактически за протесты против незаконных действий властей.

Жизнь Ильи Габая оборвалась трагически, а изобрести повод для расправы над Мустафой для КГБ не представило труда.

Сразу после суда, родители, всерьез обеспокоенные состоянием здоровья сына, (в те дни Мустафа держал четвертую голодовку) написали письмо Н. В. Подгорному с просьбой разрешить сыну выехать за пределы СССР. Одновременно обратились к правительствам некоторых государств с просьбой предоставить сыну политическое убежище.

Не желая выпускать из страны, власти заблаговременно начали готовить новую провокацию против Мустафы. С этой целью в феврале 1975 г. в учреждение УХ 16/3, г[орода] Омска, где отбывал срок Мустафа, приехал представитель КГБ при СМ УзССР. Он вербовал среди уголовников лагеря лжесвидетелей, обещая им досрочное освобождение.

19 июня, за два дня до окончания срока, Мустафу поместили в следственный изолятор. На волю он успел передать следующее.

«Сегодня, т. е. 10 июня, мне объявили, что против меня начато расследованием [дела] по ст. 190/1 УК РСФСР, т. е. мне хотят продлить срок еще на три года. В качестве материалов против меня они хотят использовать личные письма, а также «показания» и «заявления» кое-каких подонков, которые подписали их за обещание досрочного освобождения. Участвовать в «следствии» нет никакого смысла, т. к. результат уже предрешен. Я вынужден объявить голодовку. Позвоните друзьям в Москву, побеспокойтесь, чтобы приехал какой-нибудь приличный адвокат. Это для того, чтобы вы знали, как все происходило.

Документы, свидетельствующие о том, что это дело является чисто провокационным, надеюсь, вам доставят. Всего вам доброго. На всякий случай – прощайте!

Своим соотечественникам завещаю верность к своей родной земле, верность принципам демократии. Мустафа».

В начале июля мать и сестра вылетели в Омск и ничего там не смогли выяснить. С ними говорили неискренне и грубо. В то время, как начальник оперативной части подполковник Янбатов и его помощник, лейтенант Руденко заявили, что администрация лагеря не имела никакого замечания в адрес Джемилева, юрист Гусельникова, ведущая следствие, и начальник следственного отдела т. Симонов уверяли, что дело против Мустафы начато по представлению администрации лагеря.

7 июля родные приехали в Москву. 8-го их принял сотрудник приемной Президиума Верховного Совета СССР т. Колобов и 10-го – зональный прокурор Прокуратуры РСФСР т. Дмитриев. Приняв заявление от родных, оба обещали выяснить и сообщить ... Ни от одного из них никакого сообщения не поступило.

Из Омска, на запросы по телефону вначале отвечали заученно:

«Здоровье Мустафы хорошее», а теперь вешают трубку, едва поняв, о чем идет речь.

Голодовка Мустафы (это пятая голодовка протеста) продолжается уже шестьдесят дней.

Жизнь Мустафы в крайней опасности!*

ДА СБ України. – Ф. 16. – Оп. 7 (1985). – Спр. 8. – Арк. 258. Копія.

№ 123

**Доповідна записка голови КДБ при РМ УРСР
В. Федорчука першому секретарю ЦК КПУ
В. Щербицькому з пропозицією заборонити публікацію у
видавництві “Дніпро” книги активіста кримськотатарського
національного руху Р. Музафарова**

м. Київ

*10 грудня 1975 р.
Совершенно секретно
Экз[емпляр] № 1*

КГБ при СМ УССР располагает данными о том, что республиканским издательством «Дніпро» планируется выпуск сборника киргизских народных пословиц и поговорок, составителем которого является Музафаров Рефик Ибрагимович, 1928 года рождения, крымский татарин, работающий заведующим кафедры русской и зарубежной литератур Ташкентского областного педагогического института.

В отношении Музафарова известно, что он является одним из главарей и идеологов крымскотатарских «автономистов», автором и распространителем ряда идейно ущербных документов, поддерживает близкие связи с лицами из окружения Сахарова, одобряет их антиобщественную деятельность.

В ноябре 1975 года Музафаров посетил редакцию газеты «Ленин байрагы», выходящей в Ташкенте на крымскотатарском языке, и высказал недовольство теми крымскими татарами, которые на страницах газеты выступали с критикой Сахарова и Солженицына.

Музафаров среди своего окружения заявлял о том, что в Киеве имеются писатели, которые якобы поддерживают т.н. крымскота-

* На документі примітка: "Тов. Щербицькому В.В. доложено 10.11.1975 г. П. Мусиенко".

тарское «автономистское» движение.

Установлено, что содействие в заключении договора Музафаровым с издательством «Дніпро» оказывал писатель Тельнюк Станислав Владимирович⁹¹, 1935 года рождения, беспартийный, член СПУ, находящийся на творческой работе, житель г[орода] Киева...

Нами проводятся мероприятия по выяснению характера взаимоотношений между Тельнюком и Музафаровым.

По оперативным данным, Музафаров рассчитывает, что публикация книги в Киеве создаст ему еще большую популярность в среде крымскотатарских «автономистов». В связи с этим считали бы издание книги нецелесообразным.

Докладываем на Ваше решение*.

ДА СБ України. – Ф. 16. – Оп. 7 (1985). – Спр. 14. – Арк. 28-29. Оригінал.

№ 124

Доповідна записка голови КДБ при РМ УРСР
В. Федорчука першому секретарю ЦК КПУ
В. Щербицькому про переміщення центру
“автономістського руху” в Крим

м. Київ

3 лютого 1976 р.
Сов[ершено] секретно
Екз[земпляр] № 1

КГБ при СМ УССР [за] № 422 от 10 ноября 1975 г. ** докладывал об имевших место проявлениях экстремистских элементов из числа проживающих в республике татар и их намерении активизировать подстрекательскую деятельность в период подготовки и проведения XXV съезда КПСС.

С учетом этого, наряду с усилением политико-воспитательной и разъяснительной работы среди этой категории лиц со стороны партийных, советских и административных органов, УКГБ Крымской, Херсонской и Запорожской областей по отношению к инспирирующим экстремистских действий осуществлен ряд мероприятий пре-

* На документі резолюція та примітка: "Срочно. Лично т. Маланчуку В.Е.⁹². Надо воспрепятствовать выпуску этого сборника ("Нет бумаги или надо доработать") В. Щербицкий. 19.12.75"; "г. Палажченко Е.Я. поручено найти форму решения этого вопроса. В. Маланчук. 25.XII.75".

** Див. документ № 122.

дупредительно-профилактического характера, в результате чего их активность на территории указанных областей несколько снижена.

Этому способствовало также проведенное в IV квартале 1975 г. переселение из Узбекистана в Крым в порядке оргнабора 30 семей (180 чел[овек]) татарской национальности и прописка прибывшего помимо оргнабора 30 семей, которые длительное время проживали в Крыму и не допускали нездоровых проявлений. Всего в 1975 г. прописано 105 татарских семей (653 чел[овека]), из них 75 семей (473 чел[еловек]), прибывших помимо оргнабора. 25 января сего года Крымским облисполкомом направлены представители отдела по трудовым ресурсам для проведения оргнабора и переселения из Узбекской ССР в степные районы Крыма еще 20 семей татарской национальности.

Как показывает практика, регулирование пропиской лиц татарской национальности, приобретающих дома в обход установленного порядка в Крыму, оказывает сдерживающее [действие] неорганизованному переселению в эту область из мест нынешнего оседания. В то же время прописавшиеся таким путем граждане, а во многих случаях и прибывшие по оргнабору, принимают активное участие в подыскании намечающихся к продаже домов и содействуют другим лицам татарской национальности в заключении сделок с их владельцами. В результате переезд их в Крымскую область в минувшем году увеличился по сравнению с 1974 годом (170 семей против 75 в 1974 г., всего в настоящее время в Крыму проживает без прописки 185 семей татар).

В органы КГБ поступают данные о том, что ряд инспирированных враждебных и антиобщественных проявлений, пытаюсь противодействовать предусмотренным указом Президиума Верховного Совета СССР от 5 сентября 1967 г. мерам по закреплению татарского населения в местах постоянного проживания, провоцируют массовый неорганизованный выезд татар в Крым, занимаются изготовлением и распространением клеветнических документов, сбором подписей и денежных средств. Отмечается блокирование экстремистски настроенных татар с антисоветскими элементами в г[ороде] Москве (Сахаровым, Григоренко и др.). Так, проживающий в п[оселке] г[ородского] т[ипа] Новоалексеевка Херсонской области, активный экстремист Аметов Энвер, 1940 года рождения, со средним образованием, работающий строителем в колхозах Генического района, в октябре 1975 г. при выезде в Москву дал интервью по т.н. "татарскому вопросу" корреспонденту агентства "Рейтер", а в декабре прошлого года посетил квартиру Сахарова, где вручил находившимся там инокорреспондентам один из клеветнических документов.

За последний период участились поездки в Крымскую область активных экстремистов, стремящихся переместить центр т.н. «автономистского движения» в Крым. Некоторые из них предпринимают попытки осесть на территории этой области. Так, в октябре 1975 г. в г[ород] Симферополь из Ферганы вместе со своим младшим сыном Артемием прибыл один из организаторов т. н. «автономистского движения» Османов Бекир Османович, 1911 года рождения, с высшим образованием, исключен из членов КПСС, в годы войны являлся участником Севастопольского партизанского отряда. В январе сего года Османов оформил в аренду домовладение и предпринимает меры к прописке сына, что при положительном решении этого вопроса дает основание для последующего переезда в Крым ему, а также старшему сыну – Османову Юрию, 1941 года рождения, беспартийному, с высшим техническим образованием, проживающему в г[ороде] Фергане. Последний в 1968 г. был осужден за антисоветскую деятельность, является одним из инспираторов экстремизма среди татар, поддерживает связь с рядом враждебных элементов из числа т.н. «демократов».

В целях улучшения координации работы и выработки совместных мероприятий по предотвращению антиобщественных проявлений со стороны татарских экстремистов в период подготовки и проведения XXV-го съезда Компартии Украины, 29-30 января 1976 г. проведено в г[ороде] Симферополе оперативное совещание руководящего и оперативного состава органов КГБ-МВД Крымской, Херсонской и Запорожской областей, в работе которого приняли участие секретарь Крымского обкома Компартии Украины т. Рощупкин А.М., заместитель председателя Крымского облисполкома т. Барановский В.В., зав[едующий] отделом административных органов обкома партии т. Герцев В.С., заместитель председателя КГБ при СМ УССР т. Трояк Н.З.⁹³, заместитель министра внутренних дел УССР т. Олейник П.А., начальники Управлений КГБ и МВД Крымской, Херсонской, Запорожской областей, начальники ряда городских и районных отделов КГБ-МВД.

На совещании обсуждались вопросы состояния работы по срыву замыслов татарских экстремистов и выработаны меры органов КГБ-МВД по выявлению и пресечению возможных враждебных и антиобщественных проявлений с их стороны, организации за ними тщательного наблюдения и предотвращения выезда в Москву и Киев в период подготовки и проведения XXV съезда КПСС и XXV съезда Компартии Украины.

Обстановка в этой среде контролируется через оперативные возможности органов КГБ, за отдельными антиобщественными элементами осуществляется наблюдение через участковых инспекторов милиции.

С учетом стремления татарских экстремистов активизировать националистическую деятельность на территории Херсонской, Запорожской и, прежде всего, Крымской областей, органами КГБ разработаны и осуществляются мероприятия по выявлению и пресечению их враждебной деятельности, разоблачению ... наиболее активных экстремистов. Выполнение этих мероприятий взято на контроль КГБ при СМ УССР.

Докладываем в порядке информации*.

ДА СБ України. - Ф. 16. - Оп. 7 (1985). - Спр. 7. - Арк. 138-141. Оригінал.

№ 125

**Висновки Міністерства внутрішніх справ УРСР,
Прокуратури УРСР, Міністерства юстиції УРСР щодо
можливості застосування наявних законодавчих та
нормативних актів проти кримських татар, які в
неорганізованому порядку переселяються до Криму**

м. Київ

*7 квітня 1976 р.
Секретно*

Министерство внутренних дел УССР, Прокуратура УССР и Министерство юстиции УССР изучили предложения Крымского обкома партии и облисполкома о распространении на территорию области действие постановлений Совета Министров СССР от 19.03.63 года № 321 и от 15.08.1966 г. № 658-211 и считают необходимым доложить следующее:

Постановление Совета Министров СССР от 19.03.1963 года № 321, регулирующее вопросы прописки граждан в курортных местностях Юга, не соответствует новым правилам прописки, установленным постановлением Совета Министров СССР от 28.08.74 года № 678. В связи с этим постановление Совета Министров СССР от 19.03.63 года № 321 и ряд других ранее изданных нормативных актов по вопросам паспортного режима в настоящее время пересматриваются. Необходимо также принять во внимание, что постановление Совета Министров СССР от 19.03.63 года № 321 касается ограниченный в прописке сравнительно узкого круга лиц, ранее судимых за совершенные преступления, и потому оно не может воспрепятствовать широкому заезду на территорию Крымской области лиц, не

* На документі резолюція: "т. Щербицкому В.В. доложено. <Підпис нерозбірливий>. 3.02.1976 г."

имеющих такой судимости.

Что касается постановления Совета Министров СССР от 8.V.63 года № 497 "О дополнительных мерах укрепления паспортного режима в г. Москве и Московской области" с дополнениями, внесенными в него постановлением Совета Министров СССР от 15.08.66 года № 658–211, то в нем идет речь о праве органов милиции г. Москвы и Московской области аннулировать временную прописку лиц, замеченных в недостойном поведении, а также о праве указанных органов милиции в исключительных случаях удалять из города Москвы и Московской области лиц, прибывших для временного проживания, если они участвуют в религиозных собраниях, шествиях и других церемониях культа, проводимых с нарушением, установленных законодательством, правил, а также в иных собраниях или уличных шествиях, нарушающих общественный порядок. Этим же постановлением органам милиции предоставлено право удалять из города Москвы бродяг, попрошайек, злостных нарушителей паспортного режима к месту их постоянного жительства, к родным или родственникам, а также инвалидов и престарелых, не имеющих родственников и постоянного жительства в дома инвалидов и престарелых. Указанными нормативными актами не установлено право удаления из Москвы и Московской области иных категорий лиц, в частности, семей и отдельных граждан, прибывших на постоянное жительство, а также лиц, не совершающих отмеченных выше правонарушений. Таким образом, эти решения правительства не рассчитаны на контингент лиц, о которых идет речь в письме Крымского обкома партии и облисполкома, ввиду чего отсутствуют основания для распространения их действия на территорию Крымской области. В связи с этим считаем, что в настоящее время необходимо обеспечить строгое соблюдение действующего законодательства, в частности, постановления Совета Министров УССР от 25.02.72 года № 94–5 "Об устранении недостатков в расселении граждан, прибывших в неорганизованном порядке на постоянное проживание в Украинскую ССР", привлекая в необходимых случаях нарушителей паспортных правил к установленным мерам ответственности. По нашему мнению, заслуживают поддержки содержащиеся в упомянутом письме предложения организационного характера, в частности, направленные на дальнейшее совершенствование порядка перемещения лиц татарской национальности в Крым через органы Госкомитета Совета Министров УССР по использованию трудовых ресурсов*.

ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 25. - Спр. 1250. - Арк. 13–14. Оригінал.

* На документі примітка завідуючого відділом адміністративних органів ЦК КП України Чумака А.С.⁹⁴: "тов. Федорчук В.В. [голова КДБ при Раді Міністрів УРСР] такого жє мнения".

№ 126

**Лист міністра внутрішніх справ СРСР М. Щолокова
першому секретареві ЦК КПУ В. Щербицькому про
необхідність встановлення єдиного порядку прописки
кримських татар, що прибувають на постійне місце
проживання в Кримську область**

м. Москва

*7 грудня 1976 р.
Секретно*

За последнее время заметно увеличилось число писем, поступающих в Министерство внутренних дел СССР от граждан татарской национальности из Крымской области. Только за 9 месяцев т.г. поступило более пятидесяти таких писем, причем многие из них – коллективные. Заявители сообщают, что отдельные работники советских и административных органов Крымской области не дают им возможности прописаться на подысканную жилую площадь, препятствуют оформлению договоров купли-продажи жилых домов, по существу, отказываются рассматривать их заявления по этим вопросам, а иногда насильно вывозят за пределы области и выселяют из купленных ими домов.

Так, ветеран Великой Отечественной войны Файзуллаев пишет, что с марта 1976 года он с семьей прибыл на постоянное жительство в [село] Дивное Белогорского района Крымской области, купил дом, но в прописке ему было отказано и, более того, в июне семью ночью насильно посадили в автомашины и вывезли на железнодорожную станцию, расположенную в Нижнегорском районе, однако они вновь вернулись в [село] Дивное, где и проживают без прописки.

Юнусова сообщила, что в мае с.г. ее семью, в составе которой имеется больная парализованная дочь, насильно выселили из купленного дома в [селе] Горлинка Белогорского района, и дом снесли. Двадцать дней семьи жили в палатке, а затем ночью их посадили в автомашины и вывезли в Красногвардейский район Крымской области, откуда они также возвратились к прежнему месту жительства и до настоящего времени проживают без прописки.

Неудовлетворенные такими действиями на местах, граждане татарской национальности обращаются с письмами в центральные партийные и советские органы, к депутатам Верховного Совета СССР.

Так, например, депутат Верховного Совета СССР первый секретарь Джизакского обкома КП Узбекистана т. Таиров С.М. сообщил МВД СССР, что к нему обратились с письмами Асанов, Тохлу, Мустафаева, Халич и др., в которых они просят его оказать помощь в прописке в Крымской области.

Многие лица из числа граждан татарской национальности приезжают в Москву, посещают приемные ЦК КПСС, Президиума Верховного Совета СССР и другие государственные учреждения, передают коллективные обращения с требованиями разрешить им прописку в населенных пунктах Крымской области.

По имеющимся данным, в Крымской области в настоящее время проживает без прописки 334 семьи граждан татарской национальности, в составе которых насчитывается более полутора тысяч человек. В числе этих семей имеются малолетние дети и престарелые граждане, участники Великой Отечественной войны, а также родители, дети которых находятся на службе в Вооруженных Силах СССР.

Учитывая все это, Министерство внутренних дел СССР просит Вас поручить Крымскому обкому КПСС и облисполкому тщательно разобраться в создавшейся обстановке и разработать единый порядок рассмотрения вопросов прописки граждан татарской национальности, прибывающих на постоянное жительство в Крымскую область.

ЦДАГО України . - Ф. 1. - Оп. 25. - Спр. 1401. - Арк. 14-15. Оригінал.

№ 127

**З доповідної записки
голови КДБ при РМ УРСР В. Федорчука
першому секретарю ЦК КПУ В. Щербицькому про
спільні оперативні заходи органів КДБ України,
Узбекистану, Казахстану, Краснодарського краю зі
стримування масового переселення кримських татар до Криму**

м. Київ

*17 січня 1977 р.
Совершенно секретно
Экз[емпляр] № 1*

Органами КГБ республики в 1976 году осуществлен комплекс мер по вскрытию и пресечению антиобщественной деятельности крымскотатарских экстремистов, <...> срыву намечавшихся ими провокационных акций, особенно, приуроченных к проведению важных политических мероприятий.

В результате своевременного получения информации о замыслах экстремистов, в текущем году был предотвращен и локализован

ряд групповых противоправных действий с их стороны, в том числе сорваны 4 попытки направить с провокационными целями своих «представителей» в Москву в период подготовки и работы XXV съезда КПСС, не допущены намечавшиеся сборища непрописанных татар у административных зданий в г[ороде] Симферополе 26 и 28 августа 1976 года. Пресечено размножение и распространение среди проживающих на Украине татар ряда клеветнических документов, в том числе т.н. «Обращение к XXV съезду и международному совещанию братских партий», «Международный политический комментатор на службе особого режима».

Проводилась работа по сдерживанию неорганизованного заезда татар в Крым. В течение 1976 года за нарушение паспортного режима, незаконное приобретение домовладений прокуратурой и милицией привлечены к уголовной ответственности 29 человек, составлено административных протоколов на 343 человека. По решению народных судов признаны недействительными 75 сделок купли-продажи домовладений.

[...]

Начиная с 1968 по 1 января 1977 гг. в Крымскую область переселилось 6637 человек, в том числе по организованному переселению – 2958 и в индивидуальном порядке – 3679.

В результате осуществленных предупредительно-профилактических мероприятий активность экстремистов на территории республики несколько снижена.

Вместе с тем, анализ поступающих материалов свидетельствует о продолжающихся попытках экстремистов активизировать подстрекательскую деятельность по разжиганию националистических настроений у определенной части крымских татар. Они стремятся расширить т. н. «движение» и перенести его центр в Крым, вовлекать в антиобщественные проявления молодежь, устанавливать преступные контакты с антиобщественными элементами (Сахаров, Григоренко и др.) и иностранцами с целью передачи за рубеж клеветнической информации, которая используется в антисоветской пропаганде на Западе. В последние два года в Крымскую область прибыло значительное количество экстремистов, в т.ч. Османов Муксим, Османов Бекир, Военный Мурат, Аметов Энвер и ряд других, которые считаются «лидерами» в указанной среде.

Подстрекательская деятельность экстремистов активизирует переезд части лиц татарской национальности на жительство в Крым помимо оргнабора. Так, если в 1973 году прибыло 32, в 1974 – 128, в 1975 – 605, то в 1976 году – 901 чел[овек], всего в настоящее время без прописки в Крымской области проживает 1666 чел[овек] (362 семьи).

[...]

С учетом специфики Крымской области и складывающейся оперативной обстановки, в целях сдерживания массового неорганизованного притока в Крым лиц татарской национальности и других граждан, считаем целесообразным согласиться с предложениями Крымского обкома партии и облисполкома [за] №№ 1/сс от 5 января и 7/сс от 6 января с.г., внесенными на рассмотрение ЦК Компартии Украины и Совета Министров УССР. В том случае, если постановление Совета Министров СССР [за] № 658/211 от 15 августа 1966 года «Об укреплении паспортного режима в городах Москве, Ленинграде и Московской области» будет признано целесообразным распространить и на Крымскую область, то такая мера позволит на законном основании препятствовать нежелательным элементам из числа лиц татарской национальности самовольно переселяться в Крым.

С целью предотвращения со стороны татарских экстремистов провокационных акций на почве якобы имеющих место ущемлений прав граждан татарской национальности, по нашему мнению, следует продолжить практику осуществления переселения в Крым в порядке оргнабора определенного количества граждан татарской национальности из Узбекистана*.

ДА СБ України. – Ф. 16. – Оп. 7 (1985). – Спр. 75. – Арк. 91-94. Оригінал.

№ 128

**З інформаційного повідомлення голови КДБ при РМ УРСР
В. Федорчука першому секретарю ЦК КПУ
В. Щербицькому про попереджувально-профілактичні
заходи щодо кримськотатарського активу**

м. Київ

*26 травня 1977 р.
Совершенно секретно
Экз[емпляр] № 1*

КГБ при СМ УССР № 22 от 17 января с.г. ** докладывал об имевших место в 1976 году проявлениях экстремистских элементов из числа проживающих в республике крымских татар и их намерении

* На документі резолюція: "т. Соколову И.З.⁹⁵, т. Федорчуку В.В., т. Головченко И.Х. Пр[ошу] проанализировать итоги за 1976 и I кв. 77 и внести предл[ожения]. В Щербицкий. 9.3.77."

активизировать подстрекательскую деятельность в период подготовки и проведения важных мероприятий в стране.

В последнее время главарями экстремистов, проживающих в Узбекистане, изготовлены и распространяются в местах концентрации крымскотатарского населения подстрекательские документы – «кассационное заявление» и «запрос-требование крымскотатарского народа в связи с 60-летием Советской власти». Предпринимаются попытки объединения усилий различных «автономистов» в организации сбора подписей, денег, подготовке и направлении в Москву т.н. «делегатов».

В частности, 26-27 апреля с.г. в Москве находилась группа «представителей» от Ферганской, Ташкентской, Андижанской и Крымской областей. По оперативным данным, из Крыма выезжала Усеинова Себия, 1941 года рождения, нигде не работает, проживает без прописки в [селе] Батальное Ленинского района, передавшая в инстанции ряд «автономистских» документов, около 7200 подписей к ним и т.н. «информацию», адресованную также ООН.

УКГБ Крымской области получены данные о том, что экстремисты в марте с.г. предпринимали меры к организации сбора подписей лиц татарской национальности под «обращением» в правительственные инстанции под названием «В канун 60-летия Победы Октября восстановить завоевания Октябрьской революции в Крыму, растоптанные в 1944 году врагами Советской власти» (прилагается) *, подготовленное «автономистами», проживающими в Узбекистане.

Изучение изложенных в «обращении» сведений в части, касающихся Крымской области, установлено, что в отношении семей крымских татар Абилова М., Рефатова Р., Мустафьева С., Файзулаева В. и Курднезирова Р., которые приобрели доместроения без нотариального оформления, действительно принимались решения народного суда о их выселении и признании купли-продажи домов недействительными. Впоследствии все указанные семьи были прописаны.

Кенджаметов Я. приобрел за 140 рублей нежилое помещение, из которого был выселен и выехал в Краснодарский край.

Семья Нафеева Р. купила дом без нотариального оформления, по решению суда была выселена и выехала в Херсонскую область.

Аметов Э. и Юнусова Р. самочинно вселились в аварийные дома, которые по решению правления колхоза «Горный» Белогорского района снесены. После этого Аметов приобрел без оформления дом. Решением народного суда эта сделка купли-продажи признана недействительной. За злостное нарушение паспортных правил он в

* Документ не публикуется.

декабре 1976 года осужден по ст. 196 УК УССР к высылке на 2 года. Юнусова Р. прописана на частной квартире.

(В настоящее время в республике без прописки проживает 219 татарских семей – всего 964 человека, в т.ч. в Крымской области – 206 и в Херсонской – 13 семей).

С учетом складывающейся оперативной обстановки партийные, советские и административные органы Крымской, Херсонской и Запорожской областей усилили политико-воспитательную работу среди татарского населения, в отношении инспираторов экстремистских проявлений органами КГБ осуществлен ряд мероприятий предупредительно-профилактического характера.

Из числа прибывших помимо оргнабора, в 1977 году в Крыму прописана 181 татарская семья (1013 человек). Это участники Великой Отечественной войны, ветераны труда, длительное время проживавшие без прописки. Такая мера способствовала снижению влияния экстремистов на татарское население. В этих же целях согласно имеющемуся решению Совета Министров УССР в текущем году будут переселены из Узбекистана в Крым по оргнабору 50 семей татарской национальности.

[...] Преданы широкой гласности факты присвоения отдельными экстремистами т.н. «народных денег», собираемых среди татарского населения для финансирования расходов, связанных с экстремистской деятельностью, совершения уголовных преступлений, а также их контакты с антисоветскими элементами из окружения Сахарова и Григоренко.

Закончено предварительное следствие по уголовному делу на карателей из охранной роты СД Мамутова, Мухтарова и Вольфа, участников массовых расстрелов советских граждан в годы немецкой оккупации Крыма. По делу допрошено 16 свидетелей из числа татар, проживающих в различных районах Средней Азии, о чем стало известно экстремистам, и [что] в определенной мере оказывает сдерживающее влияние на них. Рассмотрение уголовного дела намечено на 21 июня 1977 года в [городе] Симферополе выездной сессией Военного трибунала Одесского Краснознаменного военного округа.

В целях пресечения подстрекательской деятельности и снижения активности переехавших на жительство в Крымскую область из Узбекистана «авторитетов» из числа экстремистов Османова Муксима и Османова Бекира с февраля с.г. с ними проводятся беседы руководящими работниками УКГБ. Османов Муксим высказывает отрицательное мнение по поводу обращения отдельных татар за помощью к Сахарову, Григоренко, зарубежным антисоветским центрами, согласился с предложением принять участие в проведении разъяснительной работы по этому вопросу у среди татарской

молодежи. Османов Бекир также осуждает апелляцию отдельных татар к т.н. «диссидентам», написание и распространение клеветнических документов, которые, как он заявил, «компрометируют татарское население перед органами Советской власти».

[...]

31 марта – 1 апреля с.г. в г[ороде] Запорожье проведено совещание руководящих оперативных работников УКГБ Крымской, Херсонской, Запорожской и Донецкой областей, на котором обсуждены вопросы повышения эффективности проводимых мероприятий и разработан план совместных мероприятий по вскрытию и предотвращению антиобщественной деятельности татарских экстремистов, особенно в период подготовки и празднования 60-летия Великой Октябрьской социалистической революции. Планом предусмотрены конкретные меры по<...> более эффективному использованию имеющихся оперативных сил и средств, целенаправленной разработке и пресечению враждебной деятельности инспирированных провокационных акций, разоблачению... наиболее активных экстремистов, а также улучшению координации работы УКГБ указанных областей республики.

Докладываем в порядке информации*.

ДА СБ України. – Ф. 16. – Оп. 7 (1985). – Спр. 27. – Арк. 22-25. Оригінал.

№ 129

Інформація першого секретаря Кримського обкому Компартії України В. Макаренка⁹⁶ та голови Кримського облвиконкому Т. Чемодурова ЦК КПУ та Раді Міністрів УРСР про масове переселення кримських татар на територію Кримської області

м. Сімферополь

*31 жовтня 1977 р.
Секретно*

В связи с осложнившейся обстановкой, вызванной все возрастающим заездом в область граждан татарской национальности и массовыми их сборищами, затрудняющими работу советских и партийных органов, а также в целях недопущения общественных беспорядков, в феврале 1977 года обкомом партии и облисполкомом были созданы

* На документі резолюція: "Лично (в круг[овую]) озн[акомить] членов и кандидатов в члены ПБ. тт. Соколову И.З., Федорчуку В.В., Глуху Ф.И. Пр[ошу] лично следить и своевременно вносить предложения. В. Щербицкий. 19.6.77."

совещания первых секретарей горрайкомов партии и председателей горрайисполкомов, а также семинары с председателями сельских и поселковых Советов по вопросам укрепления паспортного режима и соблюдения установленного порядка купли-продажи домов.

Однако, проводимая партийными и советскими органами работа по сдерживанию заезда, частичная прописка граждан татарской национальности, применяемые административными органами меры пресечения по отношению к нарушителям купли-продажи домов и паспортного режима не дают положительных результатов.

Заезд в Крым лиц татарской национальности увеличивается. По состоянию на 1 октября 1977 года их проживает 8190 человек, в том числе без прописки - 1788. Только за последние 10 месяцев в область прибыло 1590 человек, в том числе более 70 процентов в период обсуждения проекта Конституции СССР и подготовки к празднованию 60-летия Великого Октября.

Важные политические события в стране использовались "автономистами" для подстрекательства к усилению неорганизованного заезда и в прошлом.

Пользуясь безнаказанностью, главари "автономистов", вопреки указу Президиума Верховного Совета СССР от 5 сентября 1967 года, ведут активную работу по массовому переселению граждан татарской национальности в Крым, советуют им выезжать с семьями, самовольно заселять дома, приобретаемые по частным сделкам в нарушение установленного законодательством порядка.

Стремясь любыми путями закрепиться в Крыму, эти люди приобретают дома, по ценам, во много раз превышающим их стоимость. Отдельные граждане татарской национальности совершают фиктивные браки и разводы, фальсифицируют документы, направляют своих детей на учебу в Крым.

Все эти и многие другие формы "просачивания" и закрепления подчинены главной, нескрываемой ими цели организации поголовного переселения в Крым граждан татарской национальности, проживающих в различных районах страны. Главари - "автономисты" заявляют: "Чем больше нас будет в области, тем больше будут считаться с нашими требованиями".

Они отрицательно влияют на граждан татарской национальности, прописанных в Крыму, размещают у них прибывающих, используют[ся] <...> для походов к руководителям колхозов и совхозов, в сельские Советы, горрайисполкомы, в областной центр.

Как правило, нарушители порядка купли-продажи домов и паспортного режима не исполняют решений судебных органов и административных комиссий, оказывают при их исполнении физическое сопротивление должностным лицам, допускают оскорбления и

угрозы в адрес руководителей колхозов и совхозов, партийных и советских работников.

В прежних информациях вносились конкретные предложения, которые, по нашему мнению, могли бы способствовать ограничению переселения граждан татарской национальности в Крымскую область.

По заданию ЦК Компартии Украины и Совета Министров УССР к нам направлялись представители административных органов республики, которые изучали обстановку на месте, но эффективных мер по пресечению деятельности татарских "автономистов" ими не было выработано.

Усиливающийся заезд в Крымскую область граждан татарской национальности, проживание их без прописки и работы создает ненормальную обстановку.

Докладываем на Ваше рассмотрение.

ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 25. - Спр. 1401. - Арк. 23-25. Оригінал.

№ 130

**З інформаційного повідомлення голови КДБ при РМ УРСР
В. Федорчука першому секретарю ЦК КПУ В. Щербицькому
щодо "протиправної" діяльності
сім'ї Мустафаєвих**

м. Київ

*26 листопада 1977 р.
Совершенно секретно
Экз[емпляр] № 1*

КГБ при СМ УССР [за] № 422 св. от 14 ноября 1977 г. докладывал ЦК Компартии Украины о том, что 4 ноября с.г. в Москве, на квартире Григоренко П.Г., состоялась организованная антиобщественными элементами т.н. «пресс-конференция» для иностранных корреспондентов, на которой выступили крымские татарки Мустафаева Аджимелек, 1922 года рождения, уроженка села Демерджи Алуштинского района Крымской области, беспартийная, образование 8 классов, и ее дочь Мустафаева Ариффе, 1944 года рождения, уроженка Алуштинского района Крымской области, беспартийная, с высшим образованием.

В своем выступлении Мустафаевы заявили, что на протяжении ряда лет не имеют возможности прописаться в г[ороде] Симферополе

и обратились через корреспондентов к участникам белградской встречи с призывом «выступить в защиту крымских татар и добиться их возвращения на Родину».

Дополнительной проверкой установлено, что до 1971 года Мустафаевы проживали в г[ороде] Тойтепа Средне-Чирчикского района Ташкентской области, мать работала уборщицей в общежитии, а дочь – в проектно-институте.

В 1971-1974 гг. Мустафаевы жили в г. Краснодаре. Мустафаева Афифе в этот период работала в «Сельэнергопроекте» инженером-проектировщиком, а ее мать была домохозяйкой.

В ноябре 1974 года Мустафаевы приобрели за 10 тыс. рублей недостроенный дом в г[ороде] Симферополе. В связи с тем, что сделка купли-продажи осуществлена без специального разрешения горисполкома, то в ее оформлении в нотариальном порядке и прописке Мустафаевым было отказано.

После неоднократных предупреждений со стороны органов милиции Мустафаева Аджимилек и Мустафаева Афифе в 1975 году за злостное нарушение паспортных правил осуждены народным судом к 2 годам высылки из Крымской области, однако от исполнения приговора суда уклонились, за что в марте 1977 года тем же судом осуждены к штрафу в размере 150 рублей каждая, от уплаты которого отказались. 13 октября с.г., при проведении описи части имущества для погашения штрафа, Мустафаева Аджимилек оказала физическое сопротивление работнику милиции, в связи с чем районной прокуратурой против нее возбуждено уголовное дело по признакам ст. 188 1 УК УССР.

В соответствии с указом Президиума Верховного Совета СССР «Об амнистии в связи с 60-летием Октября» уголовное дело против Мустафаевой подлежит прекращению.

Данными о причастности Мустафаевых к подстрекательской деятельности татарских экстремистов не располагаем.

В связи с тем, что приобретенный Мустафаевыми дом не принят в эксплуатацию и сделка купли-продажи нотариально не оформлена, в соответствии с действующими паспортными правилами прописке в г[ороде] Симферополе они не подлежат.

[...]

№ 131

**Інформація першого заступника Прокурора УРСР
М. Самаєва⁹⁷ про заходи щодо попередження
неорганізованого переїзду кримських татар на постійне
проживання в Кримську область**

м. Київ

*7 грудня 1977 р.
Секретно*

Прокуратурой УССР изучен на месте вопрос о возвращении в Крымскую область граждан татарской национальности.

Установлено, что по состоянию на 1 ноября 1977 года в Крымскую область из других районов страны в организованном и неорганизованном порядке прибыло на жительство 8534 чел[овека] крымских татар. Все они, в основном, расселяются в сельскохозяйственных районах. Больше всего их проживает в настоящее время в населенных пунктах Белогорского, Ленинского, Кировского, Советского и Красноперекопского районов.

Граждане татарской национальности, как и другие, прописываются на основании положения о паспортной системе при наличии возможностей их жилищно-бытового и трудового устройства. В текущем году прописано около 300 семей. Из числа прибывших в Крым в неорганизованном порядке в прошедшие годы и текущем году, не прописано 2098 чел[овек]. Эти лица, как правило, проживают в домах, купленных с нарушением установленного порядка – по так называемым "домашним сделкам", или же <являются> поднаемателями у татар, прибывших в Крым на законных основаниях. Многие из непрописанных татар живут за счет личных сбережений, а также за счет случайных заработков.

В целях предупреждения притока граждан татарской национальности в Крым административные органы наряду с разъяснением законодательства о порядке приобретения домов, их аренды, пользования приусадебными участками, порядка приема на работу и правил прописки, к лицам, нарушающим эти нормы, применяли меры общественного и административного воздействия. За злостное нарушение паспортных правил в этом году 24 человека привлечены к уголовной ответственности. Прокурорами в суды предъявлено более 120 исков о признании сделок покупки домов недействительными.

Проверка показала, что несмотря на принимаемые меры, продолжается неорганизованный заезд в Крымскую область граждан татарской национальности. Для предупреждения притока этой категории населения в Крым считал бы необходимым:

– и впредь вопросы о гражданах татарской национальности,

желающих возвратиться в Крым, решать, как правило, через органы Госкомтруда УССР;

– войти с ходатайством в ЦК КПСС:

а) о даче указаний ЦК Компартии Узбекистана в части проведения работы среди лиц татарской национальности, проживающих в основном в Ферганской области, по предупреждению случаев выезда их в неорганизованном порядке на жительство в Крым[скую] обл[асть];

б) о даче указаний МВД СССР о принятии мер к лицам, подстрекающим этих граждан к неорганизованному выезду в Крымскую область.

ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 25. - Спр. 1557. - Арк. 8-9. Оригінал.

№ 132

Висновки міністерств і відомств України стосовно пропозицій Кримського обкому КПУ та облвиконкому щодо обмеження переселення кримських татар на територію Кримської області, поданих до ЦК КПУ та Ради Міністрів УРСР

м. Київ

*15 грудня 1977 р.
Секретно*

Крымский обком партии (т. Макаренко В.С.) и облисполком (т. Чемодуров Т.Н.) вновь обратились в ЦК Компартии Украины и Совет Министров УССР с просьбой положительно рассмотреть внесенные ими в 1977 г. предложения, направленные на ограничение переселения граждан татарской национальности в Крымскую область. Ими повторно ставится вопрос о распространении на Крымскую область действия п. 3 постановления Совета Министров СССР от 15 августа 1966 г. о порядке выселения антиобщественных элементов из Москвы, Ленинграда и Московской области.

Эти предложения в начале с.г. рассматривались в ЦК Компартии Украины и с учетом мнений Прокуратуры республики, КГБ УССР и МВД УССР принимать их было признано нецелесообразным, о чем Крымскому обкому партии и облисполкому сообщалось. Каких-либо новых доводов о необходимости принятия

указанных предложений в настоящее время они не приводят.

Отдел административных органов ЦК, Прокуратура республики, КГБ УССР, МВД УССР, Министерство юстиции УССР считают, что принимать по данному вопросу какие-либо нормативные акты оснований нет.

В постановлении ЦК Компартии Украины от 14 ноября 1972 г. "О постановлении ЦК КПСС "Об отдельных категориях граждан, переселенных в прошлом с мест их проживания в другие районы СССР" и последующих указаниях ЦК обращалось внимание обкома партии и облисполкома на то, что вопросы переселения граждан на прежние места проживания, должны решаться, как правило, через органы оргнабора при наличии жилья, возможностей трудового использования, строгом соблюдении действующего законодательства и паспортного режима.

Однако, как показало изучение, эти указания в области выполняются неудовлетворительно. В текущем году в Крым прибыло в неорганизованном порядке 1800 человек (около 400 семей), что в два раза больше, чем в 1976 году. Они по-прежнему, в обход закона, без оформления договоров купли-продажи приобретают по спекулятивным ценам дома и другие постройки, самовольно захватывают приусадебные участки и без разрешения строят новые домостроения, грубо нарушают паспортный режим.

Исполкомы местных Советов, административные органы, руководители учреждений, организаций и предприятий на эти нарушения реагируют крайне слабо, а подчас и потворствуют нарушителям. Установлены случаи, когда отдельные руководители колхозов и совхозов предоставляют дома тем лицам, которые в обход закона продали свои домостроения гражданам татарской национальности. Так, гражданин Потачкин Е.Ф. продал свой дом по частной сделке гр[аждани]ну Меметову, а дирекция совхоза "Шалфейный" Советского района выделила ему другой дом. В этом же районе гражданин Педан Ю.А. также в обход закона продал свой дом гр[аждани]ну Бекирову. Несмотря на то, что народный суд признал эту сделку недействительной, правление колхоза "Путь к коммунизму" предоставило Педану второй дом.

За последние 5 лет судами области принято 364 решения о признании частных сделок купли-продажи домов недействительными. Однако, лишь 12 этих решений было выполнено. В то же время, значительная часть лиц, в отношении которых народными судами принимались решения о признании сделок недействительными, впоследствии горрайисполкомами были прописаны и им оформлены договора купли-продажи домов.

Эти факты свидетельствуют об отсутствии согласованности

действий по данным вопросам советских и административных органов области.

В настоящее время в области проживает без прописки 455 семей (2098 чел[овек]), в том числе 145 семей, которые прибыли в 1973–76 гг. В реагировании на нарушения паспортного режима органы внутренних дел проявляют нерешительность, принимаемые ими меры являются малоэффективными. В Советском районе, например, за 10 месяцев с.г. за нарушение паспортного режима на этих лиц составлено более 50 административных протоколов, по которым ни один нарушитель даже не подвергнулся штрафу. Все они были предупреждены. А там, где такие штрафы налагаются, они в большинстве своем не взыскиваются. Практически не выполняются и приговоры народных судов о высылке таких лиц за пределы области.

Не принято должных мер к пресечению деятельности главрей крымскотатарских "автономистов", которые ведут активную пропаганду среди граждан татарской национальности в области.

Все это является результатом того, что исполкомы местных Советов народных депутатов, административные органы области не обеспечивают строгого соблюдения паспортного режима и действующего законодательства всеми гражданами и руководителями предприятий, организаций и учреждений, а обком партии и облисполком не предъявляют к ним необходимой требовательности и спроса, не принимают решительных мер по наведению в этом должного порядка.

МВД УССР, Прокуратура республики, Министерство юстиции УССР и Комитет госбезопасности при СМ УССР не оказывают действенной помощи административным органам области в работе по предупреждению неорганизованного заезда в Крым граждан татарской национальности.

Считали бы необходимым предложить Крымскому обкому партии и облисполкому осуществить конкретные меры по безусловному выполнению постановления ЦК Компартии Украины от 14 ноября 1972 г. и решения Совета Министров УССР от 25 февраля 1972 г. об устранении недостатков в расселении граждан, прибывающих в неорганизованном порядке в Украинскую ССР. Повысить спрос и персональную ответственность руководителей партийных, советских, административных органов, учреждений, предприятий, организаций, колхозов и совхозов за строгое соблюдение установленного по этим вопросам порядка.

Министерству внутренних дел УССР, Комитету госбезопасности при Совете Министров УССР, Прокуратуре республики, Министерству юстиции УССР оказать административным органам

области конкретную помощь в решении вопросов, касающихся переселения лиц татарской национальности в Крым*.

ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 25. - Спр. 1401. - Арк. 16-18. Оригінал.

№ 133

**З інформаційного повідомлення голови КДБ при РМ УРСР
В. Федорчука ЦК КПУ № 56/св про оперативну ситуацію
в Україні 8 лютого 1978 року**

м. Київ

9 лютого 1978 р.

[...]

**Об антиобщественных проявлениях крымскотатарских
экстремистов.
Крымская область**

5 ноября 1977 г. [за] № 414/с докладывалось о провокационных действиях экстремистских элементов из числа крымских татар и принятых мерах по предотвращению указанных проявлений.

В последнее время в соответствии с решением местных органов власти ограничена прописка татарских семей, прибывающих в Крым из других районов страны в неорганизованном порядке (всего на территории около 600 таких семей, насчитывающих 2903 человека).

По оперативным данным, экстремистские элементы пытаются использовать сложившуюся обстановку для подстрекательства части крымских татар к совершению антиобщественных действий. 21 января с.г. экстремист Османов М. провел у себя на квартире сборище, в котором приняло участие около 15 человек. В беседе подстрекал их к развертыванию среди непрописанных работы «по активизации их деятельности, чаще, и в массовом порядке посещать руководителей районов и области, выдвинуть лозунг: «Дайте нам работу!»).

4 февраля с.г. Красногвардейский райком партии посетили 46 граждан татарской национальности (из них 35 непрописанных) и потребовали трудоустройства и прекращения принятия административных мер в отношении крымских татар, которые приобрели домовладения без оформления в установленном порядке (в действительности с ноября 1977 г. никаких мер по ужесточению режима

* На документі примітки завідуючого відділом адміністративних органів ЦК КПУ Чумака А.С.: "1. Доложено секретарю ЦК Компартии Украины Соколову И.З. Согласен; 2. О результатах рассмотрения и о принятом решении Макаренко В.С. сообщено. 3.01.78 г."

в данном вопросе со стороны местных органов не предпринималось). На следующий день из числа собравшихся секретарем райкома партии были приняты 2 человека, которым даны соответствующие разъяснения.

7 февраля в Симферополе у здания облисполкома собралось около 60 непрописанных татар из Симферопольского и Белогорского районов, которые потребовали группового приема. Несмотря на разъяснения об индивидуальном порядке приема и необходимости освобождения подходов к облисполкому, собравшиеся продолжали настаивать на своих требованиях, а отдельные из них проявили демонстративное неповиновение.

За нарушение общественного порядка органами милиции были задержаны 8 человек из числа собравшихся, двое из которых осуждены на 10 суток, а шестеро оштрафованы на 20 рублей каждый.

В тот же день экстремистские элементы от имени Мустафаевой Ариффе, проживающей в г[ороде] Симферополе без прописки (об антиобщественной деятельности и клеветническом заявлении последней иностранным корреспондентам в Москве докладывалось 14 ноября 1977 г. № 422/св), направили в Совет Министров СССР телеграмму, в которой тенденциозно излагаются события у облисполкома.

Управлением КГБ приняты меры к вскрытию замыслов татарских экстремистов и предотвращению провокационных акций с их стороны.

Обкому Компартии Украины доложено.

[...]

ДА СБ України. – Ф. 16. – Оп. 7 (1985). – Спр. 32. – Арк. 346-348. Оригінал.

№ 134

**З доповідної записки голови КДБ при РМ УРСР
В. Федорчука першому секретарю ЦК КПУ
В. Щербицькому з пропозицією про прийняття
нормативного акту, спрямованого на посилення паспортного
режиму в Криму**

м. Київ

*30 квітня 1978 р.
Совершенно секретно
Экз[емпляр] № 1*

КГБ при СМ УССР [за] № 56 св. от 9 февраля, № 61 св. от 15

февраля, № 145 св. от 17 апреля 1978 года докладывал ЦК Компартии Украины о сборищах и антиобщественных проявлениях ряда непрописанных в Крыму татар.

Поступающие в органы КГБ республики данные свидетельствуют о дальнейшей активизации подстрекательской деятельности экстремистов среди лиц татарской национальности, направленной на инспирирование их массового переезда в Крым, самовольное занятие домостроений, компактное расселение с тем, чтобы поставить местные органы власти перед свершившимся фактом и выдвинуть требования об открытии культурных, религиозных учреждений и предоставлении, в конечном счете, автономии.

Стремясь расширить т.н. «движение» и перенести его центр в Крым, в последние два года туда переехал ряд экстремистов, в т.ч. Османов Муксим, Османов Бекир, Военный, Аметов, Меметов и другие, которые считаются «лидерами» в указанной среде. Предпринимают меры к переезду в область главари т.н. «движения» Джемилев Мустафа, Сейтмуратова Айше и др.

Из Узбекской ССР участились кратковременные заезды в республику националистически настроенных татар, которые используют эти поездки для инспирации различного рода антиобщественных проявлений, сбора и последующей передачи за рубеж клеветнической и тенденциозной информации, которая используется антисоветскими центрами в идеологических диверсиях против СССР. Так, 21 апреля с. г. радиостанция «Немецкая волна» передала заявление антисоветчика Андрея Григоренко, о «притеснении» татар в Крыму со стороны местных органов власти и привлечении к уголовной ответственности «борцов за их права».

В настоящее время на территории Крымской области проживает 9789 граждан татарской национальности, из них 3033 человека без прописки (в 1973 году было 3446 человек, из них 100 чел[овек] без прописки). Несмотря на проводимую партийно-советскими и административными органами работу по сдерживанию неорганизованного притока, их число ежегодно возрастает. Если в 1973 году прибыло 32 человека, в 1974 году – 128, в 1975 – 605, в 1976 – 901, то в 1977 году – 2795 человек. За первый квартал 1978 года заехало 86 семей (379 человек).

Осуществленная в первой половине 1977 года прописка в Крыму 1651 человека из числа участников Великой Отечественной войны, ветеранов труда и других лиц, не допускающих антиобщественных действий, оказала определенное влияние на снижение активности татарских экстремистов в республике. В то же время эти меры не способствовали уменьшению числа переездов.

Местными партийными и советскими органами проводится

соответствующая разъяснительная работа по сдерживанию неорганизованного заезда татар в Крым. Одновременно принимаются меры административного характера, в 1977-78 гг. за нарушение паспортного режима, незаконное приобретение домовладений прокуратурой и милицией составлено 1542 протокола.

По имеющимся оперативным данным, принимаемые к нарушителям норм советского законодательства административные и уголовно-правовые меры преподносятся экстремистами тенденциозно и используются в разжигании националистических настроений у татарского населения. Так, проживающий без прописки в Сакском районе Ваапов Амет заявлял по поводу административных выселений: «Если появятся среди дружинников жертвы, тогда власти задумаются и опомнятся».

Получены оперативные данные о том, что один из названных выше т.н. «автономистов» Османов Муксим, 1932 года рождения, инвалид I группы (слепой), проживающий в Белогорском районе Крымской области, активизировал подстрекательскую деятельность, призывая экстремистов вести работу среди непрописанных татар, побуждать их к групповым посещениям областных и районных органов власти. Рекомендовал привлекать к этому женщин и молодежь, а в случае принятия к участникам сборищ административных мер – оказывать физическое сопротивление работникам милиции. Характерно, что только за 3 месяца с.г. татарскими экстремистами спровоцировано 5 таких сборищ у зданий облисполкома, райкомов КП Украины и милиции.

Участвовавший в сборище татар около Крымского облисполкома 14 февраля сего года Муслиядинов Риза, осужденный народным судом по ст. 188 УК УССР (сопротивление представителю власти) к 3 годам лишения свободы, в письме отцу указал: «Я убедился, что ждать какой-либо свободы в отношении прописки от властей нечего, только бороться сообща. Если бы собраты и пройти в Симферополе с лозунгами и плакатами хотя бы человек 150. Пусть из них 50 сядут на несколько дней в тюрьму, зато шума наделали бы много».

[...]

Посетивший Крым в марте сего года житель г[орода] Беговата Ташкентской области Мустафаев Ислям в беседе с экстремистами предложил им, наряду с т.н. «легальными», использовать конспиративные методы работы, районы разбить на кусты, за которыми закрепить «авторитетов», непрописанные семьи объединить в десятки во главе со старшим, каждая семья должна направить индивидуальное письмо в ЦК КПСС с описанием своего положения и просьбой о помощи. Рекомендовал привлекать к т.н. «татарской проблеме»

граждан других национальностей.

Участились случаи направления в местные партийные и советские органы заявлений, жалоб и анонимных писем, в которых возводится клевета на органы власти, выдвигаются требования исключительных условий прописки для граждан татарской национальности.

В последнее время отмечаются случаи угроз и хулиганских действий со стороны экстремистов в отношении членов групп противодействия из числа татар, ведущих разъяснительную работу среди населения, направленную на срыв проводимого экстремистами сбора подписей под клеветническими документами, отрыв их от участия в антиобщественной деятельности.

[...]

Принимая во внимание, что Крым является местом отдыха руководителей партии и правительства, проведения важных международных встреч, всесоюзным курортом со все увеличивающимся заездом иностранцев на Южный берег Крыма, на его территории расположены особо режимные оборонные объекты, а также тенденцию к увеличению инициативного переезда в область граждан из других районов страны по климатическим условиям, представляется целесообразным рассмотреть вопрос о принятии нормативного акта, который бы регулировал переселение и усиливал паспортный режим в Крыму.

КГБ при СМ СССР доложено*.

ДА СБ України. – Ф. 16. – Оп. 7 (1985). – Спр. 35. – Арк. 160-163. Оригінал.

№ 135

**Доповідна записка голови КДБ при РМ УРСР
В. Федорчука першому секретарю ЦК КПУ
В. Щербицькому про організацію кримськими татарами в
м. Білогірськ Кримської області “несанкціонованої маївки”**

м. Київ

*12 травня 1978 р.
Совершенно секретно
Экз[емпляр] № 1*

КГБ при СМ УССР № 169 от 30 апреля 1978 года докладывал

* На документі резолюція: "Лично. т. Соколову И.З., т. Федорчуку В.В., т. Глуху Ф.К., т. Головченко И.Х., т. Чумаку А.С. 1) Пр[ошу] разработать кон[кретные] предложения, предв[арительно] согласовать их с союзными органами, Крымским обкомом и подготовить письмо ЦК КПСС. Принимаемые сейчас меры явно не эффективны"; 2) Озн[акомить] т. Ватченко А.Ф., т. Ляшко А.П. В. Щербицкий. 3.5.78."

ЦК Компартии Украины о сборищах и антиобщественных проявлениях ряда непрописанных в Крыму татар.

УКГБ Крымской области в конце апреля с.г. были получены оперативные данные о намерениях татарских экстремистов организовать провокационные акции во время Первомайских торжеств. В частности, провести в г[ороде] Белогорске под видом маевки сборище лиц татарской национальности из различных районов Крымской области.

Принятыми мерами провокационная акция экстремистов была сорвана.

В результате подстрекательской деятельности одного из главрей крымско-татарских «автономистов» Османова Мухсима группа экстремистски настроенных татар, в основном из числа непрописанных (около 100 человек), 10 мая с.г. собралась у здания Белогорского райисполкома с требованием приема их по вопросу прописки и трудоустройства.

В целях недопущения возможных антиобщественных проявлений со стороны собравшихся, сотрудниками УКГБ были проведены предупредительные беседы с наиболее активными экстремистами, в т.ч. с Османовым Мухсимом и Османовым Решатом. Местным партийно-советским активом среди собравшихся татар велась разъяснительная работа. Заместителем председателя райисполкома были приняты 5 человек из числа непрописанных татар, которые передали ему заявление с требованием прописки и трудоустройства, подписанное 83 гражданами татарской национальности.

Находившиеся около райисполкома лица татарской национальности вели себя вызывающе, пытались вступить в конфликт с сотрудниками милиции, допускали оскорбительные выкрики.

После окончания приема и проведения разъяснительных бесед участники сборища разошлись.

УКГБ при СМ УССР по Крымской области приняты меры по усилению контроля за обстановкой среди граждан татарской национальности и предупреждению совместно с УВД возможных антиобщественных акций с их стороны.

Крымский обком Компартии Украины информирован.

КГБ при СМ СССР доложено*.

ДА СБ України. – Ф. 16. – Оп. 7 (1985). – Спр. 34. – Арк. 116-117. Оригінал.

* На документі резолюція: "Озн[акомить] т. Соколова И.З. В. Щербинский. 12.5.78." та розпис І. Соколова про ознайомлення.

№ 136

Інформація першого секретаря ЦК Компартії України
В. Щербицького ЦК КПРС про акцію
протесту – самоспалення, здійсненого
Мусою Мамутом⁹⁸ 23 червня 1978 р.

м. Київ

9 липня 1978 р.

Секретно

ЦК Компартії України інформировал ЦК КПСС по вопросам, касающимся граждан татарской национальности, прибывающих в Крымскую область на постоянное жительство.

За последнее время некоторыми из них, в результате подстрекательских действий так называемых татарских автономистов, совершен ряд провокационных акций.

23 июня 1978 года в [селе] Донское Симферопольского района Мамут Муса, 1931 года рождения, во дворе дома, приобретенного им в обход закона, облил одежду бензином и поджег себя. От полученных ожогов он 23 июня с.г. скончался. Мамут прибыл в Крым с женой и тремя детьми в 1975 году и до этого времени проживал без прописки, за что в 1976 году был осужден. В июне 1978 года, после неоднократно принимавшихся мер административного воздействия, против него вновь было возбуждено уголовное дело за злостное нарушение паспортных правил. Татарские экстремисты предпринимают попытки использовать этот случай, а также самоубийство 2 июня с.г. в Сакском районе психически больного Расулова, для активизации антиобщественной деятельности, распространения вредных, клеветнических материалов и массового переезда татар в Крым.

Во время похорон Мамута 30 июня с.г., в которых приняли участие около 450 граждан татарской национальности, среди них проводился сбор подписей на чистых листах бумаги. На кладбище были развернуты транспарант на белой простыне и три черные ленты с надписями националистического содержания: "Он покончил жизнь саможжением в знак протеста против дискриминации на Родине". "Дорогому Мусе Мамуту – жертве несправедливости от крымскотатарского народа" и др. При захоронении выступили 4 человека, один из которых, в частности, сказал: "Муса погиб за справедливое дело. Мы клянемся продолжить его дело и добьемся, чтобы Крым – наша родина, стал нашим".

Экстремисты намереваются направить в партийные, советские и административные органы страны, а также международные организации письма, в которых предусматривается представить указанные факты как проявление протеста против преследования татар.

Лицам татарской национальности, проживающим в Крыму без прописки, они предлагают иметь в квартирах бензин и, в случае применения к ним мер административного воздействия, угрожать самосожжением.

Партийными, советскими, административными органами Крымской области, КГБ при Совете Министров УССР и МВД УССР проводится разъяснительная, профилактическая и оперативная работа по разоблачению и предупреждению враждебных выпадов татарских экстремистов, предпринимаются меры противодействия нежелательным акциям с их стороны.

Предложения по укреплению паспортного режима в Крымской области с учетом ее специфики и сдерживанию неорганизованного массового заезда татар в Крым внесены нами в ЦК КПСС 18 мая с.г.

ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп. 25. - Спр. 1668. - Арк. 50–51. Оригінал.

№ 137
З інформаційного повідомлення голови КДБ УРСР
В. Федорчука ЦК КПУ № 376/св про
оперативну ситуацію в Україні

м. Київ

27 жовтня 1978 р.

[...]

Об обстановке среди крымских татар
Крымская область

...Поступили данные о том, что среди татар, проживающих без прописки в Белогорском и Кировском районах, проводится сбор подписей под текстом, в котором тенденциозно излагаются события, связанные с выселением в первой половине октября с.г. отдельных татарских семей из с[ел] Курское, Лечебное Белогорского района и гор[ода] Старый Крым, которые приобрели там дома без нотариального оформления.

Установлен один из организаторов сбора подписей – Мисчанов Фахри, 1930 года рождения, проживает без прописки в г[ороде] Старый Крым. Совместно с органами прокуратуры и УВД с Мисчановым проведена профилактическая беседа. Он заверил, что сбором подписей заниматься не будет. Наблюдение за ним продолжается.

<...>В Крыму продолжают распространяться слухи о возможном массовом выселении непрописанных татар после октябрьских торжеств, в связи с чем экстремистами высказывается намерение направить в Москву женщин с детьми для решения вопроса о прописке.

Продолжают поступать сигналы о провокационных заявлениях отдельных лиц покончить жизнь самоубийством в знак протеста против якобы существующего ущемления их прав и из-за «безвыходного положения».

Проживающий без прописки с семьей из 7 человек в с[еле] Красновка Симферопольского района Бекиров Ленур, 1940 года рождения, с высшим образованием, судимый по ст. 196 УК УССР (нарушение паспортных правил), среди окружения заявляет о готовности «в любую минуту пожертвовать собой». Аналогичные высказывания допускает Абибулаев Узрет, 1928 года рождения, одинокий, с высшим образованием, проживающий без прописки в с[еле] Мазанка Симферопольского района, также судимый за нарушение паспортных правил.

Местными органами власти, УВД с участием УКГБ принимаются меры по усилению контроля за обстановкой среди экстремистов, предупреждению возможных попыток осуществления провокационных намерений Бекирова, Абибулаева и других лиц. Проводимые УКГБ мероприятия Комитетом госбезопасности республики взяты на контроль.

Херсонская область

26 октября 1978 г[ода] в с[еле] Абрикосовка Кировского района Крымской области по решению местных органов власти выселена из приобретенного без нотариального оформления дома семья Гавджи Асмана, 1932 года рождения, татарина (3 человека), прибывшего 29 сентября с.г. в указанное село из Ташкентской области. В сопровождении двух работников РОВД на 2 автомашинах и автобусе, принадлежащих колхозу «Борьба за мир», указанная семья 26 октября в 18 часов 45 мин. была доставлена на ст[анцию] Новоалексеевка (Генический район Херсонской области).

Вскоре после этого на станции собралось более 200 лиц татарской национальности, проживающих в пос[елке] Новоалексеевка, которые требовали возвратить семью Гавджи в Крым. Ими выделена группа в количестве 20 человек, которая намерена утром 27 октября сопроводить семью в Крымскую область. В результате принятых мер около 23 часов собравшиеся разошлись. Ночью неизвестные лица вывесили на автобусе исполненные на бумаге плакаты: «Долой советскую

милицию» и «Долой притеснения крымских татар».

Учитывая значительную концентрацию лиц татарской национальности в Новоалексеевке, предстоящее 1-5 ноября празднование 40-летия дружбы Генического и Махарадзевского (Грузинская ССР) районов, на которое ожидается прибытия гостей, в целях нормализации обстановки Херсонским и Крымским обкомами Компартии Украины принято решение о возвращении семьи Гавджи в Крымскую область.

Утром, 27 ноября на станции собралось около 100 человек. В 7 часов 15 мин. указанная семья тем же транспортом отправлена в Крымскую область. В автобус сели около 25 лиц татарской национальности (в основном женщины), которые заявили, что желают убедиться в доставке семьи Гавджи в с[ело] Абрикосовку. В ожидании возвращения указанных лиц на станции находится около 70 татар.

Совместно с партийными и советскими органами Управлением КГБ проводится разъяснительная работа с целью недопущения возможных антиобщественных действий. Через оперативные возможности выявляются инспираторы для принятия к ним профилактических мер, усилен контроль за обстановкой*.

[...]

ДА СБ України. – Ф. 16. – Оп. 7 (1985). – Спр. 37. – Арк. 136-138. Оригінал.

№ 138

**Зі спецповідомлення голови КДБ УРСР
В. Федорчука першому секретарю ЦК КПУ
В. Щербицькому про інцидент, що стався в с. Абрикосівка
Кіровського району Кримської області в зв'язку з
виселенням сім'ї кримського татарина А. Гавджи**

м. Київ

*1 листопада 1978 р.
Совершенно секретно
Экз. № 1*

27 октября 1978 года [за] № 376-св** ЦК Компартии Украины докладывалось об антиобщественных действиях группы крымских

* На документі резолюція: "Соколову И.З. Об[ратить] внимание т. Макаренко. Так умные люди не поступают. Кто такие "местные органы", а? Кто непосредственно отвечал за (см[отри] стр[аницу] 5) эту "операцию"? Повторите ему наши указания еще раз. В. Щербицкий".

** Див. документ № 137.

татар на станции Новоалексеевка Генического района Херсонской области, связанных с выселением семьи Гавджи А. из села Абрикосовки Кировского района Крымской области.

Как установлено, Гавджи А. 29 сентября с.г. приобрел без нотариального оформления за 11 тысяч рублей дом у гражданки Крядовой Р.Ф., члена КПСС, которая вместе с семьей в тот же день выехала из села в Киргизскую ССР. 2 ноября с.г. по согласованию с Кировским районным комитетом партии и райисполкомом органами милиции семья Гавджи А. была выселена в поселок Новоалексеевку Херсонской области. 7 октября указанная семья переехала к своим знакомым в г[ород] Старый Крым Кировского района, а 23 октября с. г., получив контейнер с домашними вещами, они вновь заселились в купленный ими дом в селе Абрикосовке.

26 октября с.г. Кировское РОВД, получив очередной отказ Гавджи А. освободить домостроение, не уведомив партийно-советские органы района о времени предстоящего выселения, организовало вывоз указанной семьи в поселок Новоалексеевку*.

По уточненным данным, события развивались следующим образом. После прибытия 26 октября в 18 часов 45 минут семьи Гавджи А. на двух автомашинах и автобусе в сопровождении работников милиции на станцию Новоалексеевка, там собралось более 400 лиц татарской национальности. Массовое сборище татар на станции объясняется тем, что после первого выселения Гавджи А. из Крыма (2 октября), он пять дней проживал в указанном поселке, установил контакты с местными экстремистски настроенными лицами, чем была подготовлена почва для организации антиобщественного проявления.

Присутствовавшие, находясь в возбужденном состоянии, блокировали автотранспорт, воспрепятствовали разгрузке вещей, отесняли работников милиции и водителей, требовали возвратить указанную семью обратно. В связи с угрозой физической расправы над сопровождавшими семью Гавджи А. сотрудникам милиции, последние были отправлены в Крымскую область.

Прибывший автобус был заполнен детьми лиц татарской национальности школьного возраста, которые находились там до утра. После 22 часов в автобусе на окнах с внутренней стороны неизвестными лицами были вывешены исполненные на листах бумаги лозунги: «Долой советскую милицию», «Прекратить репрессии против крымских татар», «Требуем равноправия». С наступлением рассвета татары эти лозунги сняли и сожгли.

Учитывая значительную концентрацию лиц татарской национальности в Новоалексеевке, в целях нормализации обстановки

* Припис В. Щербицкого: "Глупее не придумаешь!".

Херсонским и Крымским обкомами Компартии Украины было принято решение возвратить семью Гавджи А. в село Абрикосовку. Председатель Новоалексеевского поселкового Совета и сотрудники Генического РОВД довели это решение до сведения собравшихся. К 3 часам ночи 27 октября возле автомашин осталось около 100 лиц татарской национальности.

В 6 часов 30 минут 27 октября в автобус сели свыше 20 женщин преклонного возраста, чтобы убедиться, что семья Гавджи А. будет доставлена в село Абрикосовку. Остальные татары разошлись. На границе Херсонской и Крымской областей постом ГАИ находившиеся в указанном автобусе жители поселка Новоалексеевка были возвращены обратно. Каких-либо нежелательных действий с их стороны не было. В настоящее время обстановка в Геническом районе нормальная.

Во избежание осложнения обстановки накануне празднования 61-й годовщины Октября, семья Гавджи А. поселена в прежнее домостроение. После октябрьских праздников будет решен вопрос о ее выселении в установленном порядке, о чем семья предупреждена*.

Комитет госбезопасности Украины строго указал начальнику УКГБ УССР по Крымской области тов. Полудню Н.П. на слабое знание оперативной обстановки и недостаточное взаимодействие с органами УВД, вследствие чего Управление не располагало данными о выселении семьи Гавджи. Обращено серьезное внимание на недостаточный контакт с партийно-советскими органами.

[...]

Местными органами власти, УКГБ совместно с УВД указанных областей принимаются меры по усилению контроля за обстановкой среди экстремистов, предупреждению возможных провокационных действий с их стороны. Одновременно осуществляются мероприятия по выявлению инспирированных указанных антиобщественных действий для принятия к ним профилактических мер**.

ДА СБ України. – Ф. 16. – Оп. 7 (1985). – Спр. 42. – Арк. 21-33. Оригінал.

* Припис В. Щербицького: "Решить в Киеве!".

** На документі резолюція: "г. Соколову И.З. 1. Как видно из этого факта н[аши] указания не выполняются. 2. Реакция обкома, МВД? В. Щербицкий. 2.11.78".

№ 139

**Доповідна записка голови КДБ при РМ УРСР
В. Федорчука першому секретарю ЦК КПУ
В. Щербицькому з викладом заходів щодо протидії
переселенню кримських татар до Криму**

м. Київ

*16 березня 1979 р.
Совершенно секретно
Екз[емпляр] № 1*

КГБ УССР за № 26/св. от 30 января, № 39/св. от 6 февраля и № 82 св. от 2 марта 1979 года докладывал ЦК Компартии Украины об антиобщественных проявлениях татарских экстремистов в Крымской области.

В настоящее время на территории Украины проживает свыше 15 тысяч человек татарской национальности, в том числе в Крымской области – 10317, из них непрописанных – 3476 (2025 чел[овек] трудоспособных, 1109 детей, 52 участника войны, 41 член КПСС, 261 пенсионер). Местами наибольшей концентрации татарского населения являются Белогорский (2283 чел[овека]), Ленинский (1229 чел[овек]), Кировский (1141 чел[овек]) и Советский (1044 чел[овека]) районы.

Проведенное переселение некоторой части татар из Узбекской ССР в Крымскую область путем оргнабора (с 1968 г. по 1977 г. 534 семьи – 3076 чел[овек]) и прописка в первой половине 1977 года 1651 человека, преимущественно, из числа участников Великой Отечественной войны и ветеранов труда, каждый раз оказывали в течение непродолжительного времени сдерживающее воздействие на экстремистов. Однако, в итоге, эти меры не только не снижали, а наоборот, приводили к увеличению неорганизованного переселения татар в Крым (в 1977 году прибыло 2795, а в 1978 году – 1004 человека).

Прибывающие в область лица татарской национальности, как правило, приобретают домостроения без нотариального оформления и по ценам намного превышающим их действительную стоимость. На приусадебных участках занимаются выращиванием ранних овощей, рассады, цветов для продажи, что позволяет им длительное время не работать и содержать семьи.

Вследствие слабой правовой пропаганды установленного порядка оформления сделок купли-продажи домовладений и плохо налаженной работы местных органов власти по выявлению лиц, готовящихся к их осуществлению в обход закона, они не упреждаются. Выносимые в последующем народными судами решения о признании их недействительными из-за отсутствия прежних домовладельцев, которые после продажи незамедлительно выезжают из

района или области, в большинстве своем не выполнялись и не подкреплялись решительными действиями местных органов власти по выселению жильцов из незаконно приобретенных домов. Кроме того, сельские советы не принимают должных мер к отчуждению приусадебных участков у таких домовладельцев.

Имеющиеся данные свидетельствуют об активизации враждебной деятельности антисоветских элементов из числа татарских «автономистов» по инспирированию массового переезда татар в Крым, подстрекательству к групповым антиобщественным, а иногда экстремистским действиям по поводу, якобы, имеющих место «ущемления прав и преследования крымских татар», апелляции к зарубежным подрывным центрам и отщепенцам типа Сахарова. С помощью диссидентов экстремисты передали западным корреспондентам ряд материалов клеветнического характера, которые активно используются противником в акциях идеологических диверсий [против] СССР, в том числе в радиопередачах под рубрикой «наказанные народы».

Татарские экстремисты стремятся вовлечь в т.н. «автономистское движение» и антиобщественную деятельность значительную часть татарского населения, проживающего на Украине, в том числе и имеющих прописку. Маскируя свои подлинно националистические замыслы, предпринимают попытки склонения татар к компактному расселению на территории Крымской области с тем, чтобы поставить местные органы власти перед свершившимся фактом и выдвинуть требования об открытии культурных, религиозных учреждений, предоставлении, в конечном счете, автономии.

В процессе осуществленных УКГБ оперативных мероприятий в Крымской, Херсонской, Запорожской и Донецкой областях выявлено 104 экстремиста, из них в Крыму - 56 человек. Указанные лица блокируются с «автономистами», проживающими в Узбекистане и других районах страны. Только в 1978 году оттуда в Крымскую область для осуществления совместных провокационных акций, сбора клеветнической информации и распространения тенденциозных материалов приезжало более 40 экстремистов.

Наиболее активно проявляют себя осевшие в Крыму Османов Муксим, 1932 года рождения, беспартийный, инвалид I группы (слепой); Чобанов Мамие, 1941 года рождения, со средним образованием, разнорабочий совхоза «Красный луч»; Сеитвапов Эбазер, 1947 года рождения, со средним образованием, электросварщик облмежколхозстроя и ряд других.

В осуществлении своих замыслов они прибегают к таким провокационным акциям как организация групповых посещений партийных и правительственных инстанций, админорганов и других

учреждений, побуждают татар к массовому направлению тенденциозных коллективных и индивидуальных писем, жалоб, телеграмм, обращений.

Для разжигания националистических настроений у части татарского населения, сбора денежных средств для финансирования т.н. «движения татар» и подписей под клеветническими документами экстремисты используют свадьбы, проводы в Советскую Армию, отправление религиозных обрядов и т.п., на которые собирается значительное количество татар. Так, воспользовавшись фактом саможжения в июне 1978 года Мамута М., 1931 года рождения, проживавшего без прописки в селе Донском Симферопольского района, экстремисты организовали сборище около 450 человек, прибывших на похороны из различных населенных пунктов Крыма, соседних областей Украинской ССР, Узбекской ССР и Краснодарского края. Во время похоронной процессии [они] вышли с траурными лентами и полотнищами, содержащими надписи провокационного характера.

В результате проведенной работы по выполнению постановления Совета Министров СССР от 15 августа 1978 года «О дополнительных мерах по укреплению паспортного режима в Крымской области» снижено массовое переселение лиц татарской национальности в Крым (после 15 октября 1978 г. прибыло 30 семей – 147 чел[овек] против 206 семей – 1023 чел. в IV квартале 1977 г.). По состоянию на 28 февраля 1979 года по решению городских и районных исполкомов народных депутатов из указанных 30 семей на основании постановления № 700 удалено 29 семей (141 чел[овек]). Кроме того, в 1978 году за пределы области самостоятельно выехало 67 семей (262 чел[овека]).

Понимая, что постановление Совета Министров СССР № 700 позволяет местным органам власти принимать более эффективные меры к нарушителям паспортного режима, а также по срыву их замысла перенести центр т.н. «движения» в Крым, экстремисты заметно усилили свою провокационную деятельность, стремясь сорвать его выполнение. В этих целях они подстрекают татар к совершению антиобщественных действий, организуют групповые поездки в Москву, сборища в местах удаления лиц, злостно нарушающих паспортный режим.

Так, в декабре прошлого и январе-феврале сего года в Москву из Крыма, Узбекистана и других мест в одиночном порядке и группами по 2-4 человека выезжало до 60 татар, которые каждый раз, собравшись вместе, посещали приемные инстанции по вопросу прописки в Крыму. При этом отдельные из них допускали клеветнические заявления, угрожали совершить различного рода негативные проявления.

При удалении семей Асанова из села Грушевки Кировского района, Меметова из села Октябрьского Первомайского района, Кадырова и Уста из Белогорского района каждый раз собиралось до 50 человек татар, допускавших угрозы, оскорбления, нецензурные выражения и другие хулиганские действия в отношении работников милиции и дружинников, за что 34 человека были привлечены к административной ответственности. При удалении семьи Уста было видно, что группа из трех татар заранее готовилась к сопротивлению, в доме было заготовлено 4 канистры с бензином и факел. У входа в дом они оказали физическое сопротивление представителям власти, облили бензином сотрудника милиции. Указанные лица привлекаются к уголовной ответственности за хулиганство.

Органами КГБ принимались меры по срыву замыслов националистических элементов, локализации антиобщественной деятельности и отрыву из-под их влияния других лиц татарской национальности. С этой целью в 1978 году осуществлены предупредительно-профилактические беседы с 35 экстремистски настроенными объектами и 63 участниками антиобщественных проявлений. ...Профилактическими мерами совместно с советскими и административными органами частично локализовано более 20 антиобщественных проявлений «автономистов».

Совместно с КГБ СССР в 1978 году сорваны замыслы переехать на жительство в Крым ряда главарей «автономистов», в том числе Джемилева М., Сейтмуратовой А. и других. В то же время оперативным путем не удалось снизить экстремизм в их среде, предотвратить ряд групповых провокационных акций и выездов с этой целью в Москву, передачу на Запад клеветнической информации.

...Сигналы в органы КГБ поступают в основном о свершившихся проявлениях или накануне их свершения, что не позволяет своевременно упреждать антиобщественные действия «автономистов» на стадии подготовки. В мероприятиях по противодействию экстремистам и отрыву из-под их влияния заблуждавшихся УКГБ Крымской области недостаточно опирается на общественность.

Мало принималось мер наступательного характера по упреждению антиобщественной деятельности националистических элементов, ...не изыскивались возможности по документированию совместно с органами прокуратуры и пресечению враждебной деятельности наиболее активных «автономистов» путем привлечения их к уголовной ответственности по ст. 187¹ УК УССР (распространение заведомо ложных измышлений, порочащих советский государственный и общественный строй). Управлением КГБ по Крымской области слабо налажено взаимодействие с КГБ Узбекской ССР и

УКГБ Краснодарского края, а также с органами внутренних дел и прокуратуры.

Анализ показывает, что в работе по противодействию экстремистам имеются и другие недостатки. Удаление непрописанных татар, локализация спровоцированных при этом «автономистами» сборищ, а также иных групповых антиобщественных действий осуществляется, как правило, только сотрудниками милиции и дружинниками. При удалении задействуются значительные силы (до 70, а во время удаления семей Аджалиева и Уста из Белогорского района соответственно 100 и 105 сотрудников милиции и дружинников). Эти меры часто не подкрепляются соответствующей разъяснительной работой среди населения, в том числе татар, местный актив слабо привлекается для разоблачения, компрометации инспирированных перед окружением и созданием обстановки нетерпимого отношения к ним.

В то же время в тактике «автономистов» больше стало просматриваться стремление добиться сочувствия и поддержки со стороны местных жителей других национальностей, однако это обстоятельство слабо учитывается местными органами, разъяснительная работа среди населения ведется недостаточно. Вследствие сказанного, имеют место факты неправильного реагирования на проводимые административными органами мероприятия и отказа от участия в них отдельных привлекаемых для этого лиц. Так, жительница села Грушевка Богомаз О.А., 1942 года рождения, до октября 1978 года работавшая секретарем местного сельсовета, в письме своей связи сравнивала удаление непрописанных татар с акциями немецких оккупантов в период Великой Отечественной войны. Водители Иванов В.А., 1946 года рождения, и Дурнев А.П., 1933 года рождения, отказались вывозить семью Асанова М. из села Грушевка. Объясняя свой поступок, они заявили: «Нам ведь с ними жить в одном селе».

При удалении семьи Асанова не проводилась разъяснительная работа среди общественности, о времени выселения не были ориентированы секретарь парторганизации. Руководство местного совхоза и школы, где обучалось 3 детей удаляемого, неудачно выбрало время, вследствие чего 60 татар, в том числе 13 школьников старших классов, обратились к директору совхоза с письменным требованием о возвращении указанной семьи. Кроме того, они посетили школу и высказали претензии директору и учителям, позволившим работникам милиции забрать детей Асанова с уроков. На заборе, прилегающем к дому, из которого они удалены, обнаружена надпись на листке бумаги: «Советская Конституция в действии – позор».

Отдельные руководители местных советских и административных органов, в т.ч. и некоторые сотрудники УКГБ Крымской области, занимающиеся организацией оперативной работы на данном участке, ошибочно полагают, что только пропиской прибывших на жительство в Крым татар можно снизить экстремизм «автономистов». Руководству УКГБ указано на то, что такой подход к решению указанной проблемы порождает пассивность в осуществлении мероприятий по противодействию провокационной деятельности татарских националистов.

Требование это очевидно. Оно подтверждается положением дел в Бахчисарайском районе, где партийные, советские и административные органы, начиная с момента принятия указа Президиума Верховного Совета СССР от 5 сентября 1967 года «О гражданах татарской национальности, проживавших в Крыму», широко ведут разъяснительную работу среди общественности, своевременно с ее помощью выявляют лиц, стремящихся продать домостроения в обход закона. В результате удалось предотвратить нарушения установленного порядка их купли-продажи и не допустить провокационных действий экстремистов.

Комитетом госбезопасности республики изучено состояние работы по линии борьбы с враждебной и антиобщественной деятельностью экстремистов и разработаны меры, направленные на ее усиление, выявление и предупреждение негативных проявлений со стороны татарских националистов, предотвращение инспирации ими организованной подрывной деятельности. Первоочередное внимание уделяется... более широкому применению такой оправдавшей себя на практике формы воздействия, как объявление официального предостережения в соответствии с указом Президиума Верховного Совета СССР от 25 декабря 1972 года, опоры на общественность в мероприятиях по снижению экстремизма «автономистов».

Для организации и осуществления работы на данном участке в 5 отделе УКГБ по Крымской области создано отделение, образованы районные отделения КГБ в Черноморском, Симферопольском, Нижнегорском и Ленинском районах, создается за счет внутренних возможностей РО УКГБ в Кировском районе.

С целью более эффективного противодействия враждебным замыслам крымскотатарских экстремистов по переселению татар в Крым, предотвращению инспирируемых ими антиобщественных проявлений среди лиц татарской национальности считали бы целесообразным:

– последовательно проводить работу по выполнению постановления Совета Министров СССР № 700, неуклонно выдерживая линию на удаление нарушителей паспортного режима, прибывших в

Крымскую область после 15 октября 1978 года. В отдельных случаях применять его в отношении занимающихся активной подстрекательской деятельностью экстремистов, прибывших в Крым до вступления в силу данного постановления. Опираясь в этой работе на общественность, обеспечивать тщательную подготовку каждого удаления, осуществлять их в наиболее подходящее время с привлечением минимального количества сотрудников милиции в форме, не допускать антиобщественных сборищ, тенденциозного фотографирования или других форм фиксации экстремистами действий административных органов для передачи материалов на Запад и организации провокационных кампаний, в том числе с требованиями отмены указанного постановления;

– без спешки решать вопрос о прописке лиц татарской и других национальностей, прибывших в Крымскую область до 15 октября 1978 года. Подходить к его решению дифференцированно (в первую очередь, удовлетворять ходатайства участников Великой Отечественной войны, ветеранов труда, членов КПСС). Учитывая неоднородный состав проживающих без прописки, наличие в их числе экстремистов, людей, в силу различных обстоятельств случайно подпавших под влияние последних, а также не примыкающих к т.н. «автономистскому движению», максимально использовать прописку в интересах разобщения главарей, отрыва из-под влияния заблуждавшихся и пополнения актива для работы по противодействию устремлениям националистических элементов из числа татар;

– разработать и осуществить в Крымской, Херсонской и Запорожской областях мероприятия по усилению идейно-политической работы среди граждан татарской и других национальностей, особенно, в тех населенных пунктах, где имели место негативные проявления. В целях разоблачения клеветнических измышлений экстремистов чаще публиковать в местной печати Крымской области материалы, свидетельствующие о применении постановления Совета Министров СССР № 700 к нарушителям паспортного режима, как со стороны татар, так и лиц других национальностей;

– усилить правовую пропаганду. Через местные Советы, участковых инспекторов милиции, дружинников, общественность заблаговременно выявлять и проводить предупредительно-разъяснительную работу с лицами, намеревающимися продать или приобрести домостроения в обход закона. В случаях совершения незаконных сделок, в соответствии с решениями народных судов проводить выселение жильцов из домов, признавая их в установленном порядке бесхозными, а приусадебные участки отчуждать;

– в мероприятиях по разоблачению татарского национализма и экстремизма широко использовать материалы об антинародной

предательской деятельности карателей из добровольческих татарских батальонов, т.н. «мусульманских комитетов» и других националистических формирований, для чего вооружить общественность, в том числе и актив из числа татар, фактическими материалами...;

– учитывая, что отдельные экстремисты, уверовав в безнаказанность своих действий, активизировали подстрекательскую деятельность путем распространения заведомо ложных измышлений, порочащих советский государственный и общественный строй, пытаются придать т.н. «автономистскому движению» организованный характер, инспирируя дерзкие антиобщественные проявления, ведут себя нагло, считаем целесообразным привлечь некоторых из них к уголовной ответственности, что позволит изолировать их от общества, а также окажет сдерживающее влияние на других экстремистски настроенных лиц. В частности, поручить органам прокуратуры изучить вопрос о возбуждении уголовного дела и привлечении к ответственности по ст. 187¹ УК УССР (распространение заведомо ложных измышлений, порочащих советский государственный и общественный строй) упоминавшегося выше Чобанова М., который ранее был дважды судим за нарушение паспортных правил и сопротивление представителю власти. В декабре 1975 года ему объявлено официальное предостережение, однако он на протяжении нескольких лет продолжает заниматься активной подстрекательской деятельностью среди татарского населения, высказывал заведомо ложные измышления, изготовлял и распространял документы такого же содержания, а в январе текущего года встречался в Москве с западными корреспондентами и сообщил им клеветническую информацию о «положении» крымских татар в Советском Союзе. На следующий день такая информация была передана шведской радиостанцией.

Представляется также целесообразным изучить вопрос о внесении в союзные инстанции предложения об образовании в одном из мест наибольшей концентрации крымскотатарского населения – в Узбекистане – национальной автономной единицы, что позволило бы снизить активность националистических устремлений со стороны крымскотатарских экстремистов.

Просим рассмотреть.

№ 140

Доповідна записка голови КДБ УРСР
В. Федорчука першому секретарю ЦК КПУ
В. Щербицькому про ситуацію серед кримськотатарських
“автономістів” і заходи щодо нейтралізації їх „екстремізму”

м. Київ

21 січня 1980 р.
Совершенно секретно
Экз[емпляр] № 1

КГБ УССР за № 105 от 16 марта 1979 года* докладывал ЦК Компартии Украины об антиобщественных действиях татарских экстремистов в Крымской области, их попытках инспирировать массовое переселение татар туда из Узбекистана и других районов страны с намерением добиться автономии и мерах по предупреждению и срыву этих провокационных замыслов.

В течение 1979 года партийными, советскими и административными органами Крыма при широкой поддержке и активном участии общественности настойчиво продолжалась работа по дальнейшему ограничению, предотвращению и пресечению антиобщественной деятельности главарей экстремистов, направленной на активизацию т. н. «автономистского движения», и отрыву из-под их влияния татарского населения области.

Большую роль в снижении экстремизма «автономистов», нейтрализации их усилий инспирировать новый приток лиц татарской национальности сыграло принятое Советом Министров СССР 15 августа 1978 года постановление «О дополнительных мерах по укреплению паспортного режима в Крымской области». Его последовательное выполнение на местах обеспечивалось мерами пропагандистского и административно-правового характера. В соответствии с данным постановлением по решению райисполкомов за пределы области, в основном, к прежним местам проживания в Узбекскую ССР и Краснодарский край, удалено 75 не имевших прописки татарских семей (315 чел[овек]), в числе которых находились 12 активных участников антиобщественных проявлений. Впервые за многие годы заезд татар в Крым в неорганизованном порядке прекращен (с марта 1979 г.).

Более решительные меры принимались к злостным нарушителям паспортных правил. У них из незаконного пользования местными органами власти изъято 529 приусадебных участков. Проведена соответствующая разъяснительная работа с рядом бывших владельцев проданных в обход закона домостроений по склонению

* Див. документ № 139.

их к возврату денежных сумм покупателям. Однако, многие из них (405 из 592) выехали из Крыма, что существенно затрудняет последующие меры в этом направлении.

Органами КГБ осуществлены целенаправленные предупредительно-профилактические мероприятия, что способствовало оздоровлению обстановки в местах концентрации «автономистски» настроенных татар. В целях разоблачения татарского национализма в областной и районной газетах опубликована статья о предательской деятельности в годы Великой Отечественной войны т. н. «мусульманского комитета» и карателей из 152 добровольческого татарского батальона СД, вызвавшая положительное реагирование читателей, в том числе и лиц татарской национальности. В процессе розыска выявлено еще 17 лиц, служивших в 148 батальоне СД, ведется сбор доказательств их преступной деятельности для решения вопроса о привлечении виновных к уголовной ответственности.

Для усиления воспитательной работы среди населения, глубокого разъяснения предусмотренных постановлением СМ СССР № 700 правовых норм, по материалам УКГБ и органов милиции в местной печати опубликовано 6 статей о фактах противоправных действий со стороны лиц различных национальностей, пытавшихся совершать незаконные сделки купли-продажи домовладений.

Выявлены и задокументированы правонарушения, совершенные татарскими экстремистами. По материалам УКГБ, органами прокуратуры и милиции за различные противоправные действия привлечены к уголовной ответственности 32 человека, причастные к деятельности «автономистов», в том числе активно проявлявшие себя как инспираторы антиобщественных проявлений Меметов С., Бекиров Л., Шабанов Э., Чобанов М. и другие (всего 9 чел[овек]). В ходе обысков у арестованных и 25-ти их семей обнаружено и изъято большое количество идейно вредных и клеветнических материалов, а также свыше 3-х тыс. рублей, собранных на нужды «движения».

С использованием легализованных данных об участии татарских экстремистов в антиобщественных акциях в отношении 17 из них осуществлены профилактические мероприятия. Среди профилактрированных 7 активных экстремистов, подстрекательская деятельность которых после этого заметно снизилась (Беялов С., Мустафаев С., Усеинов Р. и др.).

Совместными действиями УКГБ, милиции, прокуратуры и актива общественности предотвращено 17 готовившихся антиобщественных акций татарских экстремистов.

Принятые меры способствовали ослаблению позиций экстремистов в среде татарского населения, значительная часть

непрописанных татар все более убеждается в бесперспективности националистических замыслов последних, с их стороны усилились намерения возвратиться к прежним местам жительства. В течение прошлого года из области по собственной инициативе выехала 101 семья (413 чел.). Один из авторитетов «автономистов» Османов М. по этому поводу заявил: «Если бы им (т.е. непрописанным семьям) удалось получить назад свои деньги за купленные дома, то массовый выезд татар из Крыма был бы неминуем» (в настоящее время на территории Крымской области проживает 9998 татар, из них 2891 – без прописки).

Пытаясь оказать сдерживающее влияние на самостоятельный выезд татарских семей из Крымской области, экстремистские элементы распространяют провокационные слухи о якобы предстоящем положительном решении вопроса с пропиской накануне открытия Олимпийских игр в Москве.

В этой обстановке экстремисты стремятся сохранить свое влияние среди татарского населения области, предпринимают попытки к поиску новых единомышленников и активных участников «движения» <...>

По-прежнему, активно проявляют себя экстремисты Османов М., Сеитвапов Э. и Муждабаев З., которые не оставили своих «автономистских» замыслов <...> В настоящее время авторитет Османова среди татар значительно подорван <...> Изучается возможность удаления Османова и его семьи за пределы Крымской области.

Дальнейшие мероприятия направлены на предотвращение создания татарскими экстремистами «автономистских» организационных звеньев, осуществление надежного оперативного контроля за поведением 27 осевших в области активных участников антиобщественных проявлений, со стороны которых возможны попытки спровоцировать отдельные акции, а также организовать сбор и передачу за границу клеветнической информации*.

ДА СБ України. – Ф. 16. – Оп. 7 (1985). – Спр. 52. – Арк. 6-9. Оригінал.

* На документі резолюція: "1. Озн[акомить] лично (вкруг) членов и канд[идатов] в члены ПБ. 2. т. Соколову И.З. - пр[ошу] переговорить с т. Макаренко В.С. и т. Головченко И.Х. Озн[акомить] т. Чумака А.С. В. Щербицкий. 25.1.80".

№ 141

**З доповідної записки голови КДБ УРСР
В. Федорчука першому секретарю ЦК КПУ
В. Щербицькому про заходи щодо нейтралізації
кримськотатарського руху**

м. Київ

16 лютого 1981 р.

Секретно

Екз[емпляр] № 1

В 1980 году Управлениями КГБ по Крымской, Херсонской и Запорожской областям под руководством партийных органов, с использованием оперативных сил и средств, при активном участии общественности продолжалась работа по срыву попыток главарей крымскотатарских экстремистов возродить т.н. "автономистское движение", вовлечь в него новых лиц, прежде всего из числа молодежи.

В результате проделанной работы партийной организацией, советскими и административными органами Крымской области по безусловному выполнению постановления Совета Министров СССР № 700 от 15 августа 1978 года "О дополнительных мерах по укреплению паспортного режима в Крымской области", сочетавшейся с широкими предупредительно-профилактическими мероприятиями и мерами административно-правового характера, с марта 1979 года удалось полностью прекратить неорганизованный заезд в Крым лиц татарской национальности.

Более того, многие лица, проживающие в Крыму без прописки, убедившись в бесперспективности националистических замыслов экстремистов, добровольно выезжают за пределы области. В 1980 году выехало 33 семьи (154 человека), а всего после принятия постановления Совета Министров СССР № 700 - 664 человека. В настоящее время в республике проживает 15435 лиц татарской национальности, в том числе в Крымской области - 9601, из них непрописанных - 2471 человек (499 семей), в Херсонской области - 3064, непрописанных - 20 человек, в Запорожской области - 1669, непрописанных - 28 человек, в остальных областях - 1101 человек.

Органами КГБ осуществлен комплекс упреждающих мероприятий по недопущению провокационных акций со стороны экстремистов, предотвращению инспирируемых ими антиобщественных проявлений, в том числе в период XXII Олимпийских игр. В этих целях проведено более 20 предупредительно-профилактических бесед с подстрекателями, попавшими под их влияние. В областных и

районных газетах опубликовано 7 статей, разоблачающих идеи татарского национализма или компрометирующих отдельных "автономистов".

<...> Сорваны попытки, приезжавших в Крым из Узбекистана постоянно проживающих там главарей "автономистов" Умерова А., Эминова Р., Халилова Р. и других провести среди татар сбор подписей под тенденциозными документами, а также усилия отдельных экстремистов по сбору денег на т.н. "народные нужды".

Вскрыты и пресечены два канала передачи экстремистами клеветнической информации на Запад через отщепенцев из числа антисоветчиков, проживающих в Москве и других городах. Изъятие у приезжавших в Крым диссидентов Дядькина и Гривниной антисоветских и тенденциозных материалов, полученных от экстремистов Шабанова Э. и Сеитвапова Э., дало возможность скомпрометировать последних перед единомышленниками, снизить активность их антиобщественной деятельности.

Продолжалась работа по оказанию сдерживающего влияния на авторитетов и главарей - Османова М., Османова Б. (Крымская область), Сеферова Э., Умерова Э. (Херсонская область) и других, что позволило ограничить их действия, направленные на инспирирование негативных проявлений.

В целом принятые меры привели к ослаблению влияния "автономистов" в среде татарского населения, <...> дали возможность не допустить групповых антиобщественных действий или серьезных провокационных акций.

В то же время полученные оперативные данные свидетельствуют о том, что главари экстремистов, прежде всего проживающие в республиках Средней Азии, не отказались от стремления сохранить свое влияние на татар. Перейдя к более конспиративным методам борьбы, они предпринимают попытки к вовлечению в свою антиобщественную деятельность новых лиц. Экстремисты подстрекают татар, в первую очередь проживающих без прописки, к направлению в инстанции индивидуальных писем, жалоб и телеграмм с требованием разрешить татарам возвратиться в Крым. Отдельные из них вынашивают намерения инспирировать провокационные акции в канун открытия XXVI съезда КПСС, в частности, направить в Москву т.н. "представителей", чтобы вновь выдвинуть требования об организованном переселении татар в Крым и предоставлении автономии.

Для подогревания националистических настроений у татарского населения экстремистами используются свадьбы, похороны, проводы в Советскую Армию, где собирается иногда по несколько сот человек. На них нередко "автономисты" выступают с подстрекательскими

речами, пытаются проводить сбор денежных средств. В Крыму выявлено несколько нигде не зарегистрированных самодеятельных татарских музыкальных ансамблей, исполняющих на свадьбах произведения националистического содержания. Однако, в связи с тем, что эти песни исполняются на татарском языке, подобные действия не всегда удастся проконтролировать и пресечь.

Органами КГБ республики разработаны и осуществляются мероприятия по обеспечению надежного оперативного контроля за "автономистами" в канун и период проведения XXVI съезда КПСС, недопущению антиобщественных проявлений и провокационных акций с их стороны, в том числе выезда в эти дни в г[ород] Москву экстремистски настроенных лиц. Во время работы XXVI съезда Компартии Украины недозволенных действий среди татарских "автономистов" не фиксировалось.

Одновременно приняты меры, направленные на пресечение враждебных намерений главарей и авторитетов, предотвращение их организационного объединения, противодействие попыткам зарубежных антисоветских организаций и антиобщественных элементов внутри страны активизировать негативные процессы среди крымскотатарского населения*.

ДА СБ України. - Ф. 16. - Оп. 7 (1985). - Спр. 59. - Арк. 49-52. Оригінал.

№ 142

Доповідна записка
голови КДБ УРСР В. Федорчука
першому секретарю ЦК КПУ В. Щербицькому
про локалізацію діяльності активу
кримськотатарського руху

м.Київ

13 квітня 1982 р.

Комитет госбезопасности УССР № 56 от 16 февраля 1981 года ** докладывал ЦК Компартии Украины о принимаемых под руководством партийных органов мерах по срыву попыток главарей крымскотатарских экстремистов возродить т.н. "автономистское движение", вовлечь в него новых лиц, прежде всего из числа молодежи .

* На документі резолюція: "Вкруг[овую]. Ознакомить членов и канд[идатов] в члены ПБ и тт. Чумака, Продана, Врублевского. В. Щербицкий. 17.02.81".

** Див. документ № 141.

В течение 1981 года партийными, советскими и административными органами Крымской области при широкой поддержке и активном участии общественности продолжалась работа по дальнейшему предотвращению и пересечению антиобщественной деятельности главарей экстремистов, локализации их негативного влияния на окружение из числа татар.

Важную роль в оздоровлении обстановки сыграло постановление Совета Министров СССР № 700 от 15 августа 1978 года "О дополнительных мерах по укреплению паспортного режима в Крымской области", которое фактически обеспечило снижение неорганизованного переселения татар в Крым.

В настоящее время в республике проживает 15400 лиц татарской национальности, в том числе в Крымской области - 9291, из них непрописанных - 1815 человек (все прибыли до принятия постановления № 700), Запорожской области - 1673, непрописанных - 40 человек, Херсонской области - 3397, в остальных областях - 1039 человек (все прописаны). Негативных и других антиобщественных действий среди проживающих на территории Херсонской и Запорожской областей крымских татар в последнее время не фиксируется.

Вместе с тем, в целях локализации деятельности проживающих в Крыму татарских "автономистов" и предотвращения их идейно вредного влияния на окружение в отношении 28 экстремистски настроенных татар применены меры профилактического воздействия, 12 из них объявлено официальное предостережение согласно Указу Президиума Верховного Совета СССР от 25 декабря 1972 года.

Руководящим и оперативным составом осуществляются периодические встречи с 18 лицами, склонными к совершению негативных проявлений. Это позволило снизить их активность в проведении антиобщественных акций <...> В процессе проведенной воспитательной работы удалось склонить к отказу от противоправной деятельности 8 экстремистов <...>

Оправдала себя практика проведения воспитательных бесед не только с экстремистами, но и с их родственниками, что способствовало ограничению контактов с единомышленниками...

<...>

Принятые меры способствовали ослаблению позиций автономистов в среде татарского населения, позволили не допустить совершения открытых враждебных проявлений.

В то же время полученные оперативные данные свидетельствуют о том, что главарь экстремистов не отказался от враждебных намерений, занял выжидательную позицию и внимательно следят

за процессами в Узбекистане и Краснодарском крае, где автономистские элементы пытаются активизировать подстрекательскую деятельность, приурочив ее к юбилейным торжествам по случаю 60-летия СССР.

Ими планируется в указанный период направление в Москву "представителей народа", распространяется "памятка", в которой даются рекомендации по сохранению национальной культуры, традиций и обычаев. Они стремятся вести враждебную обработку молодежи путем распространения книги ныне проживающего в США антисоветчика Некрича "Наказанные народы", где с клеветнических позиций трактуется проводимая Советским Союзом политика в отношении национальных меньшинств.

В феврале сего года автономистами из Ферганы направлено в инстанции очередное коллективное "обращение".

Отрицательное влияние на татарское население оказывают периодические заезды в Крым экстремистов из Узбекской ССР (18 человек в 1981 году).

Несмотря на то, что значительная часть татарской молодежи в Крыму уже не придерживается четко выраженных национальных обычаев и традиций, широко общается с ровесниками других национальностей, вступают в смешанные браки (зарегистрировано 58 таких браков), националистически настроенные татары всячески стараются удерживать в "повиновении" молодое поколение...

Отмечаются отдельные случаи группирования под предлогом совместного проведения праздников, отдыха и т.д. По оперативным данным, 1 мая 1981 года состоялось сборище около 20 человек молодежи в лесу возле села Грушевки Судакского района, на котором, наряду с народными, исполнялись песни националистического содержания.

Некоторая часть молодых людей, попавших под негативное влияние автономистов, пытается уклоняться от участия в общественной жизни трудовых коллективов, проводимых культурных и других мероприятиях, ведет себя обособленно. Подобные явления наблюдаются в городе Белогорске на обувной фабрике, машиносчетной станции и других предприятиях Крыма.

В области выявлено несколько нигде не зарегистрированных самодеятельных татарских музыкальных ансамблей. Принимая, как правило, участие в свадьбах и других семейных торжествах, они в большинстве своем исполняют национальные песни и танцы, что может быть использовано враждебными элементами для разжигания националистических настроений.

Определенное негативное влияние на обстановку среди татарского населения Крымской области оказывает наличие значительного

количества лиц, проживающих без прописки (381 семья).

Со времени вступления в действие постановления Совета Министров СССР № 700 из Крыма удалено 459 не имевших прописки татар, среди которых: 28 подстрекателей, 56 т.н. "представителей", выезжавших в город Москву для посещения инстанций, 67 лиц, занимавшихся сбором подписей, денежных средств и допускавших другие враждебные проявления.

Кроме того, многие лица, проживающие в Крыму без прописки, убедившись в бесперспективности националистических замыслов экстремистов, добровольно выезжают за пределы области. В частности, в 1978 году выехало 33 человека, в 1979 - 484, 1980 - 217, 1981 - 105, за первый квартал 1982 года - 18 человек. По оперативным данным, еще 30 татарских семей высказывают намерение вернуться к прежним местам жительства, но продолжают оставаться в Крыму из-за невозможности возмещения израсходованных ими денег на незаконно приобретенные домостроения.

Основная масса проживающих в Крыму без прописки татар (прибывших туда до принятия постановления № 700) по своим взглядам, настроениям и образу жизни не является однородной. Многие из них, будучи непрописанными, не могут найти постоянной работы, находятся вне трудовых коллективов, имеют возможность свободно распоряжаться временем и заниматься огородничеством, скупкой и перепродажей сельскохозяйственной продукции (выявлено 26 человек из числа антиобщественных элементов). Непрописанные в силу перечисленных причин наиболее подвержены негативному воздействию экстремистов.

Наряду с этим, в числе живущих без прописки - 9 участников Великой Отечественной войны, 17 награжденных орденами и медалями СССР, 13 членов КПСС, которые не состоят на партийном учете.

Осуществленные после принятия постановления СМ СССР № 700 решительные меры по предотвращению неорганизованного поселения в Крыму лиц татарской национальности себя полностью оправдали, позволили выселить незаконно проживающих там татар, в том числе и экстремистски настроенных "автономистов", способствовали добровольному возвращению 857 человек к прежним местам жительства.

Вместе с тем, в связи с отрицательным влиянием на обстановку среди татарского населения Крыма, наличия значительного числа проживающих без прописки лиц, считали бы целесообразным принять дополнительные меры. Постепенно решить вопрос о прописке участников Великой Отечественной войны, награжденных орденами и медалями, членов КПСС и других лояльно настроенных татар. Одновременно изыскать возможности (на основании постановлений

сельских сходов и пр.) удаления из области тунеядствующих и анти-общественных элементов, содействия в выезде из Крыма семьям, намеревающимся возвратиться к прежним местам жительства (до 30 семей).

Органы КГБ осуществляют дальнейшие мероприятия, направленные на пресечение враждебных намерений главарей и авторитетов, предотвращение их организационного объединения, противодействие попыткам экстремистов активизировать негативные процессы среди крымскотатарского населения, локализацию отрицательного влияния на молодежь и недопущение ее вовлечения в автономистскую деятельность*.

ДА СБ України. - Ф. 16. - Оп. 7 (1985). - Спр. 69. - Арк. 63-67. Оригінал.

№ 143

Доповідна записка голови КДБ УРСР С. Мухи першому секретарю ЦК КПУ В. Щербицькому про настрої кримськотатарського населення Криму

м. Київ

*20 травня 1983 р.
Сов[ершенно] секретно
Екз[емпляр] № 1*

В апреле 1982 года ЦК Компартии Украины докладывалось о принимаемых мерах по противодействию попыткам крымскотатарских автономистов активизировать негативные процессы среди граждан татарской национальности (в республике проживает 15558 чел[овек], в том числе в Крымской области - 9179, Запорожской - 1678, Херсонской - 3662, в других областях - 1039, не прописано всего 511, из них 484 - в Крыму).

Партийными, советскими и административными органами указанных областей при активном участии общественности проводилась работа по дальнейшему предотвращению и пресечению анти-общественной деятельности главарей экстремистов, недопущению их негативного влияния на окружение из числа татар.

Принятые меры, а также осуществляемая с 1982 года поэтапная прописка лиц татарской национальности (в 1982 году прописано 928 человек, с начала 1983 года - 437), прибывших в Крым до

* На документі резолюція: "1. Лично членам и канд[идатам] в члены ПБ. С пред[ложениями] КГБ согласен. Если нет возражений - поручить т. Макаренко В.С., т. Чумаку А.С., т. Головаченко И.К. осуществить их. В. Щербицкий. 14.4.82".

принятия постановления Совета Министров СССР № 700 от 15 августа 1978 года "О дополнительных мерах по укреплению паспортного режима в Крымской области", заметно ослабили позиции автономистов в среде татарского населения. Большинство прописанных за этот период граждан с удовлетворением восприняли эти меры, повсеместно включились в работу трудовых коллективов.

Отмечаются факты, когда проявлявшие себя в прошлом татарские националисты Шабанов, Решитов и другие высказываются о необходимости отказаться от противоправных действий и добросовестно трудиться.

Отход основной массы крымских татар от участия в антиобщественной деятельности вызвал серьезную озабоченность проживающих в Узбекистане автономистов. Они активизировали направление в места проживания татар в республике т.н. "представителей", (15 человек в 1982 году) для организации массовой засылки в инстанции жалоб и заявлений, сбора подписей под "Обращением-запросом в связи с 60-летием образования СССР", "Обращением к главам государств - участникам Хельсинского совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе" и другими документами по т.н. "татарскому вопросу".

В 1983 году в республиках Средней Азии зафиксировано распространение анонимки под названием "Быть или не быть крымским татарам", в которой выдвигаются призывы о направлении индивидуальных и коллективных писем в инстанции, организации в местах проживания татар "инициативных групп" и "всесоюзной группы", с пребыванием ее в Москве, для координации автономистской деятельности. В апреле сего года указанная анонимка была брошена в ящик для писем и заявлений Крымского облисполкома. Фактов распространения ее среди проживающих в республике татар не выявлено.

В процессе оперативной работы по татарским националистам в последнее время отмечаются некоторые изменения в их поведении, как возможно, новые тактические действия. Так, по оперативным данным, экстремистски проявлявшие себя ранее жители Крыма Османов, Меметов, Сеитвапов и другие, соглашаясь с установками "представителей", практических действий по их осуществлению не предпринимали.

Один из авторитетов т.н. "движения" Османов категорически заявил посетившим его автономистам из Узбекистана, что сбор подписей в Крыму проводиться не будет, так как это может принести вред всем местным татарам. Сеитвапов, ознакомившись с содержанием клеветнического "документа", сказал, что подписывать его не желает и не будет рекомендовать другим.

Это учитывается нами в осуществлении дальнейших мероприятий по локализации и недопущению негативных процессов среди татар, при оказании содействия партийным органам в проведении работы по идейному и интернациональному воспитанию крымско-татарского населения.

Докладываем в порядке информации*.

ДА СБ України. - Ф. 16. - Оп. 9 (1986). - Спр. 10. - Арк. 118-120. Оригінал.

№ 144

Доповідна записка голови КДБ УРСР С. Мухи першому секретарю ЦК КПУ В. Щербицькому про комплекс заходів, спрямованих на протидію кримськотатарському руху

м. Київ

*6 грудня 1983 р.
Совершенно секретно
Экз[емпляр] № 1*

В мае 1983 года ЦК Компартии Украины докладывалось о принимаемых мерах по дальнейшему предотвращению и пересечению антиобщественной деятельности главарей крымскотатарских националистов, нейтрализации их негативного влияния на окружение из числа татар, недопущению возрождения т.н. "автономистского движения" **. В республике проживает 15792 чел[овек], в том числе в Крымской области - 9203 (165 чел[овек] не прописаны), Херсонской - 3759, Запорожской - 1821, в других областях - 1039 чел[овек]. За последние 2 года на Украину прибыли лица татарской национальности лишь в Херсонскую (342 чел[овек]) и Запорожскую (27 чел[овек]) области.

Осуществленные в текущем году УКГБ Крымской, Херсонской и Запорожской областей мероприятия с использованием оперативных сил и средств, широкое участие общественности значительно ослабили позиции автономистов в среде татарского населения, вынудили их отказаться от проведения открытых антиобщественных и подстрекательских действий.

На снижение негативной деятельности т.н. "авторитетов" и оздоровление обстановки в целом также положительно повлияла

* На документі резолюція: "Озн[акомить] вокруг[овую] членов и канд[идатов] в члены ПБ и т. Врублевского В.К., т. Чумака А.С. В. Щербицкий. 21.5.83".

** Див. документ № 143.

проводимая с 1982 года прописка лиц татарской национальности (в 1982 г. прописано 928 чел., с начала 1983 г. - 758 чел.), прибывших в Крым до принятия в 1978 г. Советом Министров СССР постановления "О дополнительных мерах по укреплению паспортного режима в Крымской области". Большинство прописанных граждан с удовлетворением восприняли эти меры, повсеместно включились в работу трудовых коллективов.

Отход основной массы крымских татар от участия в антиобщественной деятельности вызвал серьезную озабоченность проживающих в Узбекистане активных автономистов. В конце августа с.г. они провели в г[ороде] Беговате Ташкентской области сборище т.н. "представителей татарского народа", на котором решили активизировать подстрекательскую работу среди жителей Крыма татарской национальности и с этой целью стали направлять на Украину "курьеров".

Так, прибывший в сентябре с.г. из Ташкента Мустафаев посетил в Крыму несколько автономистов, которых проинформировал о предпринимаемых лидерами "движения" мерах по активизации "борьбы за возвращение в Крым" и советовал распространить эти сведения среди татар. Проживающая в Узбекистане Юсупова при нахождении в г[ороде] Мелитополе Запорожской области подстрекала... создать группу крымских татар в количестве 4-5 человек для направления в Москву в качестве т.н. "представителей крымского народа".

В 1983 году в республиках Средней Азии зафиксировано распространение анонимного документа под названием "Быть или не быть крымским татарам", содержащего призывы к направлению индивидуальных и коллективных писем в инстанции, организации в местах проживания татар "инициативных групп" и "всесоюзной группы" с пребыванием ее в Москве для координирования автономистской деятельности. Этот документ был направлен по почте неизвестными лицами из Узбекистана одному из авторитетов, жителю Херсонской области Эмирову, а также опущен в ящик для писем и заявлений Крымского облисполкома.

С учетом изложенного, основные усилия были направлены на упреждение и недопущение провокационных акций и антиобщественных проявлений со стороны авторитетов и экстремистов. В этих целях проведено более 30 предупредительно-профилактических бесед с подстрекателями и лицами, подпавшими под их влияние. Предотвращено намерение Мисчанова Фахри, жителя пос[елка] Старый Крым, совершить самосожжение, которое враждебно настроенные лица татарской национальности рассчитывали использовать для разжигания националистических настроений.

Осуществлен ряд мер сдерживающего характера в отношении авторитетов и главарей Османова, Сеитвалова, Чобанова (Крымская обл[ась]), Меметова, Эмирова (Херсонская обл[ась]) и других. Одновременно<...> оказывалось положительное влияние на определенную часть татар и особенно на разделяющих националистических взгляды. В результате, проживающие в Крыму автономисты неоднократно отвергали требования главарей экстремистов из Узбекистана о направлении в Москву т.н. "представителей".

Органы КГБ осуществляют дальнейшие мероприятия по выявлению и пресечению враждебных намерений главарей и авторитетов, противодействию попыткам экстремистов активизировать негативные процессы среди крымскотатарского населения, недопущению его вовлечения в автономистскую деятельность*.

ДА СБ України. - Ф. 16. - Оп. 9 (1986). - Спр. 15. - Арк. 33-35. Оригінал.

№ 145

Доповідна записка голови КДБ УРСР С. Мухи першому секретарю ЦК КПУ В. Щербицькому про проведену роботу щодо нейтралізації діяльності кримськотатарських активістів у Криму

м. Київ

*10 вересня 1984 р.
Совершенно секретно
Экз[емпляр] № 1*

КГБ УССР за № 293 от 6 декабря 1983 года** докладывал ЦК Компартии Украины о проводимой работе по предотвращению и пресечению антиобщественной деятельности главарей крымскотатарских националистов, недопущению возрождения т.н. "автономистского движения" *** (в республике проживает 18466 татар, в том числе в Крымской области - 9238 человек, из них 22 человека не прописаны, Херсонской - 6345, Запорожской - 1844, в других областях - 1039 человек).

После принятия постановления Совета Министров СССР № 700 от 15 августа 1978 года "О дополнительных мерах по укреплению паспортного режима в Крымской области" осуществлена

* На документі резолюція: "Лично (вкрут[овую]) озн[акомить] членов и канд[идатов] в члены ПБ и т. Чумака А.С. В. Щербицкий. 7.02.83".

** Див. документ № 144.

*** Див. документ № 108.

поэтапная прописка лиц татарской национальности, прибывших в Крым до выхода данного постановления. Всего прописано 2237 чел[овек] из числа участников Великой Отечественной войны, награжденных орденами и медалями, членов КПСС и других лояльно настроенных татар. За это же время выдворено 597, не имевших прописки, экстремистски и автономистски настроенных лиц татарской национальности и членов их семей.

Принятыми партийными, советскими и административными органами указанных областей мерами удалось нейтрализовать негативное влияние автономистов на татарское население и не допустить с их стороны открытых антиобщественных и подстрекательских действий, в том числе приуроченных к 40-летию (18 мая с.г.) выселения татар из Крыма.

Вместе с тем, получены данные о том, что стабилизация обстановки среди татар в Крыму продолжает вызывать недовольство проживающих в Узбекистане экстремистов. Для инспирации враждебной деятельности ими регулярно направляются различного рода "курьеры", через которых выясняется обстановка в Крыму, информируются местные авторитеты о положении в т.н. "национальном движении", намечаемых акциях.

Наряду с этим экстремисты в Узбекистане вынашивают намерения направить делегацию в г[ород] Москву на предстоящий XXVII съезд КПСС и готовят соответствующие документы с автономистскими требованиями. Ими также ведется работа среди татарского населения по склонению отдельных семей к выезду в Крым и оседанию там на постоянное жительство путем самовольной купли домостроений. Намечается направлять по 5-10 семей в каждый район Крымской области, чтобы затруднить местным властям применение постановления Совета Министров СССР № 700, вызвать обострение обстановки и создать конфликтные ситуации.

Главарь автономистов вновь предпринимают попытки установить связи с зарубежными антисоветскими организациями и привлечь их внимание к т.н. татарскому вопросу. В августе с.г. УКГБ Крымской области предотвращены намерения Беляловой С.Р., прибывшей по поручению экстремистов из г[орода] Ташкента в г[ород] Ялту, передать туристам из США документ антисоветского содержания, адресованный руководителям т.н. "Национального комитета" крымскотатарской эмиграции. В нем предлагается установить надежные каналы обмена информацией и получения из-за границы материальной помощи.

Выявлен также факт проявления повышенного интереса к обстановке среди крымскотатарского населения со стороны находившегося 24 августа с.г. в г[ороде] Симферополе постоянного корреспондента

газеты "Таймс" в Москве Оуэн Ричарда, подданного Великобритании. Он пытался выяснить условия жизни татар в Крыму, их количество до и после войны, имели ли место волнения в связи с отказом в переселении, особенности купли-продажи домов, наличие школ с татарским языком преподавания, газет, журналов и радиопередач на этом языке.

С учетом активизации антиобщественной деятельности татарских экстремистов Комитетом госбезопасности республики и его органами на местах спланированы и осуществляются мероприятия по усилению контроля за оперативной обстановкой, тщательной проверке поступающей информации о враждебных замыслах главарей, своевременному выявлению и пресечению антиобщественных проявлений среди крымскотатарского населения.

Докладываем в порядке информации*.

ДА СБ України. - Ф. 16. - Оп. 9 (1986). - Спр. 17. - Арк. 211-213. Оригінал.

№ 146

Інформація відділу адміністративних органів ЦК КПУ про ситуацію серед кримських татар

м. Київ

9 вересня 1987 р.

Секретно

7 сентября 1987 года в п[оселке] г[ородского] т[ипа] Партизаны Генического района Херсонской области в 20 часов на квартире Мухтара Абдурахманова, 1926 г. рождения, б/п, временно не работающего, состоялось сборище (как они называют, областное совещание представителей крымских татар), на котором присутствовало около 5 человек из Генического, Новотроицкого и Ивановского районов Херсонской области.

Жители п[оселка] г[ородского] т[ипа] Новоалексеевка Энвер Джепаров, 1959 г. рождения, б/п, временно не работающий, Азиз Ягьев, 1956 г. рождения, б/п, водитель местной участковой больницы, сообщили о результатах посещения ими приемной ЦК КПСС, куда они передали 4 сентября с.г. так называемое заявление с протестом по поводу того, что областная группа содействия, возглавляемая депутатом областного Совета народных депутатов Айдой Люмановым, состоит из лиц, которые не избирались как представители

* На документі резолюція: "Озн[акомить] лично (вкруг[овую]) членов и канд[идатов] в члены ПБ. В. Щербицкий. 1.09.84".

на собраниях крымских татар в местах из компактного проживания. Аналогичные заявления экстремисты намерены 9 сентября с.г. передать в Херсонский обком партии.

На сборище принято решение, если до 18 октября с.г. правительственной комиссией не будут приняты конкретные меры по восстановлению Крымской АССР, провести в этот день массовые митинги и демонстрации во всех населенных пунктах области, где проживают крымские татары. Решено также организовать перепись татарского населения области по следующей форме: фамилия, имя, отчество, партийность, количество членов семьи, в т.ч. детей (от 6 до 16 лет) количество работающих в семье, образование, наличие собственного дома, его стоимость.

Экстремистски настроенные лица высказали предложение склонять крымских татар к посещению членов группы содействия по местам работы и жительства для выражения своего недоверия к лицам, не способным добиваться автономии.

Имеются данные, что в Узбекистане в последнее время значительно участились случаи обращения крымских татар в паспортные столы с просьбой выписать для переезда в самые различные регионы страны, кроме Крыма*.

ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.25. - Спр. 3271. - Арк.26. Оригінал.

№ 147
Інформація
Президії Верховної Ради СРСР ЦК КПРС про кількість
телеграм та листів з проблем кримського народу

м. Москва

*Вересень 1987 р. ***

За 1985 год в Президиум Верховного Совета СССР поступило всего 23 коллективных обращений от крымских татар. В 1986 году количество таких обращений составило 21. С января по июль 1987 года получено 64 письма и телеграммы.

Наибольшее количество обращений поступило с конца июля с.г. По состоянию на 4 сентября их количество составило 6823. Из них от имени крымских татар - 1107 обращений. В 5716 заявлениях авторы высказываются против восстановления автономии на

* Документ завізований завідувачем відділом адміністративних органів ЦК Компартії України А. Чумаком.

**Датується за змістом документу.

Крымском полуострове.

За август 1987 года поступило: из РСФСР - 3586, Украинской ССР - 1503, Белорусской ССР - 94, Узбекской ССР - 1078, Казахской ССР - 224, Грузинской ССР - 37, Азербайджанской ССР - 29, Литовской ССР - 13, Молдавской ССР - 50, Латвийской ССР - 31, Киргизской ССР - 30, Таджикской ССР - 49, Армянской ССР - 14, Туркменской ССР - 11, Эстонской ССР - 5 обращений.

ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.25. - Спр.3271.- Арк.25. Копія.

№148

Огляд листів громадян, надісланих Президії Верховної Ради СРСР, стосовно проблем кримськотатарського народу

м. Москва

20 листопада 1987 р.

Президиуму Верховного Совета СССР, государственной комиссии по рассмотрению вопросов, поднимаемых в обращениях граждан из числа крымских татар, адресовано более 10 тысяч писем и устных заявлений. О их характере периодически представлялись информации.

После опубликования 15 октября с.г. сообщения ТАСС "Заседание государственной комиссии" получено в основном от крымских татар свыше 300 писем и телеграмм с откликами на это сообщение. В ряде откликов отмечается, что многие крымские татары с пониманием относятся к работе государственной комиссии, осуждают действия экстремистски настроенных лиц, мешающих рассмотрению вопросов в спокойной и деловой обстановке; требуют принятия к этим лицам мер в целях пресечения пропаганды ими национальной исключительности, пренебрежительного и даже враждебного отношения к другим нациям и народностям. Большая часть откликов, по-прежнему, содержит настойчивые требования о немедленном решении вопроса об автономии для крымских татар. В некоторых из них высказывается недовольство длительным, по мнению авторов, откликов, рассмотрением государственной комиссией вопросов, а также неудовлетворенность мероприятиями по оказанию помощи в развитии национального языка, образования и культуры крымских татар, которые, якобы, направленные лишь на закрепление их в местах нынешнего проживания.

В значительной части писем, поступивших от граждан других

национальностей, обращается внимание на откровенно националистический характер сборищ, организуемых татарами в некоторых населенных пунктах Крыма. Сообщается, что с их стороны допускаются провокационные действия, выражается открытое недоброжелательство и агрессивность по отношению к гражданам, постоянно проживающим в Крымской области.

Ниже приводятся выписки из наиболее характерных писем и телеграмм, поступивших с 18 октября по 20 ноября с.г.

"Наш народ с благодарностью относится к усилиям государственной комиссии по вопросу крымских татар. Основная часть народа обратилась на местах к созданным рабочим комиссиям с изложением своих чаяний. Народ ждет их решения. Все провокационные выходки экстремистов подавляющей частью народа осуждаются. Просим правоохранительные органы остановить этих авантюристов и привлечь их к ответственности. Представители крымского народа - Горженев, Эминов, Иззединов, Мустафаев, Усеинов, Селимов, Меметов, г. Ташкент". (Лица, подписавшие данную телеграмму, были ранее приняты товарищем Громыко А.А.).

"Сегодня каждый из нас вносит свой посильный вклад в реализацию решений, принятых нашей родной Коммунистической партией. Близко к сердцу мы приняли решения государственной комиссии. С негодованием воспринимаем сообщения о выступлениях безответственных лиц, требующих решить вопрос на ультимативных условиях. Надо следовать ленинскому завету: "Ни одной привилегии, ни для одной нации, ни для одного языка" (Ленин, Полное собр. соч., т.23, с.150). Русский народ оказывал и оказывает постоянную помощь всем народам нашей многонациональной страны в подъеме экономики, культуры, народного образования. Меры, принимаемые комиссией, еще одно тому доказательство. Согласны с тем, что пора "и честь знать" так называемым экстремистам. Следует более строго подойти к отщепенцам, не имеющим ничего общего с народом. Люди, не прислушивающиеся к голосу народа, не имеют права называть себя лидерами".

Семья Османовых, г. Самарканд

"Комиссию торопить не надо. Ей необходимо всесторонне проанализировать сегодняшнее состояние дел, выяснить ряд фактов, взвесить высказывания людей со всех сторон да еще уточнить, увязать многое такое, чего мы не видим простым глазом. Бунтарство, действительно, только усложняет решение сложнейшего вопроса".

Г.Ю.Маренич, ветеран войны и труда,
г. Новороссийск Краснодарского края

"У нас в Узбекистане не утихают страсти вокруг татарского вопроса. Не сомневаюсь, что их разжигают со стороны. По моим наблюдениям, основной-то массе эта автономия и не особенно нужна. Живут они у нас хорошо, стариков уже не сдвинешь с места, пустили свои корни и молодые. И только какая-то группа мутит воду. Им не до интересов своих соплеменников. В ханы рвутся. Собрались они здесь у нас в Янгиколе. Причем, у их "лидеров" уже начинаются разногласия и противоречия. Однако пока они влияют на умы людей, а каждый неуклюжий поступок со стороны властей им только выгоден. Как я понимаю, "лидеры" любым поступком и решением правительства будут недовольны, а вот народ от этих "лидеров" надо отделить, показав истинное лицо - лицо экстремиста".

Е.И.Пустовойченко, г. Ташкент

"Мы, крымские татары из г[орода] Мелитополя, на торжественном собрании, посвященном 66-летию Декрета об образовании Крымской АССР, обсудили решение государственной комиссии от 15.10.87 г. и ряд газетных статей о крымских татарах. Приходим к выводу, что подход к решению нашего вопроса неконструктивен. Мы требуем, чтобы комплекс вопросов, поднимаемых нашим народом, был решен положительно и отвечал ленинским принципам национальной политики".

Ш.А.Феттаев, Э.Куртумеров, г. Мелитополь

"Сегодняшнее политико-правовое положение нашего народа, затяжной характер решения крымскотатарского вопроса и предвзятость в его изучении накаляют ситуацию во всех регионах, где проживают крымские татары. Требуем покончить с волокитой вокруг крымскотатарского вопроса, отменить все законодательные акты, действующие против нашего народа, создать условия для организованного возвращения всех желающих в Крым и создать Крымскую АССР в составе РСФСР."

Участники собрания крымских татар, посвященного 66-летию образования Крымской АССР, - Бойнияз Баталов, Сайдамет Усеинов, Наби и другие - всего 17 подписей.

"Возмущены планами создания условий культурно-национальной автономии для крымских татар. Требуем восстановления ленинского декрета об образовании Крымской АССР".

Абиева, г. Ленинабад Таджикской ССР.

"Просим покончить с пренебрежительным отношением к нашему

народу и прекратить антикрымскотатарскую кампанию. Требование восстановления поправленного права крымскотатарского народа на свою родину основано на решении нашей партии восстановить социалистическую справедливость в стране".

Асанин, Абдуллаев, Аметов, Кадиев,
Диванов, Сеидхали, г[ород] Самарканд

"Мы, представители крымских татар, проживающие в селе Заветное Советского района Крымской области, крайне не удовлетворены работой государственной комиссии. Мы требуем решения нашего основного вопроса - восстановления декрета Ленина от 18 октября 1921 года".

Ибраимов У.И. и другие, всего - 34 подписи.<...>

"Совет ветеранов не одобряет политику, проводимую в отношении татар, так как они бесчинствуют. Люди живут в страхе за свою судьбу и даже жизнь. Складывается ситуация не в пользу переселенцев из РСФСР, Украины и Белоруссии".

Председатель Совета ветеранов войны и
труда К.А.Васога, г[ород] Судак<...>

12 ноября с.г. в адрес Президиума Верховного Совета СССР поступило письмо из Нью-Йорка за подписью председателя так называемого национального центра крымских татар Ф.Юртера, в котором содержатся антисоветские выпады и попытки вмешательства в вопрос, имеющий внутренний характер. К письму приложена выпущенная в США в 1986 году книга одного из экстремистов из числа крымских татар - Р.Джемилева.

Сообщается в порядке информации*.

ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп. 25. - Спр.3271. - Арк.54-63. Засвідчена копія.

* На документі припис: "Вопросы, затронутые в обзоре писем, учтены при подготовке предложений СМ УССР по выполнению постановления ЦК КПСС от 15.X.87 г. и за подписью тов. Масола В.А. направлены в СМ СССР, тт. Голушко Н.Н.⁹⁹, Гладуш И.Д. и Гиренко А.Н.¹⁰⁰ с обзором ознакомлены. 30.XI.87 г. <Підпис нерозбірливий>."

На документі також резолюція першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького: "1) т. Титаренко А.А.¹⁰¹ 2. Озн<акомить> членов и канд<идатов> в члены ПБ. 28.11.87"

№ 149

**Лист першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького
голови Президії Верховної Ради СРСР А. Громику про
недоцільність виконання вимог робочої комісії з
представників кримських татар**

м. Київ

23 січня 1988 р.

Изучение предложений, изложенных в информации, поступившей от рабочей комиссии представителей крымских татар, проживающих в Узбекской ССР, показывает, что они практически повторяют все требования, выдвигаемые татарскими "автономистами", и не могут быть приняты в настоящее время по следующим основаниям.

1. Предложение об организованном переезде желающего крымскотатарского населения в Крым, прежде всего в районы с дефицитом трудовых ресурсов, неприемлемо, поскольку в области дефицита рабочей силы нет.

Более того, в связи с переходом на хозрасчет и самофинансирование, введением новых ставок и окладов, сокращением персонала управления из народного хозяйства области в 1988-1989 годах будет высвобождено около 18 тысяч работников. Поэтому в ряде районов проблема занятости населения обостряется.

2. Вопрос о снятии ограничений на прописку в Крыму граждан татарской национальности необоснованный, так как действующим законодательством такие ограничения не предусмотрены.

Постановление Совета Министров СССР от 24 декабря 1987 года № 1476 "Об ограничении прописки граждан в некоторых населенных пунктах Крымской области и Краснодарского края" касается всех граждан, независимо от их национальной принадлежности.

3. Требования о создании автономии для крымских татар несостоятельны как с исторической, так и с правовой точек зрения.

Удельный вес татар в Крымской области в настоящее время составляет 0,6 проц. (13,5 тыс. человек). Не составляли они большинства населения и в довоенный период. Тогда их было всего 19 процентов.

Надуманым является вопрос о свободных землях и жилье в Крыму.

В Крымской области 2694 тыс. гектаров земель. По данным проведенной в ноябре прошлого года инвентаризации свободных земель, на которых можно было бы создать новые совхозы, не имеется.

Острой в области остается жилищная проблема. На очереди для получения жилья сейчас состоит 137 тыс. семей, в т.ч. на получение кооперативных квартир - почти 40 тысяч семей. Сроки предоставления жилья колеблются от 6 до 15 лет.

4. Пожелание об образовании строительных отрядов из числа молодежи татарской национальности для создания материальной базы в Крыму также неприемлемо; в связи с достаточным количеством местных трудовых ресурсов.

5. Не может быть удовлетворено и предложение о передаче Узбекской ССР планов оргнабора рабочей силы, направляемой в Крымскую область из других регионов страны.

Плановое переселение семей в Крым закончилось еще в 1977 году.

В настоящее время организованный набор трудовых ресурсов в область из-за отсутствия потребности в дополнительной рабочей силе не планируется. Более того, из области за два последних года за пределы республики в порядке оргнабора выехало 237 человек и переселена 101 семья.

6. Что касается предложений, изложенных в пунктах 6 и 7 информации, о первоочередном переезде в область ветеранов войны и труда, передовиков производства, создании для татар благоприятных условий приобретения домов, обмена жилья и т.п., то они не могут быть приняты, так как решение этих вопросов по национальному признаку на практике приведет к нарушению принципа социальной справедливости. Эти вопросы регулируются действующим жилищным, трудовым и другим законодательством, положением о паспортном режиме.

7. В настоящее время политическая обстановка среди населения Крымской области в сфере межнациональных отношений в целом здоровая. В соответствии с постановлением ЦК Компартии Украины от 11 августа 1987 года проводятся дополнительные мероприятия по более полному удовлетворению запросов всех проживающих в республике национальных групп, в том числе и крымских татар*.

ЦДАГО України.- Ф. 1.- Оп.25. - Спр.3368. - Арк.3-4. Оригінал.

№150

Інформація першого секретаря ЦК Компартії України В. Щербинського ЦК КПРС про "екстремістські прояви" кримських татар

м. Київ

*26 січня 1988 р.
Секретно*

24 января с.г. в г[ороде] Белогорске Крымской области на площади

* З документом ознайомилися секретар ЦК КПУ О. Титаренко, завідувач відділом адміністративних органів ЦК КПУ А. Чумак.

у памятника В.И.Ленину под руководством экстремистов Умерова Бекира и Османова Решата без уведомления и разрешения органов власти состоялось сборище крымских татар, на котором присутствовало около 500 человек.

Для этого ими был использован факт выселения 17 января с.г. Халилова из незаконно купленного дома в [селе] Мичурино Белогорского района. Халилов, 1957 г. рождения, татарин, беспартийный, проживал с 1973 г. в г[ороде] Новая Каховка в четырехкомнатном доме, принадлежащем его родителям (пенсионерам), площадью 79,5 кв. метров. С женой расторг брак в 1986 г. Она с 4-летним сыном проживает в государственной однокомнатной квартире в г[ороде] Новая Каховка. В конце декабря 1987 года Халилов выписался из своего дома в городе Новая Каховка, уволился с работы, прибыл в [селе] Мичурино, где в обход действующего законодательства купил за 1 тыс. рублей у гр. Микиной дом, который до этого она продала колхозу им. Мичурина за 300 рублей. В связи с этим, в нотариальном оформлении договора купли-продажи этого дома и прописке Халилову было отказано. Несмотря на это он самовольно вселился и освободить дом отказался. 17 января т.г. работниками колхоза его вещи были перенесены в склад, о чем был составлен соответствующий акт, а 19 января указанный дом, как ветхий, был снесен колхозом для строительства на освободившейся площади нового дома.

К собравшимся обратился Османов Решат, призвавший минутой молчания почтить память В.И.Ленина и выступить в защиту Халилова. Десять человек высказали недовольство отношением местных властей к татарам, требовали наказания виновных. Умеров ознакомил собравшихся с текстом "обращения" в адрес Генерального секретаря ЦК КПСС, в котором излагаются требования восстановления Крымской АССР, прекращения "дискриминации" татарского народа. Отдельные лица держали в руках портреты В.И.Ленина и самодельные лозунги, призывающие к осуществлению ленинской национальной политики, восстановлению автономной республики, а также с протестом против выселения Халилова.

На разъяснения заместителя председателя Белогорского райисполкома и и.о. прокурора района о незаконных действиях Халилова они не реагировали. По распоряжению Умерова собравшиеся пришли к райисполкому, а затем к Белогорскому райкому партии, где организаторы сборища - Умеров Бекир, Османов Решат, Сустафаев Сервет и Халилов Казим были приняты первым секретарем райкома партии т.Колесниченко Н.П. Он сообщил им, что поручит изучить обстоятельства выселения Халилова. Османов довел это решение до сведения присутствующих, Умеров призвал участников

сборища собраться 31 января с.г. в г. Алушке у бюста дважды Героя Советского Союза Амет-хана Султана.

В тот же день по этому же предлогу было организовано собрание лиц татарской национальности в привокзальном сквере п[оселка] Новоалексеевка Генического района Херсонской области, на котором присутствовало 150 человек. Выступившие 6 чел[овек] критически высказывались в адрес государственной комиссии, органов власти, требовали воссоздания Крымской АССР. После обращения заместителя председателя райисполкома собравшиеся разошлись.

Присутствовавшие при этом местные жители выражали свое возмущение поведением крымских татар.

Республиканским правоохранительным органам, Крымскому и Херсонскому обкомам партии поручено, сообразуясь с характером действий экстремистов, осуществить дополнительные меры по усилению разъяснительно-воспитательной работы среди крымских татар, недопущению подобных проявлений.

Обстановка контролируется.

ЦДАГО України.- Ф.1.- Оп.25.- Спр.3368.- Арк. 6-7. Оригінал.

№ 151
Інформація
оперативного штабу МВС УРСР
про мітинг кримських татар у м. Сімферопол

м. Київ

15 лютого 1988 р.
Секретно
Екз[емпляр] №1

В связи с получением сообщения о том, что 14 февраля т.г. экстремисты из числа крымских татар планируют провести в г[ороде] Симферополе митинг, УВД Крымского облисполкома, совместно с УКГБ и прокуратурой области были разработаны и согласованы в обкоме партии и облисполкоме меры по недопущению противоправных акций. В районы наибольшей концентрации проживания татар для координации действий направлены руководящие сотрудники облисполкома и аппарата УВД. Исполкомами местных Советов, РОВД с привлечением депутатов и общественности по месту жительства и в трудовых коллективах организована разъяснительная работа среди крымских татар о недопустимости проведения незаконных акций.

В местной печати опубликованы материалы, освещающие провокационный характер выступлений татарских экстремистов. Принимались безотлагательные меры по рассмотрению заявлений о прописке лиц татарской национальности в установленном законом порядке.

Были предусмотрены мероприятия по усилению охраны зданий партийных и советских органов. Личный состав органов внутренних дел приведен в повышенную готовность. В аэропорту г[орода] Симферополя, на железнодорожных станциях, автовокзалах и автотрассах выставлены наряды милиции и посты ГАИ. Выяснялось настроение татарских экстремистов и контролировалось их местонахождение. Прокурорами вынесено 33 официальных предостережений лицам подстрекающим к незаконным акциям крымских татар.

После проведения комплекса предупредительно-профилактических мероприятий удалось разобщить действия экстремистски настроенных лидеров, часть из них (Шабанов Эльдар, Мисчанов Фахри и другие) в г[ород] Симферополь не явились, а 650 лиц татарской национальности отказались принять участие в запланированной акции. Кроме того, в ходе разъяснительной работы по пути следования в г[ород] Симферополь, 745 татар отказались от участия в митинге и возвратились к месту жительства.

Вместе с тем, несмотря на принимаемые меры, 14 февраля т.г. в 11.00 часов в г[ороде] Симферополе группы крымских татар пытались проникнуть на площадь имени В.И.Ленина, но были остановлены представителями общественности и сотрудниками милиции, после чего крымские татары в количестве около 200 человек собрались в сквере Победы. Обкомом Компартии Украины дано разрешение на проведение в этом сквере митинга.

В толпе были развернуты 15 лозунгов с надписями и призывами: "Восстановить Крымскую АССР", "Требуем Ленинского решения национального вопроса", организовано возвратить татар в Крым и т.д. Из числа крымских татар выступило 11 человек, в том числе Умеров Бекир, Джапаров Абдурашид, Сейдалиева, Чембиев Джелал, во всех выступлениях выдвигались эти требования, а также высказывалась неудовлетворенность работой Государственной комиссии.

Выступившие на митинге первый зам[еститель] председателя горисполкома Сапоненко Г.П., прокурор города Пауков Г.Г., заместитель начальника УВД облисполкома полковник милиции Баранчук Л.Т., два преподавателя государственного университета, главный режисер областного театра, заместитель директора краеведческого музея, директор средней школы, участники Великой Отечественной войны разъяснили собравшимся решения

Государственной комиссии по татарскому вопросу, неправомерность их действий, призвали татар к спокойствию и отказу от незаконных действий. Эти выступления вызвали отрицательную реакцию экстремистов. В частности, Умеров Бекир заявил, что это "подготовленный спектакль". Каких либо враждебных высказываний и других эксцессов не было. Проведение собрания было заснято сотрудниками милиции на видеопленку.

В 14 часов 30 минут митинг закончился и его участники разошлись. Обстановка нормализовалась и контролируется.

На состоявшемся в обкоме партии совещании принято решение рекомендовать трудовым коллективам осудить поведение экстремистов за их неправомерные действия, опубликовать сообщение по этому вопросу в газете "Крымская правда", показать фрагменты митинга по местному телевидению с соответствующими комментариями.

Для обеспечения охраны общественного порядка в области было задействовано 6353 человека, из них 3163 сотрудника органов внутренних дел. В г[ороде] Симферополе задействовалось 1340 работников милиции и 900 дружинников.

Мероприятиями по поддержанию правопорядка руководил начальник УВД Крымского облисполкома, генерал-майор милиции Руснак Ф.Г., практическую помощь оказывала оперативная группа МВД СССР во главе с начальником управления охраны общественного порядка, генерал-майором милиции Войцеховским А.В.

В аппарате МВД республики установлено круглосуточное дежурство усиленных оперативных групп под руководством первого заместителя министра генерал-лейтенанта внутренней службы Дурдинца В.В., заместителей министра генерал-майора Бердова Г.В. и генерал-майора милиции Чистякова А.Н.

Мероприятия проводились в тесном взаимодействии с КГБ СССР и Прокуратурой СССР.

По сообщениям УВД Запорожского и Херсонского облисполкомов оперативная обстановка в этих областях нормальная и контролируется*.

ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп. 25. - Спр.3368. - Арк.11-13. Оригінал.

* На документі примітка: "Доложено т. Титаренко А. А. <Підпис нерозбірливий> 15.02.88 г."

№ 152
Оперативні заходи ЦК КПУ щодо локалізації та
попередження антигромадських проявів серед активу
кримськотатарського народу

м. Київ

2 березня 1988 р.
Секретно

В связи с имеющимися данными о намерении экстремистскими элементами из числа крымских татар провести 5-8 марта т.г. антиобщественные акции считать необходимым:

1. Крымскому обкому партии (т. Гиренко А.Н.) подготовить в Симферополе и других местах компактного проживания крымских татар необходимое количество активистов из числа партсоактива, добровольных народных дружин для обеспечения в эти дни надлежащего общественного порядка.

2. Крымскому, Херсонскому и Запорожскому обкомам партии в местах массового проживания татар создать из числа местного актива агитационно-пропагандистские группы для проведения разъяснительной работы.

Внимательно изучать обстановку среди татар, выяснять их намерения и при необходимости срочно информировать ЦК Компартии Украины. (т. Титаренко А.А., Ельченко Ю.Н.¹⁰², Чумака А.С., Кравчука Л.М.).

3. Для оказания практической помощи командировать на этот период в Крымскую область заместителей заведующих отделами ЦК - административных органов т. Выхристенко Б.И., пропаганды и агитации - т. Куляса П.П., в Запорожскую область - заведующий сектором отдела пропаганды и агитации т. Стафийчука И.П., в Херсонскую - заведующий сектором отдела административных органов т. Высоцкого В.Б.

Отделу пропаганды и агитации ЦК Компартии Украины направить в Крымскую область группу лекторов для проведения разъяснительной работы.

4. МВД УССР (т. Гладуш И.Д.), КГБ УССР (т. Голушко Н.М.), Прокуратуре УССР (т. Осипенко П.Г.) направить в указанные области ответственных работников для организации и проведения мероприятий по предупреждению и пресечению экстремистских и других негативных проявлений.

5. МВД УССР решить вопрос об усилении органов внутренних дел Крымской области дополнительными силами и средствами для обеспечения надлежащего общественного порядка.

6. КГБ УССР обеспечить своевременное получение оперативной

інформації на інспіраторів антиобщественных действий и представление в необходимых случаях материалов на них в органы прокуратуры для соответствующего реагирования и предостережения.

Прокуратуре УССР обеспечить своевременное рассмотрение материалов на инспираторов и организаторов антиобщественных проявлений.

7. Прокуратуре и Минюсту УССР активизировать работу по разъяснению среди населения названных областей советского законодательства, прежде всего, о конституционных правах и обязанностях советских граждан.

8. Крымскому, Запорожскому и Херсонскому обкомам партии организовать через горкомы и райкомы партии рассмотрение в первичных партийных организациях вопросов об участии, состоящих у них на учете, членов КПСС из числа лиц татарской национальности в борьбе с пережитками национализма, укрепление дружбы народов, пресечении экстремистских проявлений. Принять меры к повышению их роли в проведении этой работы.

ЦК ЛКСМУ (т. Цыбух В.И.) организовать проведение аналогичной работы в комсомольских организациях этих областей.

9. Обкомам партии обеспечить активную работу средств массовой информации по показу положительных примеров из жизни интернациональных коллективов, разоблачению инспираторов экстремистских провокаций. Шире использовать в этих целях выступления лиц татарской национальности.

10. Настоящие оперативные меры направить для выполнения - Крымскому, Запорожскому, Херсонскому обкомам партии, Прокуратуре республики, МВД УССР, КГБ УССР, Минюсту УССР, ЦК ЛКСМУ.

ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп. 25. - Спр. 3368. - Арк.14-15. Оригінал.

№ 153

**Інформація першого секретаря Кримського обкому
Компартії України А. Гиренка ЦК КПУ про заходи щодо
подальшої стабілізації ситуації серед кримських татар**

м. Сімферополь

*10 березня 1988 р.
Секретно*

Партийные и советские органы области продолжают работу по усилению патриотического и интернационального воспитания на-

селения области, разрешению вопросов, поднимаемых крымскими татарами.

В настоящее время в области проживает 14188 крымских татар. Из них во втором полугодии 1987 года прописано 1331 человек, а за два месяца текущего года - 1133 человека. Неорганизованный заезд продолжается. Без прописки проживает 1124 человека. Вопросы о прописке и трудоустройстве решаются в установленном законом порядке.

Принято решение о проведении организованного набора квалифицированных рабочих и специалистов народного хозяйства из числа лиц этой национальности для работы в колхозах и совхозах степной части области. В текущем году предполагается по оргнабору принять до 300 семей.

Для организации этой работы в Узбекистан выезжали первый заместитель председателя облисполкома т.Федуличев П.А. с группой работников области. Состоялись встречи в ЦК Компартии Узбекистана с т.т.Нишановым Р.Н., Анищевым В.П., Президиуме Верховного Совета с т.Романовским А.П., Совете Министров с т.т. Кадыровым Г.Х., Огарком В.И., а также с республиканской рабочей комиссией представителей крымских татар.

Намечено, что оргнабор будет проводиться, прежде всего, из числа наиболее достойных, хорошо зарекомендовавших себя в труде и общественной жизни, по рекомендации трудовых коллективов, областных и республиканских рабочих комиссий, представителей крымских татар.

В Первомайском районе образован новый совхоз "Аграрный", директором которого избран крымский татарин Типпа А.М. Для развития этого совхоза облисполкомом и облагропромом выделяются необходимые сельхозмашины и механизмы, домокомплекты и местные строительные материалы для строительства жилья. Имеется ввиду пополнять совхоз рабочими из числа крымских татар.

Более полно удовлетворяются культурные запросы крымскотатарского населения.

Несмотря на это, экстремистски настроенные лица на 6 марта текущего года планировали проведение в областном центре массового митинга - протеста.

Для противодействия этой акции обкомом партии намечено и реализовано ряд мер. 4 марта, состоялась встреча председателя облисполкома т.Рощупкина А.М.¹⁰³ с группой крымских татар, на которую были приглашены некоторые экстремисты (Умеров и др.). Участники встречи проинформированы о результатах рассмотрения вопросов, поднимаемых в обращениях лиц этой национальности. Было высказано пожелание не допустить действий, направленных

на нагнетание напряженности, провоцирование антиобщественных проявлений. По нашей инициативе 6 марта в 42 населенных пунктах области проведены собрания крымскотатарского населения, на которых руководители советских органов сообщили собравшимся о конкретной работе, проводимой на местах.

Большинство крымских татар положительно отозвались о проводимой работе. Наряду с этим, в [селе] Богатое Белогорского и [селе] Шалфейное Советского районов группы экстремистски настроенных лиц (общее число до 100 человек) пытались организовать на улицах выступления своих представителей.

В ходе собраний крымскими татарами, по-прежнему, настойчиво выдвигался ряд политических и социально-экономических требований, касающихся, в первую очередь восстановления Крымской АССР, преимущества в прописке и трудоустройстве, купле-продаже домовладений. Высказывалось недовольство результатами работы Государственной комиссии.

Вместе с тем был выдвинут ряд новых требований: предоставить возможность использовать средства массовой информации для пропаганды своих идей, издавать книги крымскотатарских авторов на русском языке в местном издательстве, открыть в Госбанке спецсчет для сбора средств на реставрацию дворца-музея в Бахчисарае, открыть мечеть в Евпатории, создать в Симферополе крымскотатарский культурный центр. Эти вопросы будут внимательно изучены местными партийными и советскими органами.

Принятыми мерами удалось предотвратить, намечавшийся в г. Симферополе митинг, удержать большинство крымских татар от экстремистских выступлений. Вместе с тем обстановка в области продолжает оставаться напряженной. Учитывая это, считали бы целесообразным разработать законодательный акт о порядке проведения митингов, уличных шествий и демонстраций.

Центральный Комитет КПСС и Председатель Президиума Верховного Совета СССР, Председатель Государственной Комиссии по рассмотрению вопросов, поднимаемых в обращениях граждан из числа крымских татар тов. Громыко А.А. об этой работе нами информированы.

Направляется в порядке информации.

№ 154

**Інформація першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького
ЦК КПРС про проведену роботу по виконанню постанови
ЦК КПРС від 3 лютого 1988 р. "Про заходи по подальшій
стабілізації ситуації серед кримських татар"**

м. Київ

*12 березня 1988 р.
Сов<ершенно> секретно*

Политбюро ЦК Компартии Украины 1 марта т.г. рассмотрело вопрос об организации выполнения указанного постановления ЦК КПСС, рекомендаций Государственной комиссии и утвердило мероприятия, направленные на дальнейшую стабилизацию обстановки среди крымских татар.

Мероприятиями предусмотрено ускорение разработки ранее намеченных долгосрочных культурно-просветительных программ для некоренных национальных групп, проживающих в республике, включая крымских татар, обеспечения справедливого представительства их в партийных, советских, профсоюзных и хозяйственных органах.

Крымскому, Запорожскому, Херсонскому обкомам партии предложено глубоко анализировать морально-политическую обстановку среди лиц этой национальности, своевременно пресекать экстремистские и националистические проявления в их среде, усилить работу по интернациональному и патриотическому воспитанию трудящихся. Необходимые поручения по этим вопросам даны соответствующим министерствам и ведомствам республики.

Предусмотрено обеспечение крымских татар периодической, учебно-методической и художественной литературой на татарском языке в районах их компактного проживания, осуществление радиопередач на этом языке.

В соответствии с рекомендациями Государственной комиссии решен вопрос об организации нового совхоза "Аграрный" на базе разукрупненного совхоза "Алексеевский" в Первомайском районе Крымской области. Его директором избран татарин Типпа А.М., депутат Крымского областного Совета народных депутатов.

Намечен организованный набор лиц татарской национальности для работ в сельском хозяйстве и промышленности области, создание в необходимых случаях жилищно-строительных кооперативов, ремонтно-строительных и других организаций.

Определено в текущем году переселить в Крым по оргнабору

до 300 семей. Для строительства нового поселка дополнительно выделены кредиты и домокомплекты на 300 домов, половина из которых будет введена в эксплуатацию до 1 августа 1988 года. Выделены также передвижные жилые помещения для временного размещения прибывающих семей, необходимая строительная техника.

В Крымской области для проведения организованного набора крымских татар образована комиссия, руководство которой возложено на первого заместителя председателя облисполкома.

В связи с намерением экстремистскими элементами из числа крымских татар провести 5-8 марта т.г. так называемые "митинги протеста" ЦК Компартии Украины разработал и осуществил оперативные меры по локализации и предупреждению этих проявлений. Для оказания практической помощи в их проведении в Крымскую, Запорожскую и Херсонскую области направлялись ответственные работники ЦК, соответствующих министерств и ведомств республики.

В трудовых коллективах и среди населения указанных областей проводилась разъяснительная работа. Группа татар, в том числе и экстремистски настроенных, была приглашена к председателю Крымского облисполкома, где состоялась беседа, даны соответствующие разъяснения о принимаемых мерах Государственной комиссией и на местах, обращено их внимание на недопустимость противоправных действий.

Кроме того, во всех местах компактного проживания лиц татарской национальности 6 марта т.г. в клубах и домах культуры состоялись встречи руководителей местных партийных и советских органов с крымскими татарами, обсуждены интересующие их вопросы. Основная масса татарского населения с удовлетворением отнеслась к проведению таких встреч. Прибывшие в г[ород] Симферополь свыше 500 чел[овек] отказались от участия в "митинге" и возвратились к местам проживания.

Намеченные экстремистами сборища и другие антиобщественные проявления были предотвращены.

Работа по нейтрализации экстремистских проявлений, дальнейшей стабилизации обстановки среди крымских татар продолжается.

№ 155
Звернення
групи кримських татар
до делегатів Всесоюзної конференції КПРС

Не пізніше 18 березня 1988 р.

Судьба России неизвестна еще,
но крымские татары-мусульмане
Таврии одними из первых вошли
в состав РСФСР, Крымская АССР -
это факел для Востока.
В.И.Ленин, 18 октября 1921 г.

В 1944 году крымскотатарский народ был вероломно изгнан из своей национальной родины, подвержен разграблению материальных и духовных ценностей и искусственно раздроблен на огромной территории семи республик. С тех пор в течении продолжающихся 43-х лет он поставлен под унижительный надзор местных органов, не допускающих процессов национальной консолидации. Полвека народ содержится в таких условиях, которые неизменно приближают к ликвидации его национального существования путем руссификации, деградации и отмирания культуры, искусства и языка.

Славянизация территории Крыма, тотальная фальсификация истории под углом зрения дискредитации крымскотатарского народа, изображение его на стереотипном фоне отщепенцев, предателей, разбойников и работарговцев сопровождается разработкой таких же политических и идеологических обоснований такой национальной политики, которая не имеет ничего общего с ленинизмом и социализмом.

Решение XX-го съезда, на котором партия оценила репрессии малых, в основном, тюркских народы, как грубейшее извращение ленинизма, осудила эти акции и потребовала восстановления исторического и революционного статуса этих народов - похоронены, преданы забвению и откровенно саботируются.

Требования выполнения программы и линии партии объявляются "национализмом" (особенно, в прессе УССР и УзССР), а захват национальной территории и ликвидация революционных завоеваний неславянского народа - проявлениями "интернационализма" и "залогом дружбы народов".

9 июля 1987 года была создана Государственная комиссия во

главе с А.А.Громыко с целью изучения крымскотатарского национального вопроса и выработки рекомендаций по его решению, однако Сообщение ТАСС от 24.07.87 г. продемонстрировало, что курс комиссии ориентирован не на ленинское решение. Она откровенно встала на платформу 1944 года и активно подняла дело реставрации циничных измышлений и поклепов на безвинный народ, по существу, оправдывая содеянную тогда антисоциалистическую акцию.

Комиссия не скрывает целей сохранить любой ценой статус-кво, созданный 43-летней политикой форсированного закрепления захвата национальной территории крымских татар. Иначе ничем не объяснить неприглядность того факта, что при подходе к решению судьбы народа на первое место выдвигаются пространственные словопрения о "ханах", предателях и уголовниках, а выражение жизненных интересов народа представляются как домогательские происки отщепенцев.

Тем отвратительнее выглядит при таком антиисторическом и велико националистическом подходе цветастая риторика о "справедливости" о "рассмотрении вопроса", об "учете интересов всех народов".

Как-будто выселением 1944 года и удержанием на высылке поставлены под удар интересы какого-либо иного народа, кроме крымскотатарского, как-будто разбазариванием и раздариванием домов, добра и святынь крымскотатарского народа и безвозмездным использованием его труда, ликвидацией государственности и политическим бесправием как народа, нарушена справедливость в отношении кого-то другого, и, наконец, как-будто, государственная комиссия создана для защиты от крымских татар совокупного интереса других народов, для создания какого-то отечественного фронта против требований организованного возвращения крымскотатарского народа в Крым и воссоздания созданной революцией, Лениным - Крымской АССР, как-будто миллионный крымскотатарский народ представляет собой угрозу жизненным интересам 250-миллионного славянского народа, хотя трудящиеся крымские татары никогда не имели каких-либо интересов, не соответствующих интересам даже самых малых национальных групп в Крыму.

Сообщение ТАСС, взятое под защиту лично А.А.Громыко, и выраженные им угрозы вылить на головы крымских татар "в 10 раз больше" клеветы - вызвали взрыв народного негодования и были разоблачены в многочисленных индивидуальных и коллективных письмах, протестах граждан, в том числе и передовых представителей русского, украинского и других народов, как

антиинтернационалистская акция клеветы и подстрекательства и разжиганию национальной розни.

Очередное сообщение ТАСС от 16 октября 1987 года явилось своего рода бюллетенем, отражающим деятельность Государственной комиссии за 3 месяца со дня создания. Оно демонстративно приуроченное к 66-й годовщине подписания В.И.Лениным декрета о создании Крымской АССР, принципиально решившим национальный вопрос крымских татар в революции, одержавшей победу в Крыму.

Из данного сообщения становится ясно, что осадное положение, введенное в дни 66-летия Ленинского декрета на местах поселения крымских татар, исходит от комиссии, возглавляемой Громько.

Комиссия под этим сообщением огласила рекомендацию и твердое намерение узаконить существующее с 1944 года антисоциалистическое содержание статуса крымскотатарского народа - лишение национальной территории, узаконить это как норму социализма, как политическую программу пролетарской партии. Фактически провозглашена цель обратить вспять ход истории, открытый Октябрем, пересмотреть и отбросить клятву революции, программные положения ленинизма, узаконить в правовых и партийных документах постановление ГКО 1944 года, его идейно-политические цели и достижения:

-изгнание нации крымских татар с национальной территории и славянизация этой территории;

-навечно закрыть Крым для крымских татар под вероломным, лицемерным предлогом "всесоюзной здравницы". Пойти дальше: учредить статус "курортных зон" в той же плоскости идеологии 1944 года, то есть, поставить на очередь перспективы народов, чья национальная территория может быть подведена под такой статус (Прибалтика, Абхазия и т.д.);

-ликвидация Крымской АССР, выхолащивание других ленинских декретов о национальном равноправии, поскольку они идут вразрез с национальной комиссией Громько, объявившей захват национальной территории малого народа интернациональной миссией и интернациональным интересом;

-придание национальной доктрине комиссии Громько научный характер на основе процентного принципа национального равноправия, выдвинутого им на приемах 26.06. и 27.07.1987 г. и сообщением ТАСС от 24.07.87 г.;

-закрепление крымских татар на местах бывших спецпоселений и в зонах вторичного рассеяния посредством особого для этого народа паспортного режима и "дополнительных полномочиях"

правоохранительным органам, столь внушительно продемонстрированных комиссией в дни 66-й годовщины Ленинского декрета о Крымской АССР советскому населению на местах ссылки и содержания крымскотатарского народа.

Обнародовав такие намерения, комиссия считает свои главные функции исчерпанными. Цель своей дальнейшей деятельности она видит в подавлении борьбы крымскотатарского народа за восстановление естественноисторического статуса, а требования организованного возвращения народа на свою исконную отчизну, исходящие из сущности исторических решений XX-го съезда КПСС, ею и послушной ей пропагандой преподносятся националистическими, противоречащими Конституции СССР, нарушающими интересы нынешнего населения Крыма, то есть русских и украинцев.

В то же время, в "последний час" развернута экстренная работа по дополнительному переселению в Крым людей из Белоруссии и Украины - скорей, скорей оседлать историю, используя рычаги формации и безгласность маленького народа, замордованного "дополнительными полномочиями" карательных органов с благословения щедрой руки главы законодательной власти - председателя этой удивительной комиссии!

Члены комиссии - главы трех заинтересованных республик, разделивших владение крымскотатарским народом и его национальной территорией, обнародовали через сообщение ТАСС от 16.10.87 г. в порядке узаконивания статуса 1944 года свою особую, антипартийную теоретическую программу национального вопроса - перепев обветшалой доктрины "культурно-национальной автономии", на которую они желают увести КПСС и которую в свое время резко осудил В.И. Ленин и назвал "утонченным национализмом".

Вот весь потолок "интернационализма" этих товарищей. Только к перестройке и новому мышлению этот, с позволения сказать, "интернационализм", пропагандируемый особенно рьяно "Крымской правдой", чьи опусы с небольшой шлифовкой перепечатаывают и "Московские новости", - не имеет никакого отношения.

За более чем четверть года своей работы комиссия лишь вскользь, чисто риторически осудила "отдельные факты" наиболее диких расистских расправ в Крыму. Следовательно, принципиальная линия крымских властей - гонение на крымских татар, бесшабашное шовинистическое насилие - признана правильной и взята под высокое покровительство.

Она соответствует задаче ликвидации существования крымских татар, издавна вынашиваемой идее - "Крым - без крымских татар".

Вместо того, чтобы войти в тесный контакт с национальным движением крымских татар, уходящих в самую гущу народа, выражающего его сокровенные чаяния и отстаивающего революционную, марксистско-ленинскую платформу, комиссия обрушила на него яростные проклятия и безудержную клевету, изображая его как шайку уголовных преступников, нацистских пособников и отщепенцев.

Таково тщетное желание комиссии, но не истина.

Вместо того, чтобы осудить факт нарушения социалистической законности, фальсификации подлейших судебных расправ над представителями национального движения в 1961-1985 годах и реабилитировать преступно репрессированных товарищей, комиссия провозгласила подготовку к новым репрессиям, объявив требования ленинского решения вопроса "экстремизмом".

И то, что эти репрессии направлены против всего народа и являются составной частью программы ликвидации его национального существования, комиссия раскрыла через шовинистический угар, изрыгаемый ... "Авангардом" Саратовской области и через всю систему чрезвычайных санкций в октябре 1987 года.

"К ответу экстремистов!" - таков исторический клич, давший толчок массовым гонениям против крымских татар в масштабе всей страны накануне и в связи с 66-й годовщиной образования Крымской АССР.

Празднование Ленинского декрета было запрещено. Почти в каждый крымский дом, каждое предприятие заходили бригады или отдельные работники органов: татар тягали по кабинетам, предупреждали, уговаривали, пугали, грозили тюрьмами и кровопролитием в случае митингов, собраний и любых других проявлений преданности ленинскому принципу в национальном вопросе крымских татар. По всем местам поселений, особенно в пролетарских центрах УзССР и в Крыму, было введено чрезвычайное положение. Печать и радио, лектора и шептуны вели разную травлю народа.

Детям в школах, студентам в вузах с 16-го по 20-е октября рекомендовали не выходить на улицу - "татары будут резать людей", комсомольцам рекомендовали не надевать значки - "татары будут резать в первую очередь комсомольцев". Улицы и площади городов и поселков перекрыли и наводнили милиция и дружинники, парки и детские площадки были закрыты на "ремонт", на перекрестках были выставлены пожарные машины и оперативные машины милиции с рациями. По Бекабаду со щитами и дубинками маршировали два батальона милиции, по городу прошли бронемашины и малокалиберные пушки. Памятники Ленину

были зачехлены, загорожены заборами и патрулировались милицией с овчарками. Возлагать цветы к памятникам Ленину было запрещено. После многочасовых переговоров с сотрудниками органов это удалось сделать к 23 часам в Ташкенте и на Хишравской ГЭС. В Крыму в ряде школ Симферополя отменили занятия. Движение транспорта в городах было запрещено, автобусы убраны в парк (об этом даже предупредили через печать), междугороднее сообщение было парализовано.

На протяжении нескольких предшествовавших недель милиция на стадионах и площадях репетировала разгром митингов дубинками и приемами каратэ. Часть милиции, которым помогали осужденные на 15 суток ("пятнадцатисуточники"), в специальных жилетах изображали крымских татар, орали "Крым! Крым!", а другая - била, пересекала "толпу" на части и бросала в машины.

В Узбекистане инсценировали эпидемии; Крыму - эпизоотии, и все населенные пункты окружили будками ГАИ, парализовавшими передвижение крымских татар. На площадях, на рынках, в автобусах возникали безобразные сцены травли, отлавливания и гонения их, как негров в Родезии.

В Симферопольском аэропорту оповещением по радио крымские татары удалялись из общей очереди досмотра и направлялись к отдельным стойкам, где с них снимали показания: к кому, зачем приехал, куда и зачем едет, записывались анкетные данные. Эта мерзкая кампания шовинистического психоза - итог и цель деятельности комиссии.

Версия о том, что комиссия изучает вопрос, поднятый крымскотатарским народом, опровергнута самой комиссией. Уже первым сообщением ТАСС комиссия во главе с Громыко поставила решение вопроса о судьбе народа в зависимость от преступлений жалкой горстки отщепенцев из числа крымских татар, в зависимость от изобретенного в кулуарах комиссии "хана Асанова", в зависимость от таких же изменников и мерзавцев, как власовцы и бандеровцы. В который раз на авансцену выдвигаются отщепенцы, чтобы заслонить махинациями вокруг них судьбу народа!

Крымскотатарский народ единодушно осудил эту неблагоприятную акцию подлога комиссии, он отверг присвоенное ею сомнительное право обелить германский фашизм за его преступления в Крыму, объявив, что якобы татары не были объектов этих преступлений, исключив их из числа расстрелянных, сожженных, угнанных в Германию советских людей.

За это авторы сообщения ТАСС подлежат уголовной ответственности и не могут быть вершителями судьбы народа. Крымскотатарский народ оценил такую акцию как попытку спасти от

ответственности врагов ленинской партии, поставивших в 1944 году на повестку дня крымскотатарский вопрос также, как они поставили тогда калмыцкий, чеченский, ингушский, балкарский, карачаевский и другие вопросы, выселяя греков, армян, караимов и крымчаков. На это разоблачение бесконтрольная комиссия решила ответить новой инсинуацией на национальное движение крымских татар, присвоив себе право ревизионистского контроля курса XX-го съезда КПСС.

Довод о "всесоюзной здравнице", как повод увековечить захват и славянизацию территории Крыма вероломен и неоправдан.

Крым - "всесоюзная здравница", Донбасс - "всесоюзная кузница", Казахстан - "всесоюзная житница" и т.д. - не исключает, а предполагает и требует полного национального равноправия на национальной территории коренного населения таких "зон". Пропагандировать выселение коренного населения и разгром его революционных завоеваний может только враг социализма.

Всесоюзная здравница без индустрии обслуживания курортов, без высокоразвитого сельского хозяйства, которое невозможно без коренного населения этого края - злонамеренный ущерб здоровью трудящихся СССР. Уже 43 года советских людей в Крыму кормят не фруктами и овощами, а гнусной шовинистической стряпней экскурсоводов и гидов музеев согласно меню, составленного на кухне националистических элементов Украины, называя это "заботой о здоровье трудящихся".

О каком справедливом освещении истории Крыма говорит сообщение комиссии, отстаивающей стратегию "без крымских татар", процентную "теорию" национального равноправия и антиленинскую доктрину "культурно-национальной автономии", предусматривающее фальсификацию истории и возможные только и базе такой фальсификации?

Кого обманет разговор о справедливом освещении истории по тем образцам наглого сочинения небылиц относительно бесспорных и прошедших на глазах живых еще свидетелей событий Отечественной войны в Крыму, разоблаченных, в частности, такими честными очевидцами, дочерьми русского украинского народов, как Корниясенко Ольга Константиновна и подпольщица Григорьева Устиния Парфеновна?

Для успеха программы закрепить стратегию 1944 года в решениях партии и открытых законах государства, комиссия под председательством Громыко четверть года работала над тем, чтобы заручиться "письмами с мест", подписи под которыми собирали через местные органы. 10-ти тысяч таких подписей оказалось достаточным, чтобы скрыть от партии и советского народа

тысячи обнаруженных обращений, скрепленных за 30 лет около 5-ю миллионами подписей крымскотатарского народа, сданными в ЦК КПСС. Комиссия понимает рискованность операции и хочет узаконить репрессии против национального движения этими 10-тью тысячами подписей обманутых и одураченных ею людей всех национальностей.

С верой и надеждой обращаясь к Всесоюзной партийной конференции, ко всему составу партии Ленина, мы призываем в этот критический для судьбы ленинизма момент пресечь авантюристическую попытку поставить партию на путь ревизии курса XX-го съезда, свертывания и профанации перестройки, осквернения знамени социализма провозглашения ревизионистской доктрины "культурно-национальной автономии" платформой и руководящей идеей КПСС.

Мы призываем не допустить канонизации программы 1944 года, программы ликвидации национального существования крымских татар в СССР, прикрываемую инсценированием заботы о культурных мероприятиях.

Наш народ нуждается не в "помощи" в изучении языка, а тех прав на этот язык, его естественное развитие на базе естественного развития самой нации, гарантированного каждому народу СССР Октябрьской революцией.

Мы требуем не допустить новой расправы бесчинствующих шовинистов над национальным движением нашего народа, над его чаяниями, совестью и волей, его доверием партии, советской власти, и его социалистическим правосознанием.

Мы требуем не допустить избежания от разоблачения преступников, осуществивших выселение, разгром социалистической государственности, саботаж решений съездов КПСС и Программы КПСС, полувековой грабеж нации крымских татар в политической, правовой, экономической и духовной сферах.

Члены комиссии - Громыко, Воротников, Щербицкий и Усманходжаев обладают огромной властью и возможностями не только по-прежнему удержать статус 1944 года, но и организовать массовый произвол и беззакония под ширмой "дополнительных полномочий", "карантинов", "курортных зон", дать волю дубинкам, тюрьмам и провокациям по образцам 1937 года.

Нельзя никому позволить играть в "пропаганду", охаивать ленинизм шовинистическими выпадами средств массовой информации, вроде саратовского "Авангарда", подключать к разгрому конституционных гарантий граждан ГАИ, санэпидемстанции, военкоматы и клубы служебного собаководства. Никто не полномочен отменять декреты революции и устои ленинской партии, -

на это "полномочна" только контрреволюция.

Восстановление равноправия крымскотатарского народа в Крыму не может, неправо отнять у живущего там ныне населения их имущества, школ и газет, языка и культуры, радио и телевидения, социальных и политических прав. Не посягает оно на устои и незыблемость УССР и РСФСР.

Русско-украинское население Крыма составляет мизерную часть от общей численности этих народов, процветающих компактным большинством на своих национальных территориях, и поэтому славянизация Крыма не обусловлена никакими объективными нуждами этих народов.

Те идеи, которые провозглашает комиссия "правом" ликвидации естественно-исторического и революционного статуса нерусских народов, процентная "теория" национального равноправия, примат возни вокруг "отщепенцев", над подлинным решением судьбы целого народа, программа "культурно-национальной автономии" и т.д., те методы, которыми она орудует ("дополнительные полномочия" местным органам, подлог и провокации, фальсификация общественного мнения и т.д.), - дискредитирует партию, противопоставляют руководство народу, устоям партии, государства и общества, позорят русский и украинский народы.

Линия, занятая государственной комиссией - не государственная и не партийная. Она представляет серьезный крен в сторону от ленинизма. Тот кто желает канонизировать преступления 1944 года - изменяет интересам русского, украинского и всех народов СССР и неизменно заведет страну в более тяжелый тупик, чем "стратегия" застоя. Партия Ленина не может допустить такого просчета.

С искренним оптимизмом, обращаясь к партийной конференции, мы требуем пресечь произвол врагов ленинского решения национального вопроса крымских татар. Ни этим, не предыдущими обращениями мы не "оказываем давления" на правительство или работу предстоящей партийной конференции. Мы просто не можем позволить враждебным элементам [выступить против] коренных принципов Советской власти очередной раз провести обман партии и государства и навязать им конъюнктурные политические, идеологические и правовые концепции, развенчанные партией и Советской властью еще на заре нашего социалистического государства.

Волей и чаяниям народа, сутью ленинского решения вопроса, требованиями национального движения крымских татар, на которые должна равняться и опираться подлинно государственная комиссия, являются:

-организованное возвращение крымскотатарского народа на свою национальную территорию - Крым и компактное заселение там в местах исторического проживания;

-восстановление ленинского декрета о Крымской АССР;

-полное безусловное восстановление национального равноправия, создания условий скорейшего возрождения народа во всех сферах, возрождение его истории, очищенной от фальсификации шовинистов, врагов дружбы народов, истины и социализма.

Никакого другого содержания требований крымскотатарский народ не имел и не имеет. Ни в каком ином плане его национальное движение не ставилось и не ставится. Оно стоит объективно и не связано со злой волей, субъективными мнениями или частными устремлениями отдельных лиц, кем бы они не являлись - "отщепенцами" или "героями".

Верните нам нашу Родину, доброе имя, восстановите революционные завоевания. Не выделяйте, не отделяйте, не противопоставляйте нас и нам других народов. Восстановите дружбу и доверие между народами, поправное с 1944 года. Обуздайте врагов ленинизма и революции, апологетов насильственной ликвидации малых народов, прикрываемое "культурными мероприятиями" и демагогией об "общих интересах".

Общим нашим интересом является тот путь, на который мы встали в Октябре, который поправан в 1944 году для нашего народа и который мы требуем восстановить в осуществление Программы КПСС и основ Советского государства.

Документ скреплен
4800 подписями

Просим прочесть и посодействовать нашему народу.

ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.25. - Спр. 3368. - Арк. 29-38. Копія.

№ 156

**Інформація першого секретаря Кримського обкому
Компартії України М. Багрова¹⁰⁴
ЦК КПУ про проведення кримськими татарами
у м. Сімферополі мітингу-протесту**

м. Сімферополь

*21 березня 1988 р.
Секретно*

18 марта 1988 года в облисполком обратились т.т. Берменджи А. и Сеитвапов Э. с просьбой дать разрешение на проведение 20 марта в г[ороде] Симферополе митинга-протеста. В письменном заявлении они указали о якобы продолжающихся нарушениях национальных прав крымских татар, выражающихся в препятствиях оформления купли-продажи домов, прописке и трудоустройстве.

19 марта т.г. т. Сеитвапов Э. был приглашен в облисполком. Ему разъяснено, что оснований для такого митинга нет, вопросы, поднимаемые в обращениях крымских татар, решаются в установленном законом порядке, а если они намерены собраться, то Симферопольский горисполком выделил для этого летний кинотеатр городского парка культуры и отдыха им. Т.Г.Шевченко.

20 марта в этом парке состоялся так называемый "митинг", в котором приняло участие около 300 лиц крымскотатарской национальности, в том числе экстремисты: Умеров Бекир, Шабанов Эльдар, Османов Решат, Мисчанов Фахри и другие. Выступило 18 человек. Выдвигались требования: восстановить Крымскую АССР, отменить постановление Совета Министров СССР от 24 декабря 1987 года, ускорить решение татарского вопроса Государственной комиссией. Собравшиеся держали в руках портреты В.И.Ленина и М.С.Горбачева, а также развернули 38 лозунгов и транспарантов следующего содержания: "Пресса - орудие шовинизма", "Долой постановление Совета Министров от 24 декабря 1987 года", "Прекратите клевету под видом гласности", "Долой шовинистов", "Верните Крым полностью, а не только степные районы", "ТАСС оклеветал крымских татар", "Наследников Сталина к ответу", "Требуем от пленума ЦК КПСС ленинского подхода к национальному вопросу" и другие.

Митинг продолжался в течение часа. После этого собравшиеся хотели колонной пройти в центр города, но были блокированы нарядами дружинников и милиции. Отдельные татары пытались не подчиниться требованиям о соблюдении общественного порядка, но в результате настойчивых действий и разъяснительной работы разошлись.

Каких-либо антиобщественных действий не допущено.
Правоохранительным органам предложено разобраться с лицами, совершившими нарушения общественного порядка.
Сообщается в порядке информации.

ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп. 25. - Спр.3368. - Арк. 41- 42. Оригінал.

№ 157
Інформація завідувача відділом
адміністративних органів
ЦК Компартії України А. Чумака ЦК КПУ
про ситуацію серед кримських татар

м. Київ

1 квітня 1988 р.
Секретно

По состоянию на 30 марта 1988 г. в Крымской области проживает 4172 семьи татар (16.459 чел[овек]), из них прописано 3818 семей (15261 чел[овек]). Если за весь 1987 год в область прибыла 661 семья (2297 чел[овек]), то за 3 мес. т.г. - 748 семей (2515 чел[овек]), в том числе в марте т.г. - 318 семей (1973 чел[овека]).

Неорганизованный заезд продолжается. В последние дни в Крым ежедневно прибывает в среднем 20 семей (до 80 чел[овек]). В настоящее время без прописки в области проживает 354 семьи * (1198 чел.), в т.ч. в домах, приобретенных без нотариального оформления 249 семей (830 чел[овек]). Вопросы их прописки и трудоустройства решаются в установленном законом порядке**.

В соответствии с постановлением ЦК Компартии Украины от 1 марта 1988 года "Об организации выполнения постановления ЦК КПСС от 3 февраля 1988 г. "О мерах по дальнейшей стабилизации обстановки среди крымских татар" в Первомайском районе Крымской области образован новый совхоз "Аграрный". За ним закреплено 9 тыс. га сельхозугодий, в т.ч. 4,3 [тыс.] га пашни. Хозяйству передано 27 автомобилей, 34 трактора, 12 зерновых комбайнов. Для развития этого совхоза облисполкомом и облагропромом уже выделено: 10 домокомплектов, передвижная автомастерская, тракторы Т-150, ДТ-75 и два - Т-16.

* На полях примітка першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького: "Чем это может кончиться?"

** Тут і далі підкреслено В. Щербицьким.

В марте т.г. на работу в совхоз принято 59 лиц татарской национальности из числа прибывших в Крым в неорганизованном порядке. Сейчас в совхозе - 263 рабочих. Кроме того, оформляется для работы в этом хозяйстве по оргнабору 8 семей из числа ранее прибывших в Крым и 20 семей, проживающих в Узбекистане.

Оперативная обстановка в области остается напряженной. Лидеры экстремистски настроенных [группировок] призывают татар бойкотировать принимаемые меры по разрешению их вопросов, считают, в частности, что создание совхоза "Аграрный", это попытка властей создать "резервации" для татар в степных районах Крыма. На своих собраниях они активно обсуждают события в Армении и Азербайджане. Житель г[орода] Белогорска Военный Шамиль заявил: "Надо поднимать народ, как это было в Карабахе, это будет намного лучше, чем проведение митингов и демонстраций".

В г[ороде] Симферополе 20 марта т.г. с разрешения облисполкома состоялся "митинг", в котором приняли участие более 300 татар. Выступило 18 человек. Выдвигались требования - восстановить Крымскую АССР, отменить постановление Совета Министров СССР от 24 декабря 1987 года об ограничении прописки граждан в курортных районах Крыма. Собравшиеся развернули 38 лозунгов и транспарантов, в том числе и националистического содержания, пытались пройти в центр города, но были остановлены рядами дружинников и милиции.

25 марта т.г. экстремисты предприняли попытку провести в Москве митинг. Туда выехало 13 татар из Крыма и по одному из Херсонской и Запорожской областей. Органы внутренних дел Москвы эту попытку пресекли и выдворили их к месту жительства. Прокуроры указанных областей объявили всем им официальное предостережение.

В Крымской, Херсонской, Запорожской и других областях экстремистами распространено т.н. "обращение" к "Всесоюзной конференции КПСС 1988 года. Всему составу партии Ленина", в котором с националистических, экстремистских позиций излагается существо татарского вопроса, высказывается недовольство деятельностью Государственной комиссии, выдвигаются требования об организованном возвращении татар в Крым.

В настоящее время экстремистами ведется активная подготовка к осуществлению групповых антиобщественных проявлений, приуроченных к дате выселения татар из Крыма, т.н. "день траура - 18 мая", а также к началу работы XIX Всесоюзной партийной конференции. Предусматривается проведение в этот период забастовок, повсеместных голодовок и т.п.

В республике осуществляются меры по дальнейшей стабилизации

обстановки среди крымских татар. ЦК Компартии Украины в марте т.г. разработал и осуществляет оперативные меры по локализации и предупреждению антиобщественных проявлений среди крымскотатарских экстремистов. Для оказания практической помощи в их проведении в указанные области выезжали ответственные работники отделов организационно-партийной работы, административных органов, пропаганды и агитации ЦК, республиканских правоохранительных органов.

В Крымской области из числа активистов создано 12 агитационно-пропагандистских групп (90 чел[овек]) для проведения разъяснительной работы в местах компактного проживания татар. В марте месяце по этим вопросам опубликовано в местных газетах 16 корреспонденций, организована телепередача, прочитано более 400 лекций на правовую тематику. Прокурорами объявлено 41 предостережение лицам татарской национальности, допустившим неправомерные действия, внесено в суды 33 иска о признании договоров купли-продажи домов недействительными, 11 из них рассмотрены и удовлетворены. За нарушение положения о паспортном режиме в СССР к административной ответственности в т.г. привлечено 592 чел[овека] (в 1987 г. 791 чел[овек]).

Председатели районных и сельских исполкомов Совета народных депутатов посетили татарские семьи, провели беседы о принимаемых мерах Государственной комиссией и на местах, по другим интересующим их вопросам. В Белогорском, Джанкойском, Кировском и Сакском районах пересмотрены составы комиссий горрайисполкомов по прописке, в них включены лица татарской национальности из числа депутатов и передовиков производства.

В Запорожской области в настоящее время проживает 587 семей (2240 чел[овек]), в 1987 г. прибыло 9 семей (31 чел[овек]), за 3 мес[яца] т.г. - 21 семья (219 чел[овек]). Все прописаны.

В Херсонской области проживает 1326 семей (6090 чел[овек]). В прошлом году прибыло 115 семей (648 чел[овек]), в текущем году - 20 семей (106 чел[овек]). В этих областях групповых антиобщественных проявлений со стороны татар не допущено.

В соответствии с указанием первого секретаря ЦК Компартии Украины тов. Щербицкого В.В. о необходимости активизации работы по данному вопросу намечено 4 апреля т.г. заслушать у второго секретаря ЦК тов. Титаренко А.А. информации руководителей соответствующих министерств и ведомств республики, первого заместителя председателя Крымского облисполкома, секретарей Запорожского и Херсонского обкомов партии о положении дел на местах и выработать дополнительные меры по

нейтрализации экстремистских проявлений среди крымских татар*.

ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп. 25. - Спр. 3368. - Арк.44-46. Оригінал.

№ 158

**Інформація секретаря Кримського обкому Компартії України
А. Гиренка ЦК КПУ про активізацію діяльності
кримськотатарських автономістів**

м. Сімферополь

2 квітня 1988 р.

Секретно

В последнее время крымскотатарские автономисты значительно активизировали свою деятельность, что заметно осложняет обстановку в области. Эта деятельность характеризуется следующим.

Во-первых, из числа наиболее активных националистически настроенных экстремистов сформировалось по сути политическое руководство, так называемое "политбюро движения", которое ставит перед собою задачу активизировать выступления за организованное возвращение в Крым и воссоздание автономии. Образованный центр предполагает распространить свое влияние на крымских татар, проживающих не только в Крымской, но и в Херсонской, Запорожской областях, Краснодарском крае.

Во-вторых, экстремисты, стремясь оказать давление на местные органы власти, выдвигают ультимативные требования об освобождении от работы некоторых партийных, советских, хозяйственных руководителей, работников печати и народного образования, которые, по их мнению, занимают антитатарские позиции. Так, например, в Белогорском районе они потребовали освобождения от работы второго секретаря райкома партии, председателя колхоза им.Мичурина и учителя Богатовской средней школы. Пытаясь оказать давление на власти и общественность, они запрещают детям посещать школу, побуждают объявлять голодовки. Последняя мера стала использоваться довольно широко.

И, наконец, лидерами, так называемого национального движения, открыто ведется активная подготовительная работа к массовым, многотысячным выступлениям 18 мая, именуемого ими "днем

* На документі резолюція першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького: "1. Членам и кандидатам в члены ПБ. 2. т. Титаренко А.А. Прошу доложить о результатах обсуждения 4.4. 88, предложения обкомов и после обсуждения на ПБ подготовить информацию ЦК КПСС. 2.4.88"

всемирного траура". По имеющимся данным с 22 по 25 апреля планируется повсеместное проведение митингов с возложением цветов к памятнику В.И.Ленина, в том числе в г[ороде] Симферополе.

В этих условиях нами принимаются дополнительные меры по индивидуальной работе с крымскотатарским населением, местными жителями, готовятся контрпропагандистские материалы в средствах массовой информации, лучше удовлетворяются жилищно-бытовые и национально-культурные запросы крымских татар. В частности, для созданного совхоза "Аграрный" выделяется необходимое количество переселенческих домов. В 13 школах создано 30 факультативов по изучению крымскотатарского языка. В марте т.г. прошли двухнедельные гастроли ансамбля "Эфсане". Изучается вопрос о возможности организации передач областного радио на крымскотатарском языке.

Все это позволяет удерживать большую часть крымских татар от противоправных действий. Тем не менее обстановка продолжает оставаться сложной и острой. Проводимые автономистами сборища, их необоснованные требования, вызывающее поведение, обостренно, с возмущением воспринимаются жителями городов и поселков, которые обращаются в советские и партийные органы с просьбами принять меры по пресечению этих незаконных сборищ. Однако, деятельность советских и правоохранительных органов затруднена отсутствием четкой правовой основы, регламентирующей порядок проведения собраний, митингов, уличных шествий и демонстраций и ответственности за нарушение порядка при их проведении.

По этому вопросу обком партии и облисполком внесли предложения в Президиум Верховного Совета УССР.

Направляем в порядке информации*.

ЦДАГО України. -Ф.1.- Оп. 25. - Спр. 3368.- Арк. 58-60. Оригінал.

№ 159
Інформація
першого секретаря ЦК Компартії України В. Щербинського
ЦК КПРС про роботу з подальшої стабілізації
ситуації серед кримських татар

м. Київ

14 квітня 1988 р.
Сов<ершено> секретно

В соответствии с постановлением ЦК КПСС от 3 февраля 1988 г.

* На документі примітка: "т. Титаренко А. А. доложено. А. Чумак".

"О мерах по дальнейшей стабилизации обстановки среди крымских татар" в республике осуществляются меры, направленные на усиление политической и разъяснительной работы в трудовых коллективах, по месту жительства крымских татар, о преодолении негативных проявлений со стороны экстремистски настроенных лиц этой национальности.

ЦК Компартии Украины, партийные и советские органы на местах внимательно следят за обстановкой и настроением среди населения. Для оказания практической помощи, анализа обстановки на местах в Крымскую, Херсонскую и Запорожскую области систематически выезжают группы лекторов, ответственные работники ЦК Компартии Украины, республиканских правоохранительных органов.

В местах компактного проживания татар созданы агитационно-пропагандистские группы из числа партийного и советского актива. В разъяснительной работе активное участие принимает местная печать, телевидение и радио. Ведется разработка долговременных культурно-просветительных программ для крымских татар. Осуществляется комплектование библиотек литературой и периодикой на татарском языке. Решаются вопросы труда и быта татарских семей. Обновлено составы комиссий горрайисполкомов по прописке, в них включены лица татарской национальности из числа депутатов и передовиков производства.

На работу во вновь созданный совхоз "Аграрный" в марте т.г. по оргнабору оформлена 81 семья татар из числа прибывших в область в неорганизованном порядке, кроме того оформляется по оргнабору 20 семей, проживающих в Узбекистане.

Для создания бытовых и социально-культурных условий прибывающим семьям, материально-технического обеспечения указанного совхоза в область уже направлено 140 (из 300) домокомплектов, выделено 27 автомобилей, 34 трактора, 12 зерновых комбайнов, строительные материалы. Решаются вопросы о создании жилищно-строительных кооперативов и ремонтно-строительных организаций.

Вместе с тем оперативная обстановка в области остается напряженной. В последнее время значительно увеличился неорганизованный заезд татар. Если за 1987 год прибыла 661 семья (2297 чел[овек]), то за 3 месяца т.г. 843 семьи (2741 чел[овек]). Сейчас в область ежедневно прибывает в среднем 30 семей (до 100 чел[овек]). Без прописки проживает 364 семьи (1234 чел[овек]), в том числе 249 семей (830 чел[овек]) в домах, приобретенных в обход закона, без нотариального оформления.

Лидеры экстремистски настроенных лиц подстрекают татар к массовому переселению в Крым, призывают бойкотировать принимаемые меры по разрешению их вопросов, утверждают, в частности,

что образование совхоза "Аграрный" - это попытка властей создать "резервации" для татар в степных районах Крыма. В Крымской, Херсонской, Запорожской и других областях экстремистами распространено т.н. "обращение" к "Всесоюзной конференции КПСС 1988 года. Всему составу партии Ленина" (прилагается)*, в котором с националистических, экстремистских позиций излагается существо татарского вопроса. На своих собраниях татары активно обсуждают это "обращение", а также события в Армении и Азербайджане, высказывают мнения о необходимости вместо митингов и демонстраций организовывать действия подобно тем, что были в Нагорном Карабахе.

С разрешения местных органов власти 20 марта в г[ороде] Симферополе указанными лицами был проведен митинг, в котором приняли участие около 300 чел[овек], выступило - 18 человек. 10 апреля такой же митинг (500 чел[овек]) состоялся в г[ороде] Белогорске, где выступило 19 человек. Выдвигались требования - восстановить Крымскую АССР, отменить постановление Совета Министров СССР от 24 декабря 1987 года об ограничении прописки граждан в курортных районах Крыма. Участники этих митингов разворачивали лозунги, транспаранты, в том числе и националистического содержания.

В настоящее время экстремистами ведется активная подготовка к осуществлению групповых антиобщественных проявлений, приуроченных к дате выселения татар из Крыма, т.н. "день траура - 18 мая", а также к началу работы XIX Всесоюзной партийной конференции. Предусматривается проведение в этот период митингов, демонстраций, забастовок, голодовок и т.п.

В ЦК Компартии Украины 4 апреля т.г. заслушаны информации руководителей соответствующих министерств и ведомств республики, Крымской, Херсонской и Запорожской областей о положении дел на местах, намечены дополнительные меры по нейтрализации экстремистских проявлений среди крымских татар.

Крымскому, Херсонскому, Запорожскому обкомам партии и облисполкомам поручено в апреле-мае т.г. организовать встречи партийного и советского актива с лицами татарской национальности, на которых провести разъяснительные беседы по существу поднимаемых ими вопросов, общественной опасности всех разновидностей национализма, в т.ч. татарского, недопустимости нарушений правопорядка.

Областным, городским и районным Советам народных депутатов указанных областей рекомендовано усилить работу по предупреждению, а в необходимых случаях и пресечению нарушений правил прописки граждан, положения о паспортной системе в СССР,

* Не друкується

действующего законодательства при осуществлении сделок купли-продажи домовладений.

Предусмотрены планы совместных действий республиканских правоохранительных органов по предупреждению и локализации антиобщественных проявлений среди крымскотатарских экстремистов.

Выполнение этих мер находится под контролем ЦК Компартии Украины.

ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 25. - Спр. 3368. - Арк. 47-50. Оригінал.

№ 160
Додаткові заходи ЦК КПУ щодо нейтралізації
антигромадських проявів серед кримських татар

м. Київ

14 квітня 1988 р.
Секретно

В связи с обострением обстановки среди крымских татар, намерением экстремистов осуществить 18 мая и 28 июня т.г. групповые антиобщественные проявления, с учетом состоявшегося 4.04.88 г. обсуждения этих вопросов в ЦК Компартии Украины считать необходимым:

1. Крымскому, Херсонскому, Запорожскому обкомам партии и облисполкомам организовать в апреле-мае т.г. встречи агитационно-пропагандистских групп из числа партсоставива с татарским населением, на которых провести разъяснительные беседы о принимаемых мерах по решению татарского вопроса, общественной опасности всех разновидностей национализма, в т.ч. татарского, недопустимости нарушений правопорядка.

Обеспечить активную работу средств массовой информации по разоблачению инспирированных экстремистских провокаций. Шире использовать в этих целях выступления лиц татарской национальности.

2. Облисполкомам указанных областей принять необходимые меры к недопущению и решительному пресечению нарушений действующего законодательства при осуществлении сделок купли-продажи домовладений, требований правил прописки граждан и положения о паспортной системе в СССР.

* На документі резолюція другого секретаря ЦК КПУ А. Титаренка: "Тов. Чумаку А.С. Прошу довести до сведения исполнителей. 14.04.88г."

3. Исполкомам Крымского областного, городских и районных Советов народных депутатов в апреле т.г. выявить и взять на учет все пустующие дома, решить вопрос об их использовании. Пересмотреть до июня т.г. составы комиссий горрайисполкомов по прописке, укрепив их за счет передовиков производства, депутатского актива, в т.ч. и из числа лиц татарской национальности. Обеспечить неукоснительное соблюдение постановления СМ СССР от 24 декабря 1987 года.

4. Заведующим отделами ЦК Компартии Украины - организационно-партийной работы, административных органов, пропаганды и агитации и других систематически направлять в указанные области ответственных работников отделов для оказания практической помощи в проведении организационной и разъяснительной работы.

5. МВД УССР, КГБ УССР, Прокуратуре УССР, Минюсту УССР в апреле т.г. разработать планы совместных оперативно-предупредительных мероприятий по недопущению антиобщественных, экстремистских проявлений среди крымских татар, уделив особое внимание разработке мер по обеспечению порядка 18 мая и 28 июня т.г. Направить в Крымскую, Запорожскую, Херсонскую области ответственных работников для организации и проведения этой работы.

6. МВД УССР укрепить органы внутренних дел Крымской области дополнительными силами и средствами. Обеспечить строгий контроль за соблюдением гражданами и должностными лицами правил паспортного режима, применением к нарушителям предусмотренных законом мер.

7. КНК УССР, Прокуратуре УССР, Минюсту УССР, Крымскому облисполкому в апреле-мае т.г. проверить законность и обоснованность прописки граждан татарской национальности, прибывших в Крым в неорганизованном порядке в текущем году. Принять меры к устранению допущенных нарушений.

8. Прокуратуре УССР, Минюсту УССР совместно с Крымским облисполкомом в апреле т.г. разобраться с каждым случаем незаконного приобретения домовладений лицами татарской национальности по частным сделкам и принять необходимые меры реагирования, пресечения и недопущения подобных нарушений.

9. Госплану УССР совместно с Госагропромом УССР и Госнаббом УССР ускорить реализацию намеченных постановлением ЦК Компартии Украины от 1 марта т.г. мер по созданию бытовых и социально-культурных условий для прибывающих по оргнабору татарских семей, материально-техническому обеспечению вновь созданного совхоза "Аграрный".

10. Контроль за выполнением настоящих мер возложить на тт.Корниенко А.И., Чумака А.С., Кравчука Л.М.

11. О намеченных мерах обменяются мнениями на Политбюро ЦК Компартии Украины и проинформировать ЦК КПСС*.

ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 25. - Спр. 3368.- Арк. 53-54. Оригінал.

№ 161

Інформація апарату Президії Верховної Ради СРСР Голові Президії Верховної Ради СРСР А. Громику про чергові звернення громадян з проблем кримськотатарського народу

м. Москва

29 квітня 1988 р.

В Президиум Верховного Совета СССР продолжают поступать письма и телеграммы в связи с вопросами, поднимаемыми крымскими татарами. В последнее время их количество сокращается. Вместе с тем участились поступления т.н. "заявлений", под которыми собраны подписи десятков и сотен татар. Некоторые из таких обращений получены из Общественной комиссии международного сотрудничества по гуманитарным проблемам и правам человека Советского комитета за Европейскую безопасность и сотрудничество. Общий тон и характер поставленных в этих "заявлениях" вопросов указывает на обострение требований о восстановлении Крымской автономии и массовом, без всяких ограничений, переселении в Крым. Эти настроения широко распространяются и подогреваются экстремистами среди крымских татар в Узбекской ССР и других местах их компактного проживания. Теряют свой авторитет среди татарского населения рабочие комиссии. Обращает на себя внимание тот факт, что требования политического характера татары пытаются довести до сведения общественных организаций и средств массовой информации, куда и направляются ими сейчас материалы соответствующего содержания.

Участилось поступление телеграмм и писем от тех крымских татар, которые пытаются явочным порядком, в нарушение установленных процедур обосноваться в ряде районов Крымской области.

* На документі резолюція другого секретаря ЦК КПУ А. Титаренка: "Тов. Чумаку А.С. Прошу довести до сведения исполнителей. 14.04.88 г."

В этих целях ими незаконно приобретаются строения и на этом основании выдвигаются требования оформить прописку, принять на работу и т.д. Обоснованные отказы и действия правоохранительных органов используются ими как повод для направления в различные центральные государственные органы писем-протестов и "ультиматумов". Главное требование в них - прекратить "произвол" местных органов и немедленно отменить постановление Совета Министров СССР от 24 декабря 1987 года № 1476 "Об ограничении прописки граждан в некоторых населенных пунктах Крымской области и Краснодарского края".

В части обращений граждан других национальностей, в основном, проживающих в Крымской области, указывается, что в настоящее время определенные группы крымских татар стремятся создать практические сложности, конфликтные ситуации, которые обострили бы обстановку вокруг поднимаемых ими вопросов. С этой целью ими умышленно нарушается порядок прописки и проживания в Крыму, не соблюдается общественный порядок, звучат призывы бойкотировать работу комиссии, созданной в области для обеспечения организованного переселения крымских татар в Крым. В письмах отмечается также тенденция в действиях крымских татар обострить межнациональные отношения в этом регионе, развивать и поощрять националистические настроения в своей среде, в том числе и среди тех татар, которые длительное время проживают в Крыму.

В заявлениях, поступающих от трудовых коллективов ряда предприятий, трудящиеся Крымской области с серьезной озабоченностью и обоснованным возмущением указывают на противоправные действия крымских татар. Подчеркивается, что они нередко носят антисоветский характер, реально угрожают спокойствию в области. Обращается внимание, что в ряде районов (Белогорском, Кировском) сложилась тревожная обстановка, грозящая перерасти в прямые массовые столкновения местного населения со стихийно прибывающими туда крымскими татарами. В письмах и телеграммах содержатся просьбы принять дополнительные законные меры к лицам, длительное время проживающим без прописки, ведущим антиобщественный, паразитический образ жизни, решительно пресекать всякие попытки разжигания межнациональной розни в любой форме ее проявления.

Сообщается в порядке информации.

Приемная Президиума
Верховного Совета СССР

№ 162

Додаткові заходи ЦК КПУ щодо нейтралізації негативного впливу активу кримськотатарського руху на татарське населення і попередженню антигромадських акцій

м. Київ

*4 травня 1988 р.
Секретно*

С учетом складывающейся обстановки среди крымских татар и в дополнение к выработанным 14 апреля с.г. в ЦК Компартии Украины мерам по этим вопросам осуществить до 18 мая т.г. следующие мероприятия.

1. Крымскому, Херсонскому и Запорожскому обкомам партии и облисполкомам, МВД, КГБ, Прокуратуре республики направит в места компактного проживания татар опытных работников областных партийных, советских, правоохранительных органов для проведения необходимой работы по предотвращению и пресечению возможных негативных проявлений. Разработать план практических (оперативных) действий на случай возможных экстремистских акций со стороны крымских татар 18 мая с.г., в т.ч. их намерениям создать палаточный городок.

В областных центрах создать оперативные группы для координации этой работы.

2. Направить 10 мая т.г. в Крымскую, Запорожскую и Херсонскую области работников отделов пропаганды и агитации, организационно-партийной работы, административных органов ЦК, республиканских правоохранительных органов для оказания практической помощи, проведения необходимой разъяснительной работы, а также специализированные группы из числа ученых-обществоведов, специалистов в области государства и права для проведения встреч-диалогов с татарским населением по вопросам национальной политики КПСС, недопустимости нарушений правопорядка и ответственности за экстремистские действия.

3. Республиканским газетам начать публикацию материалов, связанных с проблемами крымских татар, патриотическим и интернациональным воспитанием населения, совершенствованием межнациональных отношений. Опубликовать в республиканской газете "Правда Украины" интервью с председателем Крымского облисполкома т.Рощупкиным А.М. о мерах, принимаемых на местах по созданию социально-культурных, жилищных, бытовых и других условий в местах жительства крымских татар, созданию совхоза "Аграрный", организованном наборе лиц этой национальности. Это

інтервью перепечатать в Крымской, Херсонской и Запорожской областных и районных газетах.

4. Крымскому облисполкому до конца мая с.г. решить вопрос о расквартировании солдат и офицеров, дополнительно выделенных МВД СССР для Крыма.

5. Крымскому, Херсонскому, Запорожскому облисполкомам и управлениям внутренних дел этих областей принять предусмотренные законом меры к лицам, допускающим нарушения Положения о паспортной системе в СССР (проживающим без прописки и домовладельцам, предоставляющим жилье в нарушение действующего законодательства).

6. Крымскому облисполкому и УВД области принять меры к удалению лиц самовольно поселившихся в населенных пунктах Крыма, в которых установлены ограничения прописки граждан.

7. Прокуратуре УССР, Минюсту УССР активизировать работу по надзору и контролю за соблюдением требований законодательства при осуществлении сделок купли-продажи домовладений, пресечению и недопущению случаев незаконного приобретения домов по частным сделкам.

8. Отделам пропаганды и агитации, науки и учебных заведений, культуры ЦК проверить в мае с.г. выполнение Крымским обкомом партии постановления ЦК Компартии Украины об усилении патриотического и интернационального воспитания трудящихся, дальнейшем развитии межнациональных отношений в части осуществления программы удовлетворения социально-культурных запросов крымских татар.

9. Совету Министров УССР (т. Орлик М.А.) рассмотреть предложения Крымского обкома партии от установлении памятника крымским татарам, погибшим от рук немецко-фашистских оккупантов в с. Скалистое.

10. Отделу пропаганды и агитации ЦК Компартии Украины совместно с Крымским обкомом партии изучить возможность выпуска еженедельного приложения к газете "Крымская правда" на крымскотатарском языке и внести соответствующее предложение.

11. Контроль за выполнением настоящих мер возложить на гг. Чумака А.С., Кравчука Л.М.

Информировать членов политбюро ЦК Компартии Украины.

№ 163

**Лист секретаря Кримського обкому Компартії України
А. Гиренка ЦК КПУ з пропозиціями про створення
щотижневого додатку до газети "Кримська правда"
кримськотатарською мовою**

м. Сімферополь

4 травня 1988 р.

Крымский обком Компартии Украины с целью дальнейшего усиления патриотического и интернационального воспитания трудящихся, укрепления дружбы и взаимопонимания между жителями многонационального Крыма, удовлетворения духовных и культурных запросов крымскотатарского населения области просит рассмотреть вопрос об издании еженедельного приложения к газете "Крымская правда" на крымскотатарском языке объемом половины формата газеты "Правда" (формат А-3 на 4-х полосах). При этом необходимо:

-выделить одиннадцать штатных единиц журналистов и технических работников, владеющих крымскотатарским языком, для доукомплектования редакции газеты и издательства обкома партии "Таврида" (приложение № 1)*, а также лимиты на строительство жилья;

-обеспечить ежегодное финансирование выпуска приложения тиражем 20 тысяч экземпляров в сумме 69,5 тысяч рублей. Кроме того, предусмотреть разовые расходы за трудовые ресурсы и прописку специалистов в сумме 123,2 тысяч рублей (смета расходов прилагается, приложение № 2)**;

-оказать содействие в изготовлении матриц на крымскотатарском языке для строкоотливочных наборных машин и крупнокегельной наборной машины (приложение № 3)***, выделении трех пишущих машинок со шрифтом крымскотатарского алфавита и 16 тонн бумаги****.

Приложение: на 3-х листах*****.

ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 25. - Спр. 3368 - Арк.78-79. Оригінал.

* Не друкується.

** Не друкується.

*** Не друкується.

**** На документі примітка секретаря ЦК КПУ Ю. Сльченка : " т. Кравчуку Л.М. Для соответствующей проработки. 05.05.88".

***** Не друкується.

№ 164

Стаття "Виховання правдою історії",
підготовлена істориками П. Гарчевим, О. Герценем,
С. Секеринським

м. Сімферополь

17 травня 1988 р.

В революційній перестройке духовної сфери советського общества, в утвердженні ідеології оновлення більшу роль призначено сыграти історическая наука, освобождающаяся от схоластических догм и запретных зон в изучении прошлого. Инициатором трезвого осмысления послеоктябрьской истории страны выступила наша партия, потому что многие сегодняшние беды порождены вчерашними отступлениями от политических, экономических и нравственных принципов социализма. В речи на февральском (1988 года) пленуме ЦК КПСС тов. М.С.Горбачов призвал историков написать правдивую и полную историю жизни и борьбы народа, во всем ее многообразии и противоречивости, с показом и светлого, и трагического. Он подчеркнул, что "обращение к нашей истории продиктовано не просто интересом к прошлому. Оно нам жизненно необходимо для сегодняшней работы, для решения задач перестройки".

Воспитание правдой истории стало важнейшей задачей борьбы за перестройку. Огромная и нелегкая работа по переосмыслению нашего прошлого направлена на устранение "белых пятен" в нашей истории, освещение не только достижений, но и неудач, допущенных ошибок, а подчас и произвола.

Одним из "белых пятен" в советской исторической науке послевоенного периода является история крымских татар. Это один из больных вопросов отечественной истории и этим объясняется то, что мы пока мало знаем о крымских татарах. Тем же, кто считает, что не нужно ворошить прошлого, недавно ответила газета "Правда" редакционной статьи "Принципы перестройки: революционность мышления и действий": Там прямо сказано: "Замолчать больные вопросы нашей истории - значит пренебречь правдой, неуважительно отнестись к памяти тех, кто оказался невинной жертвой беззакония и произвола. Правда одна. Нужны полная ясность, четкость и последовательность, нравственный ориентир на будущее".

Сорок три года назад отгремели залпы Великой Отечественной войны, закончившейся там, где начался ее кровавый путь. А еще годом раньше умолкли пушки на крымской земле. Солнечный полуостров, жемчужина нашей страны предстал перед освободителями в грудах развалин, опустошенных городов и сел. Война принесла беду в каждую семью.

До войны население Крымской автономной социалистической республики, созданной ленинским декретом в октябре 1921 года по составу было многонациональным: русские составляли 42%, крымские татары - 25%, украинцы - 11%. Здесь жили также греки, болгары, армяне, евреи, крымчаки, караимы, цыгане и другие этнические группы. За годы гитлеровской оккупации расстреляно, замучено и угнано в Германию 20% всего довоенного населения Крыма. Было уничтожено жилых домов 20417, хозяйственных зданий, надворных построек - около 30 тысяч. Полностью сожжено 127 сел. Колоссальный ущерб был нанесен культурным ценностям: разорены 15 музеев, 590 театров и клубов, около 700 больниц, амбулаторий, санаториев и домов отдыха. Экономика Крыма понесла ущерб, измеряемый в 20 млрд. руб. (в ценах 1945 г.). Но не только массовыми жертвами и астрономическими денежными суммами можно выразить эти потери. Были не менее тяжелые утраты.

Одним из коварных приемов, использовавшихся фашистскими оккупантами было разжигание межнациональной розни. В секретном меморандуме рейхслейтера Розенберга на имя Гитлера от 15 июля 1939 года указывалась необходимость политико-психологической обработки населения захваченных стран, ставилась задача "использовать отдельные национальности в немецких интересах". В интересах III-го рейха такая политика проводилась и в оккупированных районах нашей страны, в том числе в Крыму. При этом учитывались исторические особенности, живучесть религиозных чувств, последствия репрессий, насильственных методов коллективизации, породивших у определенной части населения различные, а порой и недовольные настроения. Планы гитлеровцев были тем более жестокими еще и потому, что исполнители геноцида сами должны были стать его жертвами. Война была еще в разгаре, фашистские армии рвались к Волге, а для Крыма было заготовлено новое название - Готенланд. Все население Крыма как "расово неполноценное" подлежало выселению или уничтожению.

В любой войне, среди разных народов были не только герои, но, к сожалению и предатели. Были такие и среди определенной части крымских татар, хотя мы в равной степени должны помнить, что тысячи татар сражались в рядах Красной Армии, участвовали в партизанском движении. В боях с фашистами погибли партизанские вожаки А.А.Омеров, бывший председатель Бахчисарайского райисполкома, А.О.Османов, бывший секретарь Судакского райкома партии. Пятеро крымских татар удостоено высокого звания Героя Советского Союза, а двое стали полными кавалерами ордена Славы. И тем более трагическим и несправедливым явилось решение о поголовном выселении из Крыма по огульному обвинению в

пособничестве оккупантам крымских татар, греков, армян, болгар. Согласно постановлениям Государственного Комитета Обороны от 11 мая и 2 июня 1944 г. было выселено 228543 человек, из них 191088 татар. Они разделили судьбы калмыков, карачаевцев, чеченцев, ингушей. На целые народы тогда было наложено позорное клеймо предательства. Оценка этой акции по отношению к чеченцам и ингушам дана в журнале "Коммунист" № 3, 1988, писавшем, что у этих народов было "унижено чувство национальной гордости, лучшее из всех человеческих качеств - чувство патриотизма тысяч сынов народа, как тех, кто сражался на фронте и беззаветно трудился в тылу, так и многих бывших участников Октябрьской революции и гражданской войны. И для них это оказалось горше всякого другого страдания, страшнее самых суровых лишений, хуже самой смерти". Это в полной мере относится к представителям всех национальностей, несправедливо выселенных из Крыма.

Это деяние не было справедливым ни с точки зрения государственных законов, ни с позиции человеческой морали. Не могут оправдать его ни условия военного времени, ни соображения какой-то особой необходимости. Можно говорить и о том, что выселение более чем трети жителей Крыма затруднило восстановление разрушенного войной хозяйства. Справедливости ради отметим, что они внесли свой вклад в восстановление в других регионах страны.

Судьба спецпереселенцев была тяжелой, они во многом повторили путь, который прошли в 30-е годы десятки тысяч репрессированных невинных тружеников разных национальностей - русские, украинцы, белоруссы и другие.

Последствия войны, принесшей великие бедствия всем народам нашей страны можно окончательно преодолеть лишь тогда, когда будут ликвидированы социальные и национальные деформации, являющиеся реликтом сталинщины.

Партия и советское правительство после XX, XXII и XXVII съездов КПСС приняли важные решения, направленные на восстановление погрязших Сталиным и его ближайшим окружением конституционных прав ряда национальностей Советского Союза. С 28 апреля 1956 г. крымские татары перестали считаться "спецпереселенцами". 5 сентября 1967 г. по указу Президиума Верховного Совета с крымских татар было снято необоснованное обвинение в поголовном предательстве. В июле 1987 г. была образована Государственная комиссия по разбору жалоб крымских татар, которая должна изучить ряд сложнейших и труднейших вопросов, связанных с этой проблемой, найти подходы к ней с учетом интересов как крымских татар, так и интересов в целом нашего многонационального государства. Решать эти вопросы нужно спокойно, без излишних

емоцій. Жизнь показывает, что при таком подходе можно сделать немало, даже в таком вопросе как национальный.

В области уже принимаются меры для удовлетворения культурных потребностей крымских татар, их трудоустройства и обучения. Проводятся встречи партийных и советских руководителей в районах, где проживает значительное количество татар. Ставится и уже решается вопрос об организованном переселении части татар в степные районы Крыма, создан новый совхоз "Аграрный".

Для успешного решения этих задач и в будущем необходимо неуклонное соблюдение принципов интернационализма, лучшим воспитателем которых является правда истории. Мы должны хорошо знать прошлое Крыма, чтобы не оказаться в плену стереотипов и предрассудков. В течение многих веков на территории полуострова обитали различные племена и народности. Несмотря на религиозные и национальные различия, которые порой принимали сравнительно острый характер, можно с уверенностью сказать, что не эти конфликты, а прежде всего трудовое и культурное сотрудничество разных наций и народностей определяли общий ход исторического процесса в Крыму, особенно в советский период его истории. Нам надо помнить, что каждая нация должна не только иметь свою историю, но и брать на себя ответственность за нее, какой бы она ни была. Поэтому объективное освещение истории Крыма с древнейших времен до современности без какого-либо приукрашивания и очернения, без "белых пятен" при соблюдении подлинно научного марксистского подхода к оценке всех исторических событий и исторических личностей является актуальной задачей современного этапа перестройки.

ЦДАГО України . - Ф. 1. - Оп. 25. - Спр. 3321. - Арк. 50-55. Засвідчена копія.

№ 165

**Інформація другого секретаря ЦК Компартії України
О. Титаренка ЦК КПУ про проведену роботу щодо
стабілізації обстановки серед кримських татар**

м. Київ

*22 травня 1988 р.
Секретно*

В связи с подготовкой крымскотатарскими экстремистами групповых антиобщественных акций, приуроченных к дате выселения

татар из Крыма (так называемый "день траура - 18 мая") осуществлены необходимые меры их предотвращения. В частности, 4 мая с.г. в ЦК Компартии Украины проведено совещание с руководителями республиканских правоохранительных органов, на котором разработан план действий на случай возможных беспорядков со стороны крымских татар. В Крымскую, Запорожскую, Херсонскую области были направлены ответственные работники отделов пропаганды и агитации, организационно-партийной работы, административных органов ЦК, правоохранительных органов республики для оказания практической помощи.

В трудовых коллективах и среди населения указанных областей с привлечением партийного, хозяйственного актива, депутатов местных Советов проведена соответствующая политическая и разъяснительная работа. Были приняты также меры по выявлению и привлечению к ответственности нарушителей паспортного режима, действующего законодательства. Проверки по этим вопросам проведены в 738 населенных пунктах Крымской области, выявлено 1076 лиц, проживающих без прописки, в т.ч. 648 татар, а также 278 других нарушений паспортных правил. Виновные в основном привлечены к административной ответственности.

В Крымском обкоме партии и облисполкоме, в местах компактного проживания крымских татар состоялись встречи с членами КПСС и другими наиболее авторитетными представителями этой национальности, на которых даны соответствующие разъяснения по т.н. "татарскому вопросу", обращено их внимание на недопустимость противоправных действий. Положительную воздействующую роль на татарское население, по мнению обкома партии, сыграла опубликованная 17 мая т.г. в газете "Крымская правда" статья "Воспитание правдой истории".

Вся эта работа координировалась созданной по решению ЦК Компартии Украины республиканской оперативной группой и аналогичными группами в Крымской, Херсонской и Запорожской областях, возглавляемыми первыми секретарями обкомов партии.

В результате принятых разъяснительных и практических предупредительно-профилактических мер лидеры экстремистски настроенных лиц не получили поддержки у основной части татарского населения. В г.Симферополе, абсолютном большинстве городов и районов Крымской области митинги и демонстрации не состоялись. Из 434 населенных пунктов области, где проживают татары, только в г.Белогорске и 11 селах на 184 частных домах 18 мая т.г. были вывешены самодельные траурные флажки.

По разрешению райисполкома в г.Белогорске в 18 часов состоялся митинг, в котором участвовало до 400 человек. Он длился 15

минут, после чего его участники ушли на кладбище для поминок захороненных. Всего в Крымской области 18 мая т.г. в митинге и местах захоронения принимало участие более 1700 человек.

В г.Мелитополе Запорожской области с разрешения горисполкома во дворах двух частных домов собралось около 200 татар, выступило 15 человек. В поселке Новоалексеевка Генического района Херсонской области татарами предпринималась попытка провести митинг без разрешения райисполкома. В результате разъяснительных мер митинг не состоялся.

Нарушений общественного порядка, экстремистских проявлений в этот день зарегистрировано не было.

По имеющимся данным крымскотатарскими экстремистами ведется подготовка к проведению антиобщественных акций, приуроченных к началу работы XIX Всесоюзной партийной конференции. Предполагается проведение митингов, демонстраций, забастовок, голодовок и т.п.

Работа по нейтрализации экстремистских проявлений, дальнейшей стабилизации обстановки среди крымских татар продолжается*.

ЦДАГО України. -Ф. 1. - Оп. 25. - Спр. 3368 .- Арк. 69-70. Оригінал.

№ 166

План ЦК КПУ щодо припинення антигромадських проявів з боку кримських татар на період до 15 червня 1988 року, схвалений секретарем ЦК КПУ О. Титаренком

м. Київ

*30 травня 1988 р.
Секретно*

В связи с обострением обстановки среди крымских татар, их попытками создать палаточный городок вблизи г[орода] Симферополя на трассе Симферополь-Новороссийск республиканская оперативная группа считает необходимым осуществить до 15 июня т.г. следующие мероприятия:

1. Недопустить создание палаточного городка и расширения указанного лагеря, а также концентрации татар в других местах.

т. Гладуш И.Д.

* На документі резолюція секретаря ЦК КПУ В. Щербицького: 1. Ознакомить вокруг членов и кандидатов в члены ПБ. 2. т. Титаренко А. А. Следить за событиями и подготовкой к намеченной дате. Доложить ПБ в середине июня. 23.5.88."

2. Усилить разъяснительную и профилактическую работу среди татар по предотвращению этой акции.

*Обком, облисполком,
Прокуратура УССР*

3. Срочно решить вопрос об ответственности виновных в групповых действиях, нарушающих общественный порядок и допускающих злостное неповиновение законным требованиям органов государственной власти.

*т.т. Осипенко П.Г., Гладуш И.Д.,
Голушко Н.М.*

4. Подготовить личный состав и необходимые средства для прекращения создания так называемых лагерей.

*т.т. Осипенко П.Г., Гладуш И.Д.,
Голушко Н.М.*

5. Тов. Осипенко П.Г. принять неотложные меры по усилению прокурорского реагирования на факты нарушений законности со стороны лиц татарской национальности.

Для проведения этой работы направить в Крымскую область первого заместителя прокурора УССР т. Потребенко М.А.

6. Крымскому обкому партии и облисполкому активизировать работу агитационно-пропагандистских групп по разъяснению среди крымских татар неправомерности их действий по созданию палаточного городка и ответственности за эти нарушения.

7. Товарищам Чумаку А.С., Кравчуку Л.М., Корниенко А.И. - на контроль.

ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп. 25. - Спр. 3368 .- Арк.72. Оригінал.

№ 167

План першочергових заходів ЦК КПУ щодо нейтралізації та попередження антигромадських проявів з боку кримських татар у зв'язку з оприлюдненням висновків роботи Державної комісії, затверджений секретарем ЦК КПУ О. Титаренком

м. Київ

*7 червня 1988 р.
Секретно*

1. Немедленно перевести органы внутренних дел Крымской, Запорожской и Херсонской областей на усиленный режим работы, укрепить их за счет других управлений внутренних дел республики.

т.т. Гладуш И.Д., Дурдинец В.В.

2. Срочно (8 июня т.г.) ликвидировать скопление татар (лагерь) около молзавода в Белогорском районе. Иногородних выдворить. Организаторам и лидерам объявить через прокуроров официальное предостережение.

Лидеров, которые окажут сопротивление и неповиновение законным требованиям органов милиции, привлечь к админответственности и для отбывания наказания вывезти в соседние области.

*т.т. Гладуш И.Д., Осипенко П.Г.,
Дурдинец В.В., Голушко Н.М.,
Зайчук В.И., Крымский облисполком*

3. Перекрыть все пути въезда татар в Крымскую, Запорожскую, Херсонскую области автомобильным, железнодорожным, авиационным транспортом, паромом. Принять меры по предотвращению выезда их в Москву с антиобщественными намерениями.

Озадачить по этим вопросам начальников УВД, УГКБ и прокуроров указанных и смежных с ними областей.

*т.т. Гладуш И.Д., Дурдинец В.В., Голушко Н.М.,
Осипенко П.Г.,
начальники УВД, УГКБ, прокуроры указанных областей*

4. Поставить перед министром внутренних дел СССР т.Власовым А.В. вопрос о разрешении ввода в Крымскую, Запорожскую и Херсонскую области частей внутренних войск и в случае необходимости введение их в действие по распоряжению МВД УССР.

т.т. Гладуш И.Д., Дурдинец В.В.

5. Обязать партийно-советский актив указанных областей организовать повсеместно разъяснительную работу, установить дежурства и патрулирования представителей партийного, советского актива и ДНД на улицах, населенных пунктах, в общественных местах.

*Крымский, Запорожский, Херсонский
обкомы партии и облисполкомы*

6. Установить связь с Узбекской ССР и Краснодарским краем по вопросу воспрепятствования выезда в Крымскую область татарских семей, обмена оперативной информацией.

*т.т. Титаренко А.А., Голушко Н.М.,
Гладуш И.Д.*

7. Изучить вопрос о создании резерва военнослужащих Советской Армии на случай необходимости оказания помощи в охране общественного порядка, админзданий и сооружений.

т. Чумак А.С.

8. Командировать в Крымскую область 8 июня т.г. руководящих работников ЦК Компартии Украины тт. Цымовского Б.И., Выхристенко Б.И., Куляса П.П. с группой лекторов отдела пропаганды и агитации, Прокуратуры УССР - т. Поттебенько М.А., КГБ УССР - т. Быхова Л.В., МВД УССР - тт. Чистякова А.Н., Войцеховского А.В., Минюста УССР - т. Бойко В.Ф. для оказания практической помощи, участия в разъяснительной работе о осуществлении указанных мер.

9. Членам Республиканской оперативной группы (тт. Ельченко Ю.Н., Качаловский Е.В.¹⁰⁵, Корниенко А.И., Кравчук Л.М., Чумак А.С., Голушко Н.М., Гладуш И.Д., Осипенко П.Г.) установить постоянный контроль за положением дел на местах, координацию действий партийных, советских и правоохранительных органов по этим вопросам*.

ЦДАГО України. - Ф.1.- Оп. 25.- Спр.3368. -Арк.79-80. Оригінал.

№ 168

Інформація першого секретаря ЦК Компартії України В. Щербицького ЦК КПРС про реагування кримських татар на повідомлення Державної комісії

м. Київ

11 червня 1988 р.
Секретно

Сообщение Государственной комиссии, созданной для рассмотрения вопросов, поднятых в обращениях граждан из числа крымских татар, о проделанной работе вызвало значительный интерес и активно обсуждается среди населения, особенно татарского.

По инициативе партийных комитетов в трудовых коллективах и по месту жительства трудящихся Крыма 9-10 июня с.г. состоялось 1398 собраний и сходов граждан, на которых в числе других выступило

* На документі примітка: "1. В операции принимало участие около 2000 чел.
2. В Крыму - 5189 личного состава.
3. Резерв других областей - 1200 чел.
4. Запорожье - 1200 чел. личного состава.
5. Херсон - 784 чел.
6. По Крыму - 434 населенных пункта, где живут татары, везде имеются работники милиции. То же самое в Запорожье и Херсонской областях".

1466 татар. Пропагандистскими группами ЦК Компартии Украины и обкома партии проведено более 456 собеседований, дискуссий и лекций. В областной газете "Крымская правда" за 10 июня т.г. под рубрикой "Жить и трудиться в дружбе и согласии" помещены отклики и высказывания жителей области, в т.ч. из числа крымских татар, в связи с опубликованием указанного сообщения.

В Крымской, Херсонской и Запорожской областях состоялись беседы секретарей обкомов, райкомов партии с представителями экстремистски настроенных лиц, в ходе которых им были разъяснены основные положения сообщения ТАСС и меры по дальнейшему удовлетворению жилищно-бытовых и социально-культурных запросов татарского населения.

подавляющее большинство татарского населения с пониманием воспринимает и поддерживает сообщение Государственной комиссии.

Слесарь колхоза им. Ворошилова Советского района Хайсер Виллуев на собрании заявил: "Госкомиссией решение принято правильное, хотя вопросы не все решены, но главное, что они решаются. Экстремистов не переубедить, их нужно перевоспитывать". Жительница г[орода] Симферополя Умерова Ш. сказала: "Главное, чтобы люди могли спокойно покупать дома в Крыму, а прожить и без автономии можно".

Трудящиеся других национальностей, проживающих в Крымской, Херсонской и Запорожской областях, одобряют сообщение Госкомиссии и считают, что принятое решение будет способствовать нормализации обстановки и пресечению антиобщественных проявлений со стороны крымскотатарских экстремистов.

В кругу экстремистски настроенных лиц отмечается определенная растерянность и подавленность. Они отрицательно отзываются о работе, проделанной Государственной комиссией, высказывают суждения о необходимости продолжать борьбу за автономию.

Так, один из автономистских лидеров Шабанов Э. заявил: "Ничего нового в сообщении комиссии нет, за исключением окончательного отказа в восстановлении Крымской АССР. Нужно узнать мнение по этому вопросу Запада и в случае, если они на нашей стороне - обращаться за помощью в заграничные представительства". Разделяя это мнение, автономист Музафаров Р. отметил: "Необходимо готовить обстоятельный объективный документ к мировой общественности с просьбой оказать содействие в решении нашего вопроса, так как Москва ни за что не отдаст Крым татарам".

Некоторые из них высказывают открытые угрозы, провоцируют межнациональную рознь, заявляют: "Будем проводить митинги, голодовки протеста, создавать палаточные городки, но Крым

будет наш". В Красногвардейском райкоме партии Крымской области лидер экстремистов А.Бакиров в злобной форме высказывался о русских и украинцах, после чего, прибывшие с ним лица демонстративно покинули райком.

Наиболее агрессивно ведут себя экстремистски настроенные лица, проживающие в поселке Новоалексеевка Генического района, Херсонской области. Они высказывают угрозы, что любым путем будут добиваться автономии, предприняли попытку 10 июня в вечернее время организовать массовое собрание на площади поселка.

В настоящее время обстановка в Крымской, Херсонской и Запорожской областях нормальная, каких-либо негативных проявлений не допущено.

Партийные, советские, правоохранительные органы и общественные организации продолжают работу по разъяснению решений Государственной комиссии и принимаемых мер по более полному удовлетворению социально-культурных запросов граждан из числа крымских татар, проживающих в республике.

ЦК Компартии Украины контролирует проведение этой работы, обстановку на местах, осуществление мер по предупреждению возможных антиобщественных проявлений.

ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп. 25 - Спр. 3368. - Арк. 81-83. Засвідчена копія.

№ 169

Інформація секретаря ЦК Компартії України Ю. Єльченка та завідувача відділом адміністративних органів ЦК Компартії України А. Чумака ЦК КПУ про деякі факти екстремістських проявів серед кримських татар

*16 вересня 1988 р.
Секретно*

В последнее время отмечается активизация деятельности проживающих в Крыму экстремистски настроенных лиц татарской национальности. Она приобретает в ряде случаев ультимативный характер.

В Сакский, Бахчисарайский, Красногвардейский райисполкомы 8-9 сентября т.г. поступили заявления от татар о том, что ими в райцентрах этих районов 17, 18 и 25 сентября будут проведены митинги протеста с участием от 500 до 1200 человек. Эти заявления изложены в категоричной форме и подписаны местными руководителями инициативных групп.

11 сентября т.г. в пос[елке] Ленино Ленинского района, несмотря на отказ райисполкома в проведении митинга, собралось около 250 татар. Ими были выставлены лозунги "Восстановить Крымскую АССР", "Равные права крымским татарам", "Долой наследников Сталина" и другие.

Перед собравшимися выступили председатель райисполкома, прокурор района, начальник райотдела милиции с разъяснением требований указов Президиумов Верховных Советов СССР и Украинской ССР о порядке проведения подобных мероприятий и предложили им прекратить неправомерные действия. Собравшиеся на это не реагировали.

Усилиями работников милиции и общественности попытка проведения митинга была пресечена. За нарушение установленного порядка нарсудом Ленинского района к административной ответственности привлечено 48 человек. Организаторы митинга - Куртасманов Б.М. и Берберов С.Р. подвергнуты штрафу соответственно на 700 и 800 рублей, 44 участника оштрафованы в размере от 50 до 250 рублей каждый. Остальные предупреждены.

Экстремистски настроенные татары этого района заявляют, что "мы в своем движении все еще не встали на ноги, многие боятся потерять работу и партийные билеты. Но скоро все изменится, нас будут поддерживать все".

На территории Ленинского, Бахчисарайского, Красногвардейского, Белогорского и других районов области среди татарского населения идет активный сбор денежных средств для поддержки так называемого татарского движения. Отдельные семьи для этих целей вносят изделия из золота.

Крымские татары, проживающие в Херсонской и Запорожской областях, групповых противоправных действий в последнее время не предпринимали.

Обстановка в указанных областях, по-прежнему, строго контролируется. Среди местного населения и лиц татарской национальности партийными, советскими, правоохранительными органами ведется разъяснительная работа, принимаются меры по недопущению правонарушений.

Сообщается в порядке информации.

Некоторые данные о проживании татар в Крымской области прилагаются*.

ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 25. - Спр. 3368.- Арк. 87-88. Оригінал.

* На документі резолюція першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького: "Ознакомить секретарей ЦК (вкруговую). NB= Справка № 39487с. Об остальном подробней доложить 17.9 КГБ и МВД. 17.9.88".

Додаток

Довідка про кількість осіб татарської національності, що проживають в Кримській області станом на 16 вересня 1988 року, в тому числі в місцях обмеження прописки

	Семей	Чел.	Семей	Чел.
1 Проживаєт	6839	27230	2238	8685
2 Прописано	6481	25981	1999	7877
3 Прибыло в 1987 г.	661	2297	-	-
4 Прописано в 1987 г.	402	1331	938	2861
5 Прибыло в 1988 г.	3612	12692	1123	3787
6 Прописано в 1988 г.	3266	11583	938	2861
7 Прибыло в текущем месяце	204	840	86	292
8 Проживаєт без прописки	358	1249	239	808
9 В том числе в домах, купленных в обход закона	325	1130	217	781
10 Привлечено к административной ответственности в 1988 г.	-	3135	-	1415
11 Переселено по оргнабору татарских семей, в т.ч. в совхоз "Аграрный"	300 100			
12 Построено переселенческих домов для татар, в т.ч. в совхозе "Аграрный"	8	56		
13 Дома в стадии строительства в т.ч. в совхозе "Аграрный"	226 75			

№ 170

План роботи республіканської оперативної групи з питань подолання негативних проявів серед кримських татар на ІV квартал 1988 року, затверджений секретарями ЦК КПУ О. Титаренком та Ю. Єльченком

14 жовтня 1988 р.
Секретно

В последнее время главари крымскотатарских автономистов вынашивают замыслы о перенесении центра "национального движения" непосредственно в Крым, подстрекают к ускоренному переезду татар на жительство в Крымскую область (за 9 мес. т.г. прибыло 13761 чел.), предпринимают попытки инспирирования групповых антиобщественных проявлений. Ими взят курс на вовлечение в провокационные акции участников разного рода самостоятельных объединений негативной направленности. Намечают проводить повсеместно в местах компактного проживания татар митинги. Призывают игнорировать принятые законы о проведении митингов и демонстраций. Без прописки в области проживает 1,5 тыс. крымских татар, в т.ч. 1013 в районах, в которых постановлением СМ СССР от 27.12.1987 г. установлены ограничения в прописке.

С учетом вышеизложенного считать необходимым:

1. Провести заседание оперативной группы, на котором определить задачи партийных, советских и правоохранительных органов в условиях изменившейся тактики действий автономистски и экстремистски настроенных лиц татарской национальности, а также усиления контроля за положением дел на местах.

Октябрь 1988 года.

2. Заслушать на заседании оперативной группы информации тт. Гладуша И.Д., Голушко Н.М., Осипенко П.Г. о мерах, принимаемых правоохранительными органами по нейтрализации и предупреждению антиобщественных проявлений со стороны экстремистски настроенных лиц татарской национальности в Крымской, Запорожской и Херсонской областях.

Октябрь 1988 года.

3. Членами оперативной группы тт. Гладушу И.Д., Осипенко П.Г., министру юстиции УССР т.Зайчуку А.И., председателю Крымского облисполкома т.Рощупкину А.М. организовать проверку законности прописки и проживания граждан в Крымской области, в том числе в районах с ограниченной пропиской, принять меры к устранению допущенных нарушений.

Проанализировать практику применения мер административного,

гражданского и уголовного законодательства за нарушения правил паспортного режима, прописки, проживания, купли и продажи домовладений, обеспечить строгое его соблюдение.

Решить вопрос об ответственности должностных лиц, допустивших нарушения установленного порядка (постановление СМ СССР от 27.12.1987 года) прописки и проживания граждан в указанных районах.

О результатах проверки и принятых мерах доложить комиссии.

Октябрь 1988 года.

4. Т.т. Гладушу И.Д., Голушко Н.М., Осипенко П.Г. разработать и осуществить мероприятия по оказанию конкретной практической помощи правоохранительным органам Крымской, Запорожской и Херсонской областей по пресечению провокационной деятельности крымскотатарских экстремистов, срыву их замыслов возобновить массовые антиобщественные проявления, приостановлению их безконтрольного переселения в Крым, предотвращению разного рода митингов, собраний, демонстраций, проводимых в нарушение установленного порядка.

Октябрь 1988 года.

5. Т.т. Корниенко А.И., Кравчуку Л.М., Чумаку А.С. организовать проверку выполнения постановления ЦК КПСС от 3 февраля и ЦК Компартии Украины от 1 марта 1988 г. по дальнейшей стабилизации обстановки среди крымских татар в Крымской области. Оказать на месте практическую помощь.

О результатах доложить комиссии.

Октябрь-ноябрь 1988 года.

6. Заслушать на заседании комиссии информацию т.Рощупкина А.М. о ходе выполнения решений партии и правительства по социально-бытовому, трудовому устройству лиц татарской национальности, проживающих в области, проведению переселения по оргнабору, созданию культурно-просветительских программ, выпуску литературы на крымскотатарском языке, решению других вопросов жизни и работы лиц татарской национальности.

Ноябрь 1988 года.

7. Крымскому, Запорожскому, Херсонскому обкомам партии и облисполкомам активизировать в местах компактного проживания татар работу по интернациональному, патриотическому воспитанию населения. Совместно с правоохранительными органами организовать широкое разъяснение среди татар требований указа Президиума Верховного Совета СССР от 28 июля 1988 года и указа Президиума Верховного Совета УССР от 3 августа 1988 года о порядке организации и проведения собраний, митингов, уличных шествий и демонстраций и ответственности за нарушение установленного порядка.

Шире использовать возможности средств массовой информации в работе по разъяснению действующего законодательства и разоблачению провокационной деятельности главарей автономистов.

IV квартал 1988 года.

ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 25. - Спр. 3271. - Арк. 48-50. Оригінал.

№ 171
Протокол
засідання республіканської оперативної групи з питань
подолання негативних проявів серед кримських татар

м. Київ

17 жовтня 1988 р.
Секретно

17.30

Принимают участие:

Члены группы: тт. Титаренко А.А., Корниенко А.И., Кравчук Л.М., Чумак А.С., Голушко Н.М., Осипенко П.Г.

Приглашены - тт. Зайчук В.И., Дурдинец В.В.

На заседании обсужден вопрос "Об обстановке среди крымских татар в областях республики и намечаемых мерах по ее стабилизации".

С информацией выступили: тт. Голушко Н.М., Дурдинец В.В., Осипенко П.Г.

На заседании отмечалось, что лидеры экстремистски настроенных лиц из числа крымских татар активизируют свою деятельность. Ставят задачи перенести центр своей автономистской деятельности в Крым. С этой целью подстрекают татар к ускоренному переезду на жительство в Крымскую область, используя для этого любые возможности. Призывают игнорировать принятые законы о проведении митингов и демонстраций, провоцируют групповые антиобщественные проявления.

Особую обеспокоенность вызывает тот факт, что идет массовый неорганизованный заезд татар в Крымскую область. Если за весь 1987 год в Крым прибыла 661 семья - 2297 чел[овек], то за 9,5 мес. т.г. - 4 тыс. семей - 14,6 тыс. чел[овек], из которых 1,6 тыс. чел[овек] живет без прописки, в т.ч. 1080 чел[овек] в районах, в которых установлены ограничения в прописке.

Принимаемые меры к лицам, нарушающим паспортный режим, проживающим без прописки, малоэффективны. Продолжается практика продажи и купли домов в обход установленного порядка. На это неоднократно обращалось внимание МВД УССР, Прокуратуры и Минюста республики, Крымского облисполкома.

Решение

Обратить внимание МВД УССР (т. Дурдинец В.В.), Прокуратуры УССР (т. Осипенко П.Г.), Крымского облисполкома (т. Рошупкин А.М.) на низкую эффективность работы подведомственных органов по пресечению нарушений паспортного режима в Крымской области и потребовать от них принять дополнительные меры по наведению порядка в этом деле, более решительно применять к нарушителям паспортного режима предусмотренные законом меры.

Утвердить план работы группы на IV квартал т.г.

Организовать проверку законности прописки и проживания граждан в Крымской области, в т.ч. в районах с ограниченной пропиской (тт. Гладуш И.Д., Осипенко П.Г., Рошупкин А.М.). Решить вопрос об ответственности должностных лиц, допустивших нарушения установленного порядка прописки граждан.

Заслушать на заседании группы информацию т. Рошупкина А.М. о ходе выполнения решений партии и правительства по татарскому вопросу.

Крымскому, Запорожскому и Херсонскому обкомам партии, облисполкомам активизировать в местах компактного проживания татар работу по интернациональному и патриотическому воспитанию населения, разъяснению действующего законодательства.

№ 172

**Лист секретаря ЦК Компартії України О. Титаренка
ЦК КПРС з проханням розглянути питання про видання
щотижневого додатку до газети "Кримська правда"**

м. Київ

18 жовтня 1988 р.

ЦК Компартії України просит рассмотреть вопрос об издании еженедельного приложения к газете "Крымская правда" на крымскотатарском языке объемом половинного формата газеты "Правда". В Крымской области проживает около 30 тысяч лиц татарской национальности и в дальнейшем количество их предположительно возрастет.

Выпуск указанного приложения будет способствовать дальнейшему усилению патриотического и интернационального воспитания трудящихся Крыма, лучшему информированию, более полному удовлетворению духовных и культурных запросов крымскотатарского населения области.

Для организации издания первоначальным тиражом 20 тысяч экземпляров требуется выделение редакции областной газеты "Крымская правда" и издательству обкома партии "Таврида" одиннадцати дополнительных штатных единиц журналистов и технических работников, 16 тонн бумаги, а также лимитов на строительство жилья, поскольку специалистов, владеющих крымскотатарским языком надо будет приглашать из других регионов страны.

Примерное штатное расписание и годовая смета расходов на издание еженедельного приложения прилагаются*.

Просим рассмотреть.

ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 25. - Спр. 3325. - Арк. 83. Засвідчена копія.

Додаток

Довідка

**до пропозицій про створення додатку до газети "Кримська правда"
кримськотатарською мовою**

м. Київ

18 жовтня 1988 р.

В Крыму сейчас проживает около 30 тыс. лиц татарской национальности, и в дальнейшем их количество предположительно воз-

* Не друкується.

растет.

Выпуск общественно-политического, литературно-художественного приложения к областной газете "Крымская правда" будет способствовать усилению патриотического и интернационального воспитания, лучшему удовлетворению духовных и культурных запросов крымско-татарского населения области.

При организации выпуска приложения будет использован опыт аналогичных союзных изданий: "Неделя" (приложение к газете "Известия"), "Собеседник" ("Комсомольская правда"), "Ветеран" ("Труд"). Есть такой опыт и в нашей республике. В Закарпатской области издается литературно-художественное приложение "Уй гайташ" ("Новые всходы") к выходящей на венгерском языке областной газете "Карпати игаз со". Печатаются также вкладыши на болгарском и молдавском языках в ряде районных газет Одесской области.

Выпуск приложения к газете "Крымская правда", а не отдельного издания, предусматривает более квалифицированное руководство им (со стороны Крымского обкома партии и редакции "Крымской правды"), а также снижение уровня убыточности, поскольку потребуется меньший штат сотрудников. В настоящее время в Крыму нет журналистов, владеющих крымскотатарским языком. Их надо будет приглашать из других регионов Советского Союза.

Подписку на приложение и распространение его в розницу предполагается проводить автономно от газеты "Крымская правда". Издание можно будет подписать и в других областях республики и страны, где проживают крымские татары.

ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 25. - Спр.3325. - Арк. 86. Копія.

№ 173

Звернення представників незалежних національно-демократичних рухів до народів радянської імперії

м. Сімферополь

8 жовтня 1989 р.

Мы, представители независимых национально-демократических движений, собравшиеся на совещание в Крыму 7-8 октября 1989 года, рассмотрели политическую ситуацию в империи в аспекте межнациональных отношений.

Советский Союз был и остается империалистическим государс-

твом, где грубо попираются права наций на культурную автономию и государственное самоопределение. Десятилетиями правительство СССР проводило политику государственного террора против независимых национально-демократических движений. Политика демократизации и гласности, курс на которую в последние годы взяла Москва, не принесла никаких положительных результатов и в межнациональных отношениях привела к дальнейшему росту напряжения. Политика перестройки обернулась для периферии империи созданием "интерфронтов", забастовками в Прибалтике и Молдавии, кровавыми столкновениями в Закавказье и в Фергане, испирированными властями собраниями и митингами в Крыму против справедливых требований крымских татар. Проводится систематическое разжигание вражды в межнациональных отношениях.

Мы, представители национально-демократических движений, обращаемся ко всем народам СССР с призывом не поддаваться на империалистическую политику "разделяй и властвуй". Мы призываем народы империи приложить все усилия к дальнейшему взаимодействию и координации действий национально-демократических движений с целью решения национальных проблем в соответствии с желаниями наций.

Крым, с. Муса-Аджи-Эли, 8 октября 1989 г.
Украинская Хельсинкская Спилка (УХС) - Степан Гура
Партия Национальной Независимости Грузии (ПННГ) -
Георгий Джинчарадзе, Кондратий Бабунашвили
Партия Национальной Независимости Эстонии (ПННЭ) -
Лагре Парек, Каалью Оя
Национал-Демократическая партия Грузии (НДПГ) -
Мамука Гиоргадзе, Георгий Ахалая
Всемирный Организационный Комитет турок-месхетинцев
(ВОК) - Юсуф Сарваров, Иса Ашрафов, Исрафиль Шавкатов,
Энвер Ашрафов
Организация Крымскотатарского Национального Движения
(ОКНД) - Мустафа Джемилев, Абдурешит Джеппаров, Шевкет
Кайбуллаев, Решат Османов, Айдер Мустафаев, Решат Аблаев.

Крымскотатарское национальное движение. - Т. 2. - С. 71.

№ 174

Декларація Верховної Ради СРСР

"Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, підданих насильницькому переселенню, і забезпеченню їх прав"

м. Москва

14 листопада 1989 р.

Сегодня, в период революционного обновления советского общества, когда начат процесс демократизации, очищения всех сторон нашей жизни от деформации и искажений общечеловеческих принципов гуманизма, в стране усиливается стремление знать всю правду о прошлом, чтобы усвоить его уроки во имя будущего.

Память с особой горечью возвращает нас в трагические годы сталинских репрессий. Беззаконие и произвол не обошли стороной ни одну республику, ни один народ. Допущенные в прошлом массовые аресты, лагерное мученичество, обездоленные женщины, старики и дети в переселенческих зонах продолжают взывать к нашей совести, оскорбляют нравственное чувство. Об этом забыть нельзя.

Варварскими акциями сталинского режима явилось выселение в годы второй мировой войны из родных мест балкарцев, ингушей, калмыков, карачаевцев, крымских татар, немцев, турок-месхетинцев, чеченцев. Политика насильственного переселения отразилась на судьбе корейцев, греков, курдов и других народов.

Верховный Совет СССР безоговорочно осуждает практику насильственного переселения целых народов как тяжелейшее преступление, противоречащее основам международного права, гуманистической природе социалистического строя.

Верховный Совет Союза Советских Социалистических Республик гарантирует, что попрание прав человека и норм гуманности на государственном уровне больше никогда не повторится в нашей стране.

Верховный Совет СССР считает необходимым принять соответствующие законодательные меры для безусловного восстановления прав всех советских народов, подвергшихся репрессиям.

№ 175

**Постанова Ради Національностей Верховної Ради СРСР
"Про хід здійснення першочергових заходів, пов'язаних з поверненням кримських татар в Кримську область"**

м. Москва

1 листопада 1990 р.

Совет Национальностей постановляет:

1. Принять к сведению информацию председателя Государственной комиссии по проблемам крымскотатарского народа, заместителя Председателя Совета Министров СССР тов. В.Х. Догужиева по данному вопросу.

Отметить, что центральными, республиканскими и местными органами власти проводится определенная работа по осуществлению первоочередных мер, связанных с возвращением крымских татар в Крымскую область. Вместе с тем, медленно решаются вопросы выделения на эти цели финансовых средств и материально-технических ресурсов, дополнительных рыночных фондов на лесные и строительные материалы. Серьезные трудности создаются массовым неорганизованным въездом крымских татар в Крымскую область и самовольным захватом земель.

2. Поручить Государственной комиссии по проблемам крымскотатарского народа совместно с Советом Министров Украинской ССР, Советом Министров РСФСР, Советом Министров Узбекской ССР, Советом Министров Таджикской ССР, исполнительным комитетам Крымского областного Совета народных депутатов, соответствующими министерствами и ведомствами СССР с участием представителей крымскотатарского народа завершить до конца текущего года подготовку союзно-республиканской государственной программы возвращения крымских татар в Крымскую область, осуществить меры по ее реализации. Незамедлительно решить вопросы обеспечения утвержденных Советом Министров СССР первоочередных мер финансовыми средствами и материальными ресурсами. Утвердить разработку нормативных актов по правовому регулированию возвращения крымских татар.

3. Крымскому областному Совету народных депутатов, местным Советам области продолжить работу по выделению в установленном порядке земельных участков для строительства жилых домов, решению вопросов прописки, организации и предоставления рабочих мест, созданию условий для удовлетворения национально-культурных потребностей крымскотатарского народа.

4. Государственным органам союзных республик, где проживает в настоящее время крымскотатарское население, Крымскому облас-

тному Совету народных депутатов, общественным организациям крымскотатарского народа широко вести организаторскую и разъяснительную работу с тем, чтобы возвращение крымских татар в Крымскую область проводилось на добровольных началах, организованно и поэтапно, в соответствии с порядком и сроками, которые будут определены государственной программой. При этом должны быть исключены факты массового неорганизованного выезда крымских татар из мест нынешнего проживания и случаи самовольного захвата ими земель в Крыму.

5. Рекомендовать центральным и местным органам массовой информации регулярно информировать о ходе решения проблем крымскотатарского народа и работе Государственной комиссии.

6. Совет Национальностей Верховного Совета СССР обращается к населению Крыма с призывом проявить взаимопонимание и терпимость, не допускать нарушений законности, все вопросы решать в духе доброжелательности и взаимного уважения.

Председатель Совета Национальностей

Р. Нишанов

Ведомости Верховного Совета СССР. - 1990. - № 46. - С. 1215-1216.

№ 176

Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки "Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки"

12 лютого 1991 р.

Стаття 1. Відновити Кримську Автономну Радянську Соціалістичну Республіку в межах території Кримської області в складі Української РСР.

Стаття 2. Кримську обласну Раду народних депутатів тимчасово, до прийняття Конституції Кримської АРСР і створення на її основі конституційних органів державної влади, визнати найвищим органом державної влади на території Кримської АРСР і надати їй статус Верховної Ради Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки.

Голова Верховної Ради Української РСР
м. Київ

Л. Кравчук

Голос України. - 1991. - 15 лютого.

№ 177
Постанова Верховної Ради Української РСР
про введення в дію Закону
"Про відновлення Кримської Автономної
Радянської Соціалістичної Республіки"
і про поповнення складу Верховної Ради Кримської АРСР

м. Київ

12 лютого 1991 р.

Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки постановляє:

1. Закон про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки в складі Української РСР ввести в дію з дня його опублікування.

2. Як виняток, додатково обрати таємним голосуванням у місячний строк відповідну кількість народних депутатів Кримської АРСР до Верховної Ради Кримської АРСР від організацій національно-культурних товариств та інших громадських об'єднань депортованих народів Криму на обласних зібраннях цих організацій і відповідну кількість народних депутатів Кримської АРСР до Верховної Ради Кримської АРСР на сесії Севастопольської міської Ради народних депутатів з числа народних депутатів Севастопольської міської Ради.

3. Верховній Раді Кримської АРСР здійснити необхідні заходи по підготовці проекту Конституції Кримської АРСР.

4. Доручити Комісії Верховної Ради Української РСР у питаннях законодавства і законності підготувати відповідні пропозиції щодо змін і доповнень Конституції Української РСР.

Голова Верховної Ради Української РСР
м. Київ

Л. Кравчук

Голос України. - 1991. - 15 лютого.

№ 178
Звернення Курултаю кримськотатарського народу
до всіх жителів Криму

м. Сімферополь

30 червня 1991 р.

Крымскотатарский народ после насильственной высылки со своей исторической родины возвращается в Крым. Процесс этот тяжелый и длительный. Потеряв в первые годы высылки около

половины своей численности, лишившись своих очагов, прав и имущества, оклеветанный и растоптанный, наш народ в течение 47 лет шаг за шагом продвигался по пути к своему возвращению. Главной трудностью на этом пути была скомпрометировавшая себя государственная межнациональная политика, образовавшаяся как сплав партократических амбиций и имперского мышления, продолжающая сеять рознь между народами. Это мы видим не только на примере Крыма.

Курултай от имени крымскотатарского народа заявляет:

Возвращаясь на свою родину, мы несем с собой добро для всех людей, живущих в Крыму. У нас нет намерения нанести ущерб кому-либо из вас, мы не покушаемся на ваши имущественные, духовные, культурные, религиозные, политические и другие права. Мы уважаем национальные чувства и человеческое достоинство всех людей. Мы всегда поддерживали традиционно дружественные отношения со всеми национальными группами, проживавшими в Крыму.

Крым является родиной крымских татар, другой земли у нас нет. Мы оставили здесь добрые следы своего многовекового проживания: приемы возделывания земли, добывания и использования воды, бережного отношения к уникальной природе края.

Находясь в ссылке, крымскотатарский народ подтвердил свое доброе имя, показав себя исключительно трудолюбивым и мирным народом, готовым поделиться своим опытом, знаниями, результатами своего труда со всеми дружественными народами. Среди нас много специалистов по строительству, здравоохранению, сельскому хозяйству и другим отраслям народного хозяйства. Есть художники и архитекторы, артисты и композиторы, литераторы и ученые. Мы приложим наши силы и умение для превращения Крыма в экономически развитый, процветающий край, используя его исключительно благоприятные климатические условия, природные богатства, географическое положение и другие особенности.

Мы взываем к чувствам справедливости и гуманности всего населения Крыма, содействию в восстановлении прав крымских татар, их размещению и обустройству. Несмотря на то, что все наши дома, имущество, утварь, сады, пашни и другое богатство были незаконно отняты в одночасье, и наш народ был выслан на вымирание, в наших действиях по восстановлению своих прав не могут иметь место насилие и принуждение, к этому призываем и всех жителей Крыма.

Мы уверены в том, что все попытки властей Крыма и в дальнейшем натравливать друг на друга людей разных национальностей, живущих в Крыму, получат решительный отпор.

Пусть взаимное уважение и доброжелательность станут традицией всех жителей Крыма, пусть Крым станет краем мира и спокойствия на многие века.

Крымскотатарское национальное движение. - Т. 2. - С. 113-114.

№ 179
Постанова Кабінету Міністрів СРСР
"Про організоване повернення кримських татар
в Кримську АРСР та гарантіях по їх влаштуванню"

м. Москва

24 липня 1991 р.

В целях создания условий для организованного возвращения крымских татар в Крымскую АССР Кабинет Министров СССР постановляет:

1. Рекомендовать правительствам РСФСР, Украинской ССР, Казахской ССР, Узбекской ССР, Таджикской ССР и Республики Кыргызстан образовать в каждой республике в местах компактного проживания крымских татар комиссию по решению проблем, связанных с возвращением крымских татар в Крымскую АССР (далее именуется - Комиссия).

2. Установить, что граждане из числа крымских татар, изъявившие желание возвратиться в Крымскую АССР, должны обратиться в Комиссию по месту проживания с соответствующим заявлением. Комиссия определяет персональную очередность возвращения семей крымских татар по годам, обеспечивает решение всех организационных вопросов, связанных с их выездом, а также организует выдачу главам крымскотатарских семей удостоверений, на основании которых им предоставляются гарантии, предусмотренные настоящим постановлением.

3. Возложить на Совет Министров Крымской АССР прием, размещение и трудоустройство возвращающихся в Крымскую АССР крымских татар.

Гражданам из числа крымских татар, уволенным с работы в связи с возвращением на жительство в Крымскую АССР:

сохраняется непрерывный трудовой стаж для назначения пособий по государственному социальному страхованию, если перерыв в работе не превышает трех месяцев, а в случае строительства индивидуального жилого дома - одного года. Указанный период в общий трудовой стаж не включается. На этих условиях сохраняется

также непрерывный стаж работы для получения процентных надбавок к заработной плате, ежегодного вознаграждения за выслугу лет, по итогам работы за год, если они применяются по новому месту работы, а также другие льготы и выплаты, связанные со стажем работы;

отпуск за первый год работы предоставляется независимо от времени, проработанного на новом месте после переезда;

выплачивается при переобучении или повышении квалификации с отрывом от производства средняя заработная плата по вновь приобретаемой профессии на новом месте работы или доплачивается при переподготовке без отрыва от производства разница до среднего заработка в течение всего периода обучения.

Рекомендовать руководителям предприятий и организаций с согласия совета предприятий (организации):

производить по согласованию с профсоюзным комитетом на период до трех месяцев доплату лицам, приступившим к работе по новой или смежной профессии, до среднего заработка, установленного по вновь приобретаемой профессии;

выдавать работникам из числа крымских татар, прибывшим в Крымскую АССР в организованном порядке, пособие на хозяйственное обзаведение.

4. Установить, что принадлежащие возвращающимся крымским татарам на праве личной собственности жилые дома и хозяйственные постройки могут быть переданы по их желанию местным советским органам с возмещением стоимости строений в соответствии с оценочными нормами для обязательного государственного страхования, действующими на данной территории.

Лица, сдавшие по прежнему месту жительства квартиры в домах государственного или общественного жилищного фонда (в том числе ведомственного), имеют право на получение денежной компенсации на приобретение либо строительство индивидуального или кооперативного жилья, покупку квартир. Возмещение этих затрат производится из расчета нормативной (оценочной) стоимости для данной территории одного квадратного метра общей площади оставленной квартиры в государственном или общественном (в том числе в ведомственном) жилищном фонде. Подлежит возмещению не более 16 метров общей площади на одного человека. Лицам, проживающим в квартирах, занятых несколькими нанимателями, возмещение производится по тем же нормам, исходя из занимаемой ими жилой площади и соответствующей части площади подсобных помещений. Выплата этих сумм производится за счет средств местных советских органов или других организаций, в ведении которых остается высвобождаемый жилищный фонд.

Министерству финансов СССР, Министерству труда и социальных вопросов СССР и Министерству юстиции СССР совместно с правительствами заинтересованных республик определить до 1 октября 1991 г. порядок выплаты указанной компенсации.

5. Поручить Министерству труда и социальных вопросов СССР в месячный срок разработать и утвердить порядок освобождения от работы граждан из числа переселяющихся крымских татар, а также образцы удостоверений на право предоставления им соответствующих гарантий.

Министерству финансов СССР изготовить бланки этих удостоверений за счет средств, выделенных на организованное возвращение крымских татар в Крымскую АССР.

6. Рекомендовать Кабинету Министров Украинской ССР и Совету Министров Крымской АССР:

обеспечить выделение организованно возвратившимся в Крымскую АССР на новое место жительства крымским татарам земельных участков для индивидуального жилищного строительства (в том числе для товариществ индивидуальных застройщиков или владельцев квартир), предоставление кредитов на индивидуальное жилищное строительство и обустройство, беспрепятственную покупку домов (квартир);

установить порядок предоставления жилья, построенного целевым назначением для возвращающихся крымских татар.

7. Совету Министров Крымской АССР оплачивать из средств, выделенных на организованное возвращение крымских татар, следующие расходы:

проезд крымских татар и членов их семей из мест выхода до места вселения по железной дороге - в плацкартном вагоне (при проезде в купейном вагоне оплату расходов производить по тарифу плацкартного вагона), по шоссейным грунтовым дорогам - на автомобильном транспорте общего пользования (кроме такси), воздушным транспортом - по тарифу обычного класса;

провоз имущества железнодорожным и автомобильным транспортом общего пользования в количестве двух тонн на каждого члена семьи.

8. Рекомендовать финансовым органам освобождать граждан от уплаты государственной пошлины за нотариальное удостоверение договоров отчуждения жилых домов, когда одной из сторон являются граждане из числа крымских татар, возвращающихся в организованном порядке в Крымскую АССР.

9. Признать целесообразным выплачивать единовременное денежное пособие в размере 2 тыс. рублей гражданам из числа крымских татар, непосредственно депортированным из Крыма в

1944 году, при их возвращении в Крымскую АССР.

Крымским татарам, непосредственно депортированным из Крыма и возвратившимся в Крымскую АССР в период с 1988 года по 1991 год, указанное денежное пособие выплачивать с 1 января 1992 г.

10. Расходы на проезд крымских татар и членов их семей из мест выхода до места вселения и за провоз имущества, а также выплаты единовременного денежного пособия гражданам, непосредственно депортированным из Крыма в 1944 году, осуществить из средств союзного бюджета, выделяемых на организованное возвращение крымских татар.

11. Министерству финансов СССР представить в месячный срок в Кабинет Министров СССР предложения об уточнении Союзного бюджета на 1991 год с учетом выделения средств на организованное возвращение крымских татар в Крымскую АССР. Расходы на указанные цели в последующие годы предусматривать при формировании проекта союзного бюджета.

12. Контроль за выполнением настоящего постановления возложить на Государственную Комиссию по проблемам крымскотатарского народа.

Собрание постановлений правительства Союза Советских Социалистических Республик. - 1991. - № 23. - С. 379-381.

КРИМСЬКОТАТАРСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ

ХРОНІКА ПОДІЙ

- 1917, 1 листопада. *м.Бахчисарай.* Проведений I Курултай¹⁰⁶ кримськотатарського народу, на якому було проголошено створення Народної Республіки Крим.
- 1921, 18 жовтня. *м. Москва.* ВЦВК та РНК РРФСР ухвалили декрет про утворення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки¹⁰⁷.
- 1923, 10 грудня. *м.Сімферополь.* III Всекримський з'їзд Рад ухвалює резолюцію по доповіді "Про татаризацію", яка накреслила своєрідну програму розвитку національної школи, культури, друку, розширення сфери вжитку кримськотатарської мови в Автономній Республіці.
- 1938, грудень. *м.Москва.* Ліквідовано Постпредство Кримської АРСР при ВЦВК РРФСР.
- 1942, березень. *Кримська АРСР.* Нарком внутрішніх справ Кримської АРСР Г.Каранадзе¹⁰⁸ інформував наркома внутрішніх справ СРСР Л.Берію про те, що "... певна частина татарського населення в Криму надає перевагу радянській владі, а не німецьким окупантам..."
- 1942, 18 листопада. *Кримський реском ВКП(б)* відзна чав, що "...Татарське населення багатьох сіл не лише співчутливо ставиться до партизан, але й активно допомагає їм".
- 1944, 13 квітня. *м. Москва.* Народний комісар внутрішніх справ СРСР Л.Берія та народний комісар державної безпеки Союзу РСР В.Меркулов підписали наказ "Про захоплення по очищенню території Кримської

АРСР від антирадянських елементів”, який передбачав в ході звільнення Криму проведення оперативно-чекістської роботи по “очищенню території Криму від агентів шпигунських резидентур німецьких і румунських розвідок, зрадників батьківщини і запродавців, активних пособників та ставлеників німецько-фашистських окупантів, учасників антирадянських організацій, бандитських формувань та інших антирадянських елементів, що надавали допомогу окупантам”.

1944, 11 травня.

м. Москва. Йосипом Сталіним підписана постанова Державного Комітету Оборони СРСР¹⁰⁹ “Про кримських татар”, яка послужила підставою для виселення кримсько-татарського народу з території Криму.

1944, 17-18 травня.

Кримська АРСР. Розпочалася масова депортація кримських татар з території Криму.

1944, 21 травня.

м. Москва. Йосипом Сталіним підписана постанова Державного Комітету Оборони СРСР “Про направлення кримськотатарських переселенців до ліспромгоспу Уралу та Поволжя”, згідно з якою НКВС СРСР мав направити в целюлозно-паперову промисловість Наркомлісу СРСР 10 тис. родин кримських татар.

1944, 18 червня.

м. Москва. ДКО СРСР ухвалив постанову, яка з метою “якнайшвидшого освоєння плодючих земель, садів і виноградників” визнав за необхідне переселити в Крим з різних областей РРФСР та Української РСР “сумлінних і працелюбних колгоспників”.

1944, 14 грудня.

м. Москва. Президія Верховної Ради РРФСР ухвалила постанову “Про перейменування районів та районних центрів Кримської АРСР”¹¹⁰.

- 1945, 30 червня. Кримська АРСР перетворена на область у складі РРФСР.
- 1946, квітень. *м.Янгіюль, Узбецька РСР.* При обласному театрі створено кримськотатарський ансамбль.
- 1947, 21 лютого. *м. Москва.* Рада Міністрів СРСР ухвалила постанову № 418-61-сс “Про заслання, висилку і спецпоселення”, якою зоов’язала Міністерство внутрішніх справ СРСР встановити такий режим в місцях розселення спецпоселенців, який би виключав будь-яку можливість втеч, організувати облік та “обов’язкове трудове використання” спецпоселенців, а також адміністративний нагляд за ними в місцях спецпоселення.
1947. *м.Нью-Йорк.* Створена Комісія з прав людини Організації Об’єднаних Націй¹¹¹, яка серед інших опікувалась забезпеченням прав і свобод кримськотатарського народу.
- 1948, 8 березня. *м. Москва.* Міністр внутрішніх справ СРСР С.Круглов підписав наказ № 00246 “Про завдання органів МВС по роботі серед спецпоселенців”, який передбачав встановлення і забезпечення в місцях розселення спецпоселенців суворого режиму їх утримання, проведення обліку спецпоселенців за відомостями спецкомендатур, райміськвідділів МВС та відділів спецпоселень МВС-УМВС, введення обов’язкової щомісячної реєстрації голів сімей спецпереселенців у спецкомендатурах, оголошення всім повнолітнім під розписку, що втеча з місць поселення підлягає покаранню в судовому порядку позбавленням волі до 20 років.

1948, 13 вересня.

м. Сімферополь. Відбулося засідання бюро Кримського обкому ВКП(б), на якому визнано “неприпустимим” повернення на півострів спецпереселенців. З рішенням обкому був ознайомлений міністр внутрішніх справ СРСР С.Круглов.
м. Ялта. На урядовій дачі відбулася зустріч Й.Сталіна з першим секретарем Ялтинського міського ВКП(б) Булаєвим, в ході якої було звернено увагу на неприпустимість повернення в Крим спецпоселенців з числа кримських татар, “оскільки вони є базою для іноземних розвідок”.

1948, 17 вересня.

м. Сімферополь. Відбулася оперативна нарада начальників міських і районних відділів міліції по боротьбі з карною злочинністю і посилення розшуку осіб, що втекли зі спецпоселень.

1948, 26 листопада.

м. Москва. Президія Верховної Ради СРСР ухвалила указ “Про кримінальну відповідальність за втечу з місць обов’язкового постійного поселення осіб, виселених у віддалені райони Радянського Союзу у період Вітчизняної війни”, який передбачав за втечу з спецпоселення позбавлення волі до 20 років, а переховування втікача - до 5 років.

1948, 10 грудня.

м. Нью-Йорк. Організація Об’єднаних Націй ухвалила Загальну декларацію з прав людини.

1953, квітень.

м. Москва. На виконання доручення Бюро Президії ЦК КПРС і особисто Г.Маленкова, члени ЦК М.Суслов¹¹², П.Поспелов, К.Горшенін, П.Шелепін, А.Горкін розглянули питання щодо утримання спецпоселенців та проведення серед них політико-виховної роботи. Підготувавши відповідний проект постанови, члени ЦК рекомендували вищому політичному

- керівництву країни послабити режим утримання спецпоселенців, передбачений законодавчими і нормативними актами другої половини 1940-х – початку 1950-х р.
- 1953, 23 грудня. *м. Москва.* Засуджений до страти один з організаторів депортації кримських татар з території Криму, колишній заступник Голови Ради Міністрів СРСР, міністр внутрішніх справ СРСР Лаврентій Берія.
- 1953, грудень. *м. Москва.* Рішенням Верховного Суду СРСР засуджений до розстрілу один з організаторів масової депортації кримських татар, колишній перший заступник міністра внутрішніх справ СРСР Богдан Кобулов.
- 1954, 19 лютого. *м. Москва.* Президія Верховної Ради СРСР ухвалила указ “Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР”.
- 1954, 15 березня. *м. Сімферополь.* Кримський обком Компартії України звернувся до першого секретаря ЦК КПУ О.Кириченка з проханням порушити перед ЦК КПРС питання щодо прийняття відповідного рішення про заборону всім адміністративно висланим в 1944 р. повертатися і проживати на території Кримської області.
- 1954, червень. *м. Москва.* Ухвалена постанова ЦК КПРС “Про зняття деяких обмежень в правовому становищі спецпоселенців”, яка носила здебільшого декларативний характер.
- 1954, 5 липня. *м. Москва.* Прийнята постанова Ради Міністрів СРСР № 1439 – 649 - с, яка передбачала зняти з обліку в органах Міністерства внутрішніх справ СРСР дітей спецпоселенців до 16-річного віку включ-

но, а також дітей доросліше 16 років, прийнятих і направлених в навчальні заклади, дозволивши їм виїзд до місць навчання в будь-який населений пункт країни.

1954, 13 липня.

м. Москва. Президія Верховної Ради СРСР без особливого розголосу відмінила свій указ від 26 листопада 1948 р. про кримінальну відповідальність за втечу з місць поселення.

1956, березень-квітень.

Узбекистан. В місцях компактного проживання кримських татар створені перші ініціативні групи для проведення петиційної кампанії за повернення на батьківщину.

1956, 28 квітня.

м. Москва. Указ Президії Верховної Ради СРСР “Про зняття обмежень по спецпоселенню з кримських татар, балкарців, турків – громадян СРСР, курдів, хемшилів та членів їхніх сімей, виселених в період Великої Вітчизняної війни”, яка, хоча і передбачала зняття з обліку спецпоселення та звільнення з-під адміністративного нагляду представників депортованих народів, однак позбавляла їх права на компенсацію за втрачене майно і можливості повернутися на батьківщину.

1956, 29 квітня.

м. Москва. Міністр внутрішніх справ СРСР видав наказ № 0144, яким доручав міністрам внутрішніх справ республік, начальникам УМВС країв та областей протягом 2-х місяців зняти з обліку в місцях спецпоселення і звільнити з-під адміністративного нагляду кримських татар та членів їх сімей.

1956, вересень.

Узбекистан. Група колишніх партійних та радянських працівників Кримської АРСР звернулася з листом на ім'я секретаря ЦК КПРС М.Суслова, в якому просила розглянути проблему депортовано-

го кримськотатарського народу в світлі рішень XX з'їзду КПРС.

1956, 22 жовтня.

Узбекистан. Двічі Герой Радянського Союзу Амет-хан Султан, колишній секретар Кримського обкому партії, комісар Східного з'єднання партизанських загонів Криму Р.Мустафаєв, колишній секретар Ялтинського райкому партії, комісар Південного з'єднання партизанських загонів Криму М.Селімов, колишній секретар Євпаторійського райкому партії Я.Сеїтов, колишній голова Спілки письменників Криму Шаміль Алядінов та інші звернулися з листом до президії ЦК КПРС з проханням задовольнити бажання кримських татар повернутися на батьківщину.

1956, 26 жовтня.

м. Запоріжжя. Запорізький обком Компартії України інформував першого секретаря ЦК КПУ О.Кириченка про розселення висланих в адміністративному порядку з території Криму кримських татар, греків, німців, громадян інших національностей, просив прийняти відповідне рішення про заборону прописки колишніх спецпоселенців в м.Мелітополі, Мелітопольському та Акимівському районах, а також надати право місцевим Радам вирішувати питання їх розселення в інших районах.

1956, 24 листопада.

м. Москва. Ухвалена постанова ЦК КПРС, якою визнавалась недоцільність надання автономії кримськотатарському народу.

1956, 15 грудня.

м. Київ. Ухвалено постанову Ради Міністрів УРСР "Про розселення громадян, які раніше проживали в Кримській області", що фактично забороняла розселення і працевлаштування депортованих

громадян на території Херсонської, Запорізької, Миколаївської та Одеської областей.

1956.

м. Ташкент. За повідомленням Комітету держбезпеки при УзРСР кримськими татарами Шамілем Алядиновим, Велі Муртазаєвим, Юсуфом Болатом та іншими створено нелегальну групу “Штаб”, яка ставила за мету домогтися дозволу кримськотатарському народу повернутися на батьківщину, компенсації залишеного ними в Криму майна, видання газет кримськотатарською мовою, створення національних шкіл, театру.

м. Одеса, Ташкент. За оперативними повідомленнями органів КДБ, з числа кримськотатарської інтелігенції створені групи за повернення кримських татар на батьківщину.

1957, лютий.

м. Москва. За дорученням першого секретаря ЦК КПРС М.Хрущова¹¹³ відбулася зустріч кримськотатарських комуністів у відділі партійних органів ЦК КПРС по союзним республікам, на якій йшлося про переселення кримських татар до Криму, неможливість їх проживання в Татарській АРСР внаслідок суттєвих відмінностей у мові та культурі.

1957, 7 березня.

м. Москва. Відбулася зустріч представників кримськотатарського народу з відповідальними працівниками ЦК КПРС, в ході якої обговорювались питання про повернення кримських татар в Крим.

1957, 2 серпня.

м. Москва. Секретаріат ЦК КПРС обговорив листа представників кримських татар – учасників Великої Вітчизняної війни та членів сімей загиблих. Порушені ними питання практично залишились без уваги.

- 1958, травень. *м. Ташкент.* Робітник експериментального заводу Марат Омеров здійснив спробу створити підпільну організацію з числа кримськотатарської молоді, зорієнтованої на боротьбу за повернення на батьківщину.
- 1958, 15 серпня. *м. Бахчисарай, Кримська область.* Викладач Казанського педінституту Зейнаб-Абдул Максудова відвідала місто з метою виявлення джерел та літератури щодо зародження та подальшого розвитку кримськотатарської культури.
- 1958, 25 серпня. *м. Сімферополь.* Перший секретар Кримського обкому Компартії України В.Комяхов інформував секретаря ЦК КПУ М.Підгорного про активізацію кримськотатарського національного руху в Узбецькій РСР та Кримській області.
- 1958, не пізніше 9 жовтня. *м. Київ.* Відділ адміністративних органів ЦК Компартії України підготував проект листа першого секретаря ЦК КПУ М.Підгорного на адресу ЦК КПРС, в якому ставилось питання про вжиття “невідкладних заходів для припинення діяльності націоналістичних елементів з числа кримських татар”, а також пропонувалось ліквідувати в структурі Спілки письменників Узбекистану секцію кримськотатарської літератури.
- 1960, лютий. *м. Київ.* Рада Міністрів УРСР ухвалила постанову про надання виконкомам обласних Рад депутатів трудящих Кримської, Херсонської, Запорізької, Миколаївської, Одеської та Закарпатської областей права дозволу на проживання в цих областях колишніх спецпоселенців – кримських татар, німців, греків, болгар, вірменів та інших осіб, що раніше проживали в Кримській області.

1961, грудень.

м. Ташкент. Створено гурток студентської та робітничої молоді на основі якого сформувався “Союз кримськотатарської молоді за повернення на Батьківщину”.

1962, 7 квітня.

м. Ташкент. За відомостями органів КДБ утворено “Союз кримськотатарської молоді”.

1962, 8 квітня.

м. Ташкент. Заарештовані активні учасники “Союзу кримськотатарської молоді” змінний майстер Ташкентського трактороскладального заводу Марат Омеров, студент фізичного факультету Ташкентського університету Рефат Годженов, студент юридичного факультету Ташкентського університету Сеїт-Аза Умеров, водій Ахмет Асанов. Пізніше Сеїт-Аза Умеров та Марат Омеров були засуджені відповідно до 3-х і 4-х років позбавлення волі у виправно-трудових таборах суворого режиму.

1962, весна.

м. Ташкент. Органами держбезпеки був профілактований один з організаторів “Союзу кримськотатарської молоді” Мустафа Джемілев, якого було звільнено з роботи на оборонному підприємстві. Внаслідок жорсткого тиску з боку владних структур та органів держбезпеки був змушений залишити навчання студент 3 курсу механіко-математичного факультету Ташкентського університету, член “Союзу кримськотатарської молоді” Ескандер Ібраїмов.

1962, серпень.

м. Ташкент. Відбувся судовий процес над М.Омеровим та С.Умеровим, звинувачених в організації підпільного “Союзу кримськотатарської молоді за повернення на батьківщину”.

- 1964, 1 лютого. *м. Москва.* Заарештований, а згодом засуджений до примусового утримання у психіатричній лікарні відомий радянський генерал правозахисник Петро Григоренко.
- 1965, 4 серпня. *м. Москва.* Відбулася зустріч представників кримськотатарського народу з Головою Президії Верховної Ради СРСР А.Мікояном та іншими відповідальними працівниками вищого законодавчого органу країни, на якій порушувалися, в першу чергу, питання повернення кримських татар на батьківщину.
- 1965, 27 серпня. *м. Бекабад, Узбецька РСР.* Працівники органів МВС розігнали групу кримських татар, які намагалися зустрітися з першим секретарем ЦК Компартії Узбекистану Ш. Рашидовим¹¹⁴.
- 1965, 25 вересня. *м. Київ.* Голова КДБ при Раді Міністрів УРСР В.Нікітченко інформував ЦК Компартії України про діяльність одного з активних учасників кримськотатарського національного руху, нормувальника котельно-ковальського цеху Жданівського заводу ім. Ілліча Я.Умерова, який серед іншого збирав підписи під листом депутату Верховної Ради СРСР, письменнику М.Шолохову з питань поновлення в Криму автономної республіки і повернення туди кримських татар.
- 1965, 12 листопада. *м. Київ.* Перший секретар ЦК Компартії України П.Шелест направив ЦК КПРС інформацію щодо активізації кримськотатарського національного руху на території Кримської області.
1965. На території України та республік Середньої Азії поширювалося “Звернення кримськотатарської молоді, проживаю-

чої в Самаркандській області Узбекської РСР” до Першого секретаря ЦК КПРС Леоніда Брежнєва, всіх членів президії ЦК КПРС.

За активну участь в кримськотатарському національному русі виключений з вищого навчального закладу студент 4 курсу Ташкентського інституту інженерів іригації та сільськогосподарської меліорації М.Джемілев.

1966, 5 лютого.

м. Сімферополь. Управління КДБ при Раді Міністрів УРСР по Кримській області інформувало ЦК Компартії України про зростання негативних настроїв серед кримських татар після прийняття указу Президії Верховної Ради СРСР від 28 квітня 1956 року.

1966, 21 березня.

м. Київ. Голова КДБ при Раді Міністрів УРСР В.Нікітченко інформував ЦК Компартії України про підготовку акти-вом кримськотатарського національно-го руху протестних акцій у Москві з нагоди відкриття ХХІІІ з’їзду КПРС.

1966, 22 березня.

м. Москва. Делегацію кримськотатарського народу прийняв секретар Президії Верховної Ради СРСР М.Георгадзе, який запевнив кримських татар в тому, що порушене ними питання буде вирішено найближчим часом.

1966, березень.

Узбекистан. Напередодні відкриття ХХІІІ з’їзду КПРС активістами кримськотатарського руху зібрано 100 тисяч підписів під петицією з вимогою надати кримським татарам можливість повернутися на батьківщину.

1966, 4 квітня.

Табір № 11, с-ще Явас, Мордовська АРСР. Багаторічний політв’язень С.Караванський¹¹⁵ звернувся з листом до Голо-

ви Ради Національностей Верховної Ради СРСР, в якому назвав виселення татар з Криму “актом кричущої несправедливості”.

1966, 22 червня.

м. Київ. Перший секретар ЦК КПУ П.Шелест звернувся з листом до ЦК КПРС, в якому аргументував недоцільність повернення кримських татар до Криму.

1966, 7 липня.

Узбекистан. Комітет державної безпеки при Раді Міністрів СРСР повідомляв вище політичне керівництво країни про проведення нарад ініціативних груп в Ташкенті, Коканді, Андижані, Ангрені, Бекабаді та інших містах, на яких обговорювались питання продовження петиційної кампанії, а також проведення демонстрації на Червоній площі.

1966, 12 серпня.

м. Москва. Голова КДБ при Раді Міністрів СРСР В.Семичастний інформував ЦК КПРС про наявність поміркованої та радикальної течій в кримськотатарському національному русі.

1966, 18 жовтня.

м. Бекабад, Узбецька РСР. Відбувся мітинг кримських татар на честь 45-ї річниці утворення Кримської АРСР, в якому взяли участь більше як 2 тисячі чоловік.

1966.

м. Ташкент. За “ухиляння від служби у Радянській армії” засуджений до 1,5 року виправно-трудових таборів один з організаторів “Союзу кримськотатарської молоді”, активний діяч кримськотатарського руху М.Джемілев.

м.Ангрен, Узбецька РСР. За участь в несанкціонованому мітингу до 2 років виправно-трудових таборів засуджено Джеппара Джемілева (1934 р.н.) та члена групи “Уповноважених представників

кримськотатарського народу” Амета Абдураманова (1913 р.н.). Останній після звільнення переїздив до Москви де продовжував брати участь в боротьбі за права і свободи власного народу.

м. Фергана, Узбецька РСР. Засуджені до 2 років виправно-трудових таборів активні учасники кримськотатарського національного руху студент Ферганського педагогічного інституту Есвєт Абдуллаєв (1939 р.н.) та робітник хімічного заводу Абдугафар Абдураманов (1929 р.н.) за те, що підписали лист на адресу ЦК КПРС з проханням притягнути до кримінальної відповідальності секретаря Ферганського обкому партії за наклеп на кримськотатарський народ.

1967, січень.

м. Москва. За участь в демонстрації на Пушкінській площі був заарештований поет, сценарист, активний учасник кримськотатарського національного руху Ілля Габай¹¹⁶, який, після 4-х місяців перебування у Лефортовській в’язниці був звільнений за відсутністю складу злочину.

1967, 13 січня.

м. Сімферополь. Кримським обкомом КПУ проведено нараду партійних, радянських працівників, керівників правоохоронних органів з питань посилення паспортного режиму в районах області.

1967, 20 лютого.

м. Київ. Міністерство охорони громадського порядку УРСР зібрало і узагальнило матеріали на активних учасників кримськотатарського національного руху Л.Бікматову, А.Ісмаїлова, Х.Усієнову та рекомендувало виконкому Кримської обласної Ради відмовити вказаним громадянам в прописці на території Криму.

1967, 14 квітня.

м. Київ. Голова Комітету державної безпеки при Раді Міністрів УРСР В.Нікіт-

ченко інформував ЦК Компартії України про активізацію кримськотатарського національного руху в Узбецькій РСР та на території Криму.

1967, 24 квітня.

м. Київ. Голова КДБ при Раді Міністрів УРСР В.Нікітченко повідомив ЦК Компартії України про зміст листування українського письменника Бориса Антоненка-Давидовича з кримським татариним Мансуром Османовим.

1967, 16 травня.

м. Москва. На вул. Сніжній біля філіалу готелю ВДНГ був затриманий А.Карімов з пакунком, в якому були виявлені червоні полотна з гаслами: “23 роки кримськотатарський народ у вигнанні, досить ганьби!”; “Відмініть антиконституційні укази 1946 р., 1956 р., 1965 р.”; “Припиніть дискримінацію кримськотатарського народу!”; “Припиніть репресії проти трудящих – кримських татар!”; “Свободу жертвам сваволі!” та інші.

1967, 20 травня.

м.Москва. Відбувся судовий процес над активістами національного руху кримських татар Т.Дагджи (1932 р.н., освіта неповна вища, кореспондент Державного комітету РМ УзРСР по радіомовленню та телебаченню, м.Ташкент), С.Шамратовим (1939 р.н., освіта середня, безробітний, Чирчикський район Ташкентської області), А.Сейтмуратовою (1937 р.н., освіта вища, викладач історії у м.Самарканді).

1967, 3 червня.

Кримські татари А.Веліуллаєв, Ф.Абдулджемілев і У.Ходжаєва засуджені до 4-х років позбавлення волі як організатори і учасники демонстрацій у м.Андижані.

1967, 21 липня.

м. Москва. Відбулася зустріч активістів кримськотатарського руху з головою

КДБ при Раді Міністрів СРСР Ю.Андроповим, міністром внутрішніх справ СРСР М.Щолоковим, Генеральним прокурором СРСР Р.Руденком, на якій порушувались питання щодо припинення незаконних репресій проти кримських татар.

1967, 28 липня.

м. Ялта. Відбулася зустріч делегації кримських татар в Ялтинському міському комітеті партії, на якій порушувались питання фальсифікації історії кримських татар в літературі, музейних експозиціях, проведенні екскурсійної роботи.

1967, друга половина серпня – перша половина вересня.

м. Москва. Політбюро ЦК КПРС ухвалило постанову “Про громадян татарської національності”, в якій стверджувалась недоцільність повернення кримських татар до Криму, створення Автономної республіки.

1967, 5 вересня.

м. Москва. Видано указ Президії Верховної Ради СРСР “Про громадян татарської національності, які проживали в Криму”. Останній, хоча і знімав безпідставні звинувачення кримських татар у зраді, однак, як і раніше, не враховував їх сподівань та устремлінь.

1967, 12 вересня.

м. Сімферополь. Активісти кримськотатарського національного руху Дагджи та Османов зустрілися з заступником голови Кримського облвиконкому М.Мойсеєвим з питань можливості повернення кримських татар, їх працевлаштування, надання їм прописки на території півострова.

1967, 13 вересня.

м. Сімферополь. Проведена Кримська обласна нарада з питань виконання постанови політбюро ЦК КПРС “Про громадян татарської національності” за

участю відповідальних працівників обкому партії, перших секретарів КПУ, голів міськрайвиконкомів, співробітників УМВС та УКДБ, міських та районних прокурорів.

1967, не пізніше
15 вересня.

м. Севастополь. Делегація кримських татар зустрілася з першим секретарем міському КПУ Чернічкіним, на якій порушила питання облаштування кримських татар.

1967, 16-18 вересня.

м. Советобад, Таджикиська РСР. Відбулася нарада представників кримських татар, на якій обговорювалась ситуація, що склалася після прийняття указу Президії Верховної Ради СРСР від 5 вересня 1967 року.

1967, 21 вересня.

м. Сімферополь. Делегація кримських татар в кількості 10 чоловік відвідала Кримський облвиконком з питань з'ясування порядку купівлі-продажу будинків та прописки на території півострова.

м. Київ. Комітет державної безпеки при Раді Міністрів УРСР порушував перед ЦК КПУ питання про необхідність створення додаткового підрозділу в складі 5 відділу УКДБ при РМ УРСР по Кримській області для “попередження ворожих дій націоналістичних елементів з числа кримських татар”.

1967, 24 вересня.

м. Сімферополь. Делегація кримських татар в кількості 48 чоловік відвідала Кримський облвиконком з питань з'ясування причин відмови їм у прописці та будівництві житлових будинків.

1967, вересень.

Узбекистан. Місцевими партійними, радянськими органами проведені збори для роз'яснення змісту указу Президії Верховної Ради СРСР від 5 вересня 1967 року.

- 1967, 5 жовтня.** *с. Морське, Судацький район, Кримська область.* Насильно виселено органами міліції родину Ф.Поски у складі 7 осіб.
- 1967, 12 жовтня.** *м. Сімферополь.* Відбувся мітинг кримських татар, що домагалися якнайшвидшого розв'язання питань реалізації своїх прав і свобод.
- 1967, 26 жовтня.** *с. Червона Слобода, Білогірський район Кримська область.* Виселена родина колишнього партизана Ібраїма Ісмаїлова, що складалася з 13 осіб.
с. Весела, Феодосійський район, Кримська область. Насильно виселені сім'ї Емірсана Ібраїмова, Емірсана Велієва, Аблязіза Ісмаїлова, що склалися з 4-х-5-ти осіб кожна.
- 1967, друга половина жовтня.** *м. Сімферополь.* Делегація кримських татар зустрілася з секретарем Кримського обкому КП України А.Макухіним, який під час бесіди не приховував свого невдоволення поверненням депортованого народу на батьківщину, пояснивши це неспроможністю Кримської області вирішити питання працевлаштування та надання житла переселенцям.
- 1967, жовтень.** *Узбекистан.* Оприлюднена "Заява жінок, молоді, дітей, всього кримськотатарського народу про нерівноправне становище в сім'ї народів СРСР в зв'язку з 50-річчям Великої Жовтневої соціалістичної революції".
- 1967, листопад.** *м. Москва.* Герой Радянського Союзу А.Решидов надіслав на адресу Головного маршала авіації К.Вершиніна телеграму, в якій попереджав про свій намір покінчити життя самоспаленням якщо до ювілею радянської влади йому не буде надане житло в Криму.

1967, листопад-грудень.

м. Ташкент. Оприлюднено лист кримських татар політбюро ЦК КПРС, Верховній Раді СРСР, Раді Міністрів СРСР, радянській громадськості, в якому піддавалися різкій критиці указ і постанова Президії Верховної Ради СРСР від 5 вересня 1967 року.

1967.

м. Андижан, Узбецька РСР. Відбулася конспіративна нарада активу кримськотатарського національного руху, керівників його окремих осередків.

Засуджений за участь в демонстрації кримських татар до 3-х років ВТТ активний учасник кримськотатарського руху Абул Джемілев Февзер (1939 р.н.).

м. Ташкент. Засуджена до 3-х років умовно за участь в демонстрації кримських татар активна учасниця кримськотатарського руху, студентка Абдулхакова Ельміра (1947 р.н.).

Узбекистан. Засуджений до 1 року виправно-трудоих таборів 38-річний інженер-будівельник Решат Джемілев.

Кримська область. Видана Кримським обласним видавництвом книга “Зірки немеркнучої слави”, з якої вилучені відомості про кримських татар - Героїв Радянського Союзу. Виключення було зроблено лише для двічі Героя Радянського Союзу Амет-хана Султана.

м. Москва. Академіки А.Сахаров та М.Леонтович¹¹⁷ активно виступили на захист права кримських татар повернутися на батьківщину.

1968, 5 січня.

м. Київ. Голова КДБ при Раді Міністрів УРСР В.Нікітченко інформував ЦК КПУ про активізацію кримськотатарського національного руху в республіках Середньої Азії та Краснодарського краю Російської Федерації.

1968, 3-4 лютого.

м. Фергана, Узбецька РСР. Відбулася на-

рада представників ініціативних груп, на якій висловлювались пропозиції щодо підготовки масового виїзду кримських татар до Криму.

- 1968, друга половина лютого – перша половина березня. *Узбекистан.* Оприлюднене звернення керівних працівників та інтелігенції з числа кримських татар із засудженням дій “автономістів”, зініційоване владними структурами та спецслужбами.
- 1968, 24 лютого. *Узбекистан.* Активом кримськотатарського національного руху направлено звернення до президії Консультативної наради керівників Комуністичних та робітничих партій (м.Будапешт), в якому приверталась увага до масових і політичних репресій щодо представників кримськотатарського народу.
- 1968, 9-10 березня. *Ташкентська область.* Відбулася нарада активістів кримськотатарського національного руху, в якому взяли участь 110 делегатів з різних районів Узбекистану.
- 1968, 17 березня. *м.Москва.* Відомий радянський правозахисник, генерал П.Григоренко на ювілеї письменника О.Костеріна виголосив промову, в якій закликав кримських татар встановлювати тісні контакти з усіма прогресивними силами в СРСР.
- 1968, 15 квітня. *Ташкентська область.* Відбулася нарада жінок – активісток кримськотатарського національного руху, в якій взяло участь біля 150 делегаток.
м. Кримськ, Краснодарський край Російської Федерації. Відбулася демонстрація кримських татар, в якій взяло участь 50 осіб.
- 1968, 20 квітня *сmt.Нижньобаканський, Кримський район Краснодарський край, Російська Фе*

- дерація.* Відбулася демонстрація кримських татар, в якій взяло участь до 250 чоловік.
- 1968, 21 квітня. м. *Чирчик, Узбекика РСР.* Відбулися масові гуляння кримських татар, в яких взяли участь близько 1500 осіб, розігнані за допомогою пожежних машин і димових шашок органами КДБ та міліції.
- 1968, 22 квітня. м.м. *Ташкент, Чирчик, Узбекика РСР.* Розповсюджені листівки із закликом до кримськотатарського населення не виходити на роботу в знак протесту проти подій в м. Чирчику.
- 1968, квітень. *Узбекика РСР.* Після чирчикських подій 21 квітня 1968 р. засуджений до 1,5 роки Енвер Абулгазієв, звинувачений в організації “масових безпорядків” та розповсюдженні антирадянських документів.
- 1968, квітень-травень. м. *Сімферополь.* У відповідності з рішенням вищого партійно-державного керівництва СРСР та УРСР розпочалося організоване переселення родин кримських татар на територію Криму.
- 1968, весна. *Узбекистан.* Розпочався організований набір для переселення кримських татар в Крим, який за своїм характером і спрямуванням не вирішував проблем кримськотатарського народу.
- 1968, 4 травня. м. *Сімферополь.* Делегація кримськотатарського народу передала Кримському обкому КПУ та облвиконкому лист-протест з приводу невинуватого встановлення перепон в працевлаштуванні і прописці кримських татар, що поверталися на територію півострова.
- 1968, 6 травня. м. *Сімферополь.* Голова Кримського

облвиконкому Т.Чемодуров зустрівся з делегацією кримськотатарського народу, на якій намагався пояснити причини зволікання у розв'язанні національного питання кримських татар.

1968, 12 травня.

Кримська область. Один з активістів кримськотатарського національного руху Енвер Аметов оголосив голодування, надіславши телеграму ЦК КПРС з вимогою забезпечення прав кримських татар в цілому та його особисто.

1968, 14 травня.

м. Київ. Голова КДБ при Раді Міністрів УРСР В.Нікітченко інформував ЦК КПУ про діяльність активних учасників кримськотатарського національного руху Різи Умерова та Гомера Баєва.

1968, 17 травня.

м. Москва. Разом з представниками кримськотатарського народу був затриманий під час демонстрації біля будинку ЦК КПРС відомий радянський правозахисник, генерал Петро Григоренко. Представники кримськотатарського народу надіслали телеграми на ім'я Генерального секретаря ЦК КПРС Л.Брежнєва, Голови Президії Верховної Ради М.Підгорного, Голови Ради Міністрів СРСР О.Косигіна, в яких роз'яснювали мету і завдання національного руху, повідомляли про репресії щодо них з боку співробітників КДБ та міліції. Відбулася демонстрація кримських татар біля будинку ЦК КПРС.

1968, 17-18 травня.

Кримська область. За рішенням місцевих партійних та радянських органів були позбавлені права перебувати на території півострова активісти кримськотатарського національного руху Ф.Усеїнов, С.Бекіров, К.Мустафаєв, А.Умеров, А.Кадиров.

Органами КДБ і міліції УРСР та Краснодарського краю затримані при в'їзді в Крим і повернені до місць проживання біля 800 кримських татар, що прибули на вшанування траурної дати в історії кримськотатарського народу – масової депортації їх співвітчизників.

м. Сімферополь. Напередодні траурних днів, пов'язаних з масовою депортацією кримських татар, органи КДБ затримали і вислали з території Кримської області близько 100 активних учасників кримськотатарського національного руху.

1968, 18 травня.

м. Сімферополь. Кримські татари провели маніфестацію з вимогою прописки, працевлаштування та першочергового надання житла.

1968, 26 травня.

м. Сімферополь, с-ще Мар'їно. 98 кримських татар розбили наметове містечко, яке наступного дня було зруйноване зусиллями працівників міліції, КДБ та дружинників. Близько 40 осіб, що брали участь в зазначеній акції під охороною органів КДБ через Баку і Красноводськ були відправлені до Узбекистану.

1968, друга половина травня.

м. Москва. Відбулася зустріч представників кримськотатарського народу з відомим радянським правозахисником, генералом Петром Григоренком, на якій порушувалися питання про застосування карально-репресивних заходів щодо кримських татар з боку органів влади.

1968, травень.

м. Москва. Проведена масова демонстрація кримських татар в столиці СРСР. Представники кримськотатарського народу звернулися до ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР, Генерального прокурора СРСР з інформацією про трагічні події у м. Чирчику,

- Ташкентської області Узбецької РСР.
м. Сімферополь. Органи КДБ ліквідували наметове містечко в районі Сімферопольського водосховища, в якому знаходилось 45 кримських татар.
- 1968, 10 червня. *м. Москва.* Голова КДБ при Раді Міністрів СРСР Ю. Андропов інформував ЦК КПРС про підтримку акцій протесту кримських татар відомим правозахисником П. Григоренком.
- 1968, 20 червня. *м. Київ.* Заступник Голови КДБ при Раді Міністрів УРСР Б. Шульженко інформував ЦК Компартії України про діяльність активного учасника кримськотатарського національного руху Ф. Сейдалієва.
- 1968, 27 червня. *м. Сімферополь.* В Сімферопольському сквері “Перемога” відбулася демонстрація кримських татар, які вимагали зустрічі з керівництвом області.
- 1968, червень. *м. Ташкент.* Управління у справах літератури і друку Узбецької РСР видало розпорядження про заборону використовувати термін “Кримська АРСР”, а також старі татарські назви кримських міст та сіл на сторінках газети “Ленин байрагы” (“Ленинское знамя”).
- 1968, 1 липня. *м. Київ.* За особистим розпорядженням першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста робота по організованому переселенню кримських татар в Крим була припинена.
- 1968, 12 липня. *Радгосп “Більшовик”, Кримська область.* Насильно вислані до Ташкенту 12 родин кримських татар, в тому числі родина Ф. Сейдалієва.
- 1968, 13 липня. *Станція Новоолексіївка, Херсонська об-*

- ласть.* Активний учасник кримськотатарського національного руху Ф. Сейдалієв через вікно поїзда розповсюдив листівки, в яких висловлювався протест проти порушення прав кримськотатарського народу.
- 1968, 19 липня. *м. Сімферополь.* Відбулася демонстрація кримських татар в центральному сквері м. Сімферополя, в районі готелю “Україна”, зініційована активними учасниками кримськотатарського національного руху Гомером Баєвим та Рустемом Халіловим.
- 1968, липень. *Кримська область.* За порушення паспортного режиму притягнутий до кримінальної відповідальності Ельдар Шабанов.
- 1968, 23-27 серпня. *м. Сімферополь.* Органами КДБ затримано за порушення паспортного режиму 26 кримських татар.
- 1968, 26 серпня. *м. Сімферополь.* За опір представникам влади засуджено до 3-х років ув’язнення активного учасника кримськотатарського руху Мамеді Чобанова.
- 1968, 27 серпня. *м. Сімферополь.* Засуджені за “опір представникам влади” відповідно до року та шести місяців виправно-трудових таборів активні учасники кримськотатарського національного руху Мубейн Юсупов та Фахрі Ісмаїлов.
- 1968, 29 серпня. *м. Сімферополь.* Заарештований один з активістів кримськотатарського національного руху Гомер Баєв, звинувачений на підставі ст. 62 КК УРСР в антирадянській пропаганді.
- 1968, серпень. *Кримська область.* Оприлюднено “Звернення кримських татар, що повернулися

на батьківщину – в Крим до громадськості України”, в якому висловлювалося бажання жити у злагоді та співпрацювати з усіма народами, що населяють Кримський півострів.

1968, 4 вересня.

м. Сімферополь. Засуджений до одного року позбавлення волі за опір представникам влади активний учасник кримськотатарського національного руху Закер'я Асанов.

1968, 13 вересня.

м. Ташкент. Заарештовано одного з активних учасників кримськотатарського національного руху співробітника Комітету мір при РМ УзРСР Іззета Хаїрова.

1968, 30 вересня.

м. Москва. До приймальні ЦК КПРС було передано лист-протест членів КПРС Андижанської області з приводу невинуватеного виключення з партії та звільнення з роботи Хайрі Ульясова, Ребера Бекірова, Абдураїма Аблякімова.

1968, вересень.

м. Москва. За “порушення громадського порядку” на Червоній площі був заарештований і відправлений до слідчого ізолятора УМВС Кримської області один з активних учасників кримськотатарського національного руху Ф. Сейдалієв, який помер від інфаркту міокарду та легеневого набряку в ході етапування до Центрального науково-дослідного інституту судової експертизи ім. Сербського.

1968, 16 жовтня.

м. Москва. Представники кримськотатарського народу відвідали Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, де мали розмову з співробітниками секретаріату з приводу фальсифікації історії Кримської АРСР та шляхів повернення кримських татар до Криму.

1968, 19 жовтня.

м. Москва. Після численних узгоджень представники кримськотатарського народу отримали дозвіл покласти квіти до мавзолею В.Леніна з нагоди 47-ої річниці утворення Кримської АРСР.

1968, 25 жовтня.

м. Москва. Представники кримськотатарського народу зустрілися з завідувачим приймальною ЦК КПРС Тихомировим, який прокоментував указ Президії Верховної Ради СРСР від 5 вересня 1967 р. і висловив сподівання, що надалі повернення кримських татар до Криму "... зросте в арифметичній прогресії".

1968, жовтень.

м. Москва. Виключений з КПРС та Спілки письменників СРСР Олексій Костерін, який виступав на захист репресованих народів, в т.ч. німців та кримських татар.

1968, 19 листопада.

м. Москва. Помер письменник Олексій Костерін, який усе своє свідоме життя присвятив боротьбі за права кримськотатарського народу, повернення його на батьківщину.

Проведено обшук на квартирі відомого радянського правозахисника, генерала Петра Григоренка, в ході якого були вилучені "антирадянські матеріали".

Серед них: "Загальна декларація прав людини", твори О.Костеріна, трактат академіка А.Сахарова, реквієм А.Ахматової, вірші М.Цветаєвої, поема М.Кержавіна, матеріали кримськотатарського національного руху, переклади статей з чехословацьких газет*.

м. Ташкент. Проведено обшук на квартирі одного з активних учасників кримськотатарського національного руху

*Тут і далі використані окремі факти, узагальнені Центром інформації та документації кримських татар, а також інформація з бюлетеня "Вести из СССР" (під ред. К.Любарського¹¹⁸).

Іллі Габая.

м. Жуковський, Московська область. Проведено обшук на квартирі Сімоде Асанової – сестри активної учасниці кримськотатарського національного руху Земфіри Асанової.

м. Сімферополь. Здійснено обшук у активної учасниці кримськотатарського національного руху, лікаря Есми Улонової, в ході якого було вилучено весь її архів, документальні матеріали, пов'язані із забезпеченням прав і свобод кримських татар, включаючи їх повернення на батьківщину.

1968, листопад.

Узбекистан. Один з лідерів кримськотатарського національного руху М.Джемільєв надіслав свої спогади про утворення та діяльність “Союзу кримськотатарської молоді” відомому правозахиснику П.Григоренку.

Заарештований працівник науково-дослідного інституту, активіст кримськотатарського руху Юсуф Османов, який звинувачувався за ст. 191 КК УзРСР (аналог ст. 187 КК УРСР).

1968, грудень.

м. Москва. Оприлюднено “Звернення” активістів кримськотатарського національного руху з нагоди проведення все-союзного перепису населення в січні 1969 р. із закликом не допустити його фальсифікації.

1968.

Кримська область. За порушення паспортного режиму засуджений до вислання з Криму Джафар Асанов.

м. Фергана, Узбецька РСР. Відбулася нарада керівників “ініціативних груп” разом з представниками інтелігенції кримських татар, проживаючих в Узбекистані, в якій взяло участь близько 100 чоловік.
м. Білогірськ, Кримська область. Насильно

виселена з придбаного будинку родина Ельдара Шабанова.

м. Чирчик, Узбецька РСР. За участь у несанкціонованій демонстрації кримських татар засуджено до півтора року виправно-трудогих таборів Абдула Газієва Енвера (1940 р.н.).

м.Київ. З посади інженера Інституту кібернетики АН України звільнено відомого радянського правозахисника, математик Леоніда Плюща¹¹⁹, який обстоював права кримськотатарського народу.
м.Москва. Журналісткою М.Бессарабською розповсюджено інформацію щодо протиправних дій владних структур стосовно кримськотатарських родин в селищі Рибачому (Алуштинський район, Кримська область).

1969, січень.

Російська Федерація. Оприлюднений відкритий лист російських правозахисників на захист кримських татар.

1969, лютий.

м. Москва. Ряд студентів Московського хіміко-технологічного інституту ім. Д.Менделєєва виступили на підтримку вимог кримських татар.

1969, кінець лютого - початок березня.

м. Москва. Бюро ВЛКСМ фізико-технічного факультету Московського хіміко-технологічного інституту ім.Д.Менделєєва схвалило рішення про виключення з комсомолу студента Дмитра Мотилія, який ознайомив своїх колег по Інституту із “Зверненням кримських татар до людей доброї волі”.

1969, 2 березня.

с. Рівне, Красногвардійський район, Кримська область. Відбулося відзначення свята “Курбан-байрам”¹²⁰ за участю близько 100 кримських татар, які серед іншого обговорювали документи кримськотатарського національного руху.

1969, 31 березня.

м. Київ. Голова КДБ при Раді Міністрів УРСР В.Нікітченко повідомив ЦК КПУ про активізацію кримськотатарського національного руху у Запорізькій, Кримській, Херсонській областях та створення ініціативних груп в ряді їх районів.

1969, 29 квітня.

м. Сімферополь. Судова колегія з кримінальних справ Кримського обласного суду засудила одного з активних учасників кримськотатарського національного руху Гомера Баєва до двох років позбавлення волі.

1969, квітень.

Узбекистан. Активом кримськотатарського національного руху оприлюднено “Всенародний протест”, надісланий керівництву КПРС, радянському уряду, ВЦРПС, громадським діячам.

1969, 7 травня.

м. Ташкент. Заарештовано і депортовано до психіатричної лікарні відомого правозахисника Петра Григоренка, який прибув до столиці Узбекистану в якості громадського захисника на судовому процесі над активними учасниками кримськотатарського національного руху.

1969, 19 травня.

м. Москва. Заарештований і відправлений до Ташкенту поет, сценарист, активний учасник кримськотатарського національного руху Ілля Габай.

1969, 29 травня.

ст. Новоолексіївка, Херсонська область. Проводився збір підписів під листами, зверненнями, петиціями кримськотатарського національного руху.

м. Мелітополь, Запорізька область. Розповсюджувались документи кримськотатарського національного руху.

1969, травень.

м. Москва. Мустафа Джемілев разом з іншими відомими правозахисниками

(інженером Г.Алтуняном¹²¹, робітником В.Борисовим¹²², математиком Т.Велікановою¹²³, поетесою Н.Горбаневською¹²⁴, біологом С.Ковальовим¹²⁵, економістом В.Красіним, математиком Л.Плющем, істориком А.Якіром та іншими) підписав звернення до Комісії з прав людини ООН з проханням поставити на розгляд питання про порушення в Радянському Союзі одного з основних прав людини – права мати незалежні переконання і розповсюджувати їх будь-якими законними засобами.

1969, 4 червня.

м. Київ. Голова КДБ при Раді Міністрів УРСР В.Нікітченко повідомляв ЦК КПУ про діяльність в Херсонській області активістки кримськотатарського національного руху Гульнари Мустаф'євої.

1969, 6 липня.

м. Москва. На другий день Міжнародної наради керівників комуністичних і робітничих партій на площі Маяковського відбулася демонстрація кримських татар в якій взяли участь Земфіра Асанова, Енвер Аметов, Решат Джемільєв, Айдер Зайтулаєв, Ібраїм Холопов.

м. Ташкент. Відбулася демонстрація кримських татар з вимогою звільнити з ув'язнення відомого правозахисника Петра Григоренка.

1969, 5 серпня.

м. Ташкент. Верховний суд УзРСР засудив до різних термінів ув'язнення активних учасників кримськотатарського національного руху С.Аметову (1941 р.н., освіта середня медична, працювала у лікарні, Хорезмська обл.), А.Барієва (1938 р.н., освіта середня, непрацюючий, м. Чирчик Ташкентської обл.), М.Халілова (1945 р.н., освіта середня медична, працювала у лікарні, м. Бекабад Ташкентської обл.), Р.Емінова (1939 р.н., освіта

середня технічна, прораб, м.Ташкент), І.Хаїрова (1938 р.н., освіта неповна вища член КПРС, співробітник Комітету мір при РМ УзРСР), І.Муджиєва (1920 р.н., освіта середня, будівельник, м.Красногвардійськ Самаркандської обл.), Р.Гафарова (1915 р.н., освіта 5 класів раніше засуджений, м.Ангрен Ташкентської обл.), Р.Байрамова (1943 р.н., освіта 9 класів робітник, м.Мелітополь Запорізької обл.), Р.Кадиева (1937 р.н., освіта вища, викладач в університеті, м.Самарканд), Р.Умерова (1920 р.н. освіта 5 класів, електрозварювальник, м.Ташкент).

1969, 5 серпня.

м. Ташкент. Відбулася масова демонстрація кримських татар на захист засуджених активних учасників кримськотатарського національного руху.

1969, 8 вересня.

м. Москва. Рада Міністрів СРСР ухвалила постанову “Про заходи посилення паспортного режиму і обмеження прописки громадян в місті Севастополі”, якою встановлювались додаткові перешкоди у переселенні кримських татар на територію півострова.

1969, 11 вересня.

м. Гулістан, Ташкентська область Узбецька РСР. Заарештований один з активістів кримськотатарського національного руху, учасник “Ініціативної групи по захисту прав людини в СРСР”¹²⁶ Мустафа Джемільєв.

1969, 14 листопада.

Ленінський район, Кримська область. За рішенням адміністративної комісії і народного суду Ленінського району були виселені родини Б.Аметова, Муртазаєва, А.Сейдалієва, К.Еміранова.

1969, листопад.

м. Москва. “Ініціативною групою по захисту прав людини в СРСР” направле-

ний четвертий лист до ООН, в якому говорилося про репресії проти членів “Ініціативної групи” та громадян, підтримуючих звернення до ООН.

1969, 10 грудня.

Узбекистан. 386 кримських татар звернулися з листом до Генерального секретаря ЦК КПРС Л.Брежнєва, Генерального Прокурора СРСР Р.Руденка, Комісії з прав людини ООН з протестом з приводу арешту одного з організаторів кримськотатарського національного руху Мустафи Джемілева.

1969, грудень

м. Ташкент. Заарештований один з активних учасників кримськотатарського національного руху Сейдамет Халібаєв, який вже відбув термін покарання у справі Юрія Османова.

1969.

Кримська область. Насильно виселений з Криму Шевкет Бейтулаєв.

м. Ташкент. За участь у виготовленні та розповсюдженні документів кримськотатарського національного руху до 1,5 року виправно-трудова таборів засуджений активний учасник кримськотатарського національного руху Айдер Барієв.

За участь у редагуванні та розповсюдженні “самвидаву” засуджений до 3-х років ув’язнення активний учасник кримськотатарського національного руху Решад Байрамов (1942 р.н., селище Камишлик, Крим).

1970, 8 січня.

Узбецька РСР. Засуджений до 2 років виправно-трудова таборів загального режиму активний учасник кримськотатарського національного руху Нурі Абдураїмов.

1970, 12-19 січня.

м. Ташкент. Відбувалося засідання Таш-

кентського міського суду, який засудив Іллю Габая до 3-х років виправно-трудогих таборів загального режиму та Мустафу Джемілева до 3-х років ВТТ суворого режиму.

1970, січень.

Узбекистан-Україна. 406 кримських татар направили до Верховного Суду СРСР лист-протест на захист активних учасників кримськотатарського національного руху Мустафи Джемілева та Іллі Габая.

1970, 19 лютого.

На території СРСР розповсюджувалась “Інформація № 1”, в якій говорилося про становище кримськотатарського народу, його акції, спрямовані на захист своїх прав.

1970, початок березня.

м. Бекабад, Узбекика РСР. За виступ на панахиді за померлим письменником Олексієм Костеріним та виготовлення інформаційних документів національного руху засуджений до 2-х років позбавлення волі умовно кримськотатарський поет Муаррем Мартинов.

1970, березень-квітень.

м. Ленінград. В СРСР розповсюджувався лист кримськотатарського народу з нагоди 100-річчя від дня народження В.І.Леніна та 25 - річчя Перемоги, в якому містилися прохання щодо вирішення питань: повернення на батьківщину; звільнення всіх політв'язнів; притягнення до відповідальності організаторів політичних репресій проти кримських татар; вилучення літератури, що фальсифікує історію кримськотатарського народу.

1970, 7 квітня.

м. Київ. Голова КДБ при Раді Міністрів УРСР В.Нікітченко інформував ЦК КПРС про зростання активності кримських татар напередодні відзначення 100-річчя В.Леніна.

- 1970, 9 квітня. *м. Мелітополь, Запорізька область.* Проведена конспіративна нарада активістів кримськотатарського національного руху, на якій обговорювались питання направлення до Москви 4 – 5 представників кримських татар.
- 1970, 11 квітня. *м. Ташкент.* Відбулася демонстрація активістів кримськотатарського руху з боку владних структур проти перешкод у поверненні кримських татар на територію Криму.
- 1970, квітень. *м. Андижан, Узбецька РСР.* Засуджений до одного року позбавлення волі умовно один з активних учасників кримськотатарського національного руху С.Білялов.
- 1970, 10 травня. *м. Москва.* Секретаріат ЦК КПРС своїм рішенням дозволив збільшити кількість працівників органів держбезпеки в Криму на 40 одиниць, в т.ч. на 28 офіцерів.
- 1970, травень. *Узбекистан.* Засуджений до позбавлення волі один з активних учасників кримськотатарського національного руху інженер Махараз Нурфет.
- 1970, перша половина. *м. Київ.* Нащадки корифеїв української культури, кандидат філологічних наук, член КПРС Тарас Франко та біолог Марія Лисенко звернулися до Президії Верховної Ради УРСР з пропозицією виступити із законодавчою ініціативою щодо активізації процесу повернення кримськотатарського народу на територію Криму.
- 1970, вересень. *м. Ташкент.* Засуджена до 3-х років позбавлення волі у виправно-трудовах таборах суворого режиму активна учасниця кримськотатарського національного руху Сініє Мустафаєва, яка 18 травня, в

день масової депортації кримських татар з території Криму, вивісила чорні, траурні прапори на будинках міліції та райвиконкому м. Той-Тюбе.

1970, вересень.

м. Москва. За підписання листа на захист кримських татар була виключена з комсомолу і вищого навчального закладу студентка 5 курсу філософського факультету Московського державного університету ім. М. Ломоносова Тетяна Панченко.

1970, кінець жовтня-початок листопада.

Узбецька РСР. Відбулася республіканська нарада представників ініціативних груп, на якій обговорювалось “Звернення кримськотатарського народу до XXIV з’їзду КПРС, органів друку, всіх комуністів”.

1970, грудень.

м. Ангрен, Узбецька РСР. Засуджений до 1 року виправно-трудових таборів Сайдамет Халібаєв.

1970.

м. Москва. Була позбавлена так званого “допуску” до політичних справ відомий московський адвокат Діна Камінська, яка здійснювала захист Володимира Буковського¹²⁷ (1967 р.), Юрія Галанскова¹²⁸ (1968 р.), Анатолія Марченка¹²⁹ (1968 р.), Лариси Богораз¹³⁰ та Павла Литвинова (1968 р.), Мустафи Джемілева та Іллі Габая (1970 р.).

Узбекистан. За участь в редагуванні самвидавських бюлетенів, т.з. “інформацій” до 2-х років таборів засуджений активний учасник кримськотатарського руху Абдураїмов Нурі (1940 р.н.).

Узбекистан-Україна. 456 кримських татар звернулися з листом до ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Національностей Верховної Ради СРСР, Генеральної прокуратури СРСР, першого секретаря Кримського обкому КПУ з про

- тестом проти вислання кримськотатарських сімей з території Криму.
- 1971, 1 січня. *м. Мелітополь, Запорізька область.* На квартирі активіста кримськотатарського руху Велі Семідляєва відбулася нарада, якою керував прибувший з Махачкали Керім Абібулаєв.
- 1971, січень. *Херсонська область.* Органами КДБ профілактовані активні учасники кримськотатарського національного руху Ескандер Уметов, брати Военні, Енвер Аметов, Гульнара Мустаф'єва.
- 1971, друга половина лютого-початок березня. *Узбецька РСР.* 233 кримських татар підписали лист-протест проти випуску книги З.Сагінбаєва "300 днів в тилу ворога", в якій грубо і відверто фальсифікується історія кримськотатарського народу.
- 1971, березень. *Кримська область.* Органами УКДБ та УМВС профілактовані активісти кримськотатарського руху Бекіров, Сеїтметов, Мумджі Муджабалаєв, Аметов. *м. Запоріжжя.* Органами УКДБ профілактований активіст кримськотатарського національного руху Османов.
- 1971, 20 травня. *м. Ташкент.* Заарештований один з учасників кримськотатарського національного руху вчитель Ленур Ібрагімов.
- 1971, 20 червня. *м. Ташкент.* Заарештована одна з активних учасниць кримськотатарського національного руху, історик, викладач Самарканського університету Айше Сейтмуратова.
- 1971, кінець липня. *м. Ташкент.* Ташкентський міський суд засудив активних учасників кримськотатарського національного руху, історика, викладача Самаркандського університе-

Айше Сейтмуратову до 3-х років позбавлення волі, вчителя Ленура Ібрагімова – до 2-х років позбавлення волі у виправно-трудовах таборах за виготовлення і розповсюдження матеріалів, що “зводять наклеп на радянський суспільний і державний устрій”.

1971, вересень.

м. Ташкент. Заарештований один з активних учасників кримськотатарського національного руху Джемпар Акімов.

1971, листопад-грудень.

м. Ташкент. Відбулося засідання Ташкентського міського суду, який засудив одного з активних учасників кримськотатарського національного руху Джемпара Акімова до 3-х років позбавлення волі у виправно-трудовах таборах.

1972, січень.

с. Ароматне, Білогірський район Кримська область. Дружина засудженого за порушення паспортного режиму А.Тахлу – Саріє, мати 11 дітей, звернулася до Генерального секретаря ООН К.Вальдхайма із заявою про спроби владних структур виселити її родину з території Кримської області.

1972, 25 лютого.

м. Київ. Рада Міністрів УРСР ухвалила постанову “Про усунення недоліків в розселенні громадян, що прибувають в неорганізованому порядку для постійного проживання в Українську РСР”, яка встановлювала нові перешкоди на шляху повернення кримських татар в Крим.

1972, 12 квітня.

м. Москва. Від імені “Комітету прав людини” відомі радянські правозахисники А.Сахаров, А.Твердохлебов, В.Чалідзе, І.Шафаревич подали заяву Президії Верховної Ради СРСР із закликом сприяти відновленню прав кримськотатарського та інших депортованих народів.

- 1972, 18 квітня. Засуджено до до 1 року позбавлення волі Усейна Асанова.
- 1972, 27 квітня-13 травня. *Узбекистан -Україна.* Серед кримських татар розповсюджувалась “Інформація № 109” про роботу, проведену в столиці СРСР представниками кримськотатарського народу.
- 1972, 4 травня. *м. Москва.* Представники кримськотатарського народу звернулися до приймальної Президії Верховної Ради СРСР з питань увічнення пам’яті двічі Героя Радянського Союзу Амет-хана Султана.
- 1972, 7-8 травня. *м. Маргілан, Узбекика РСР.* Відбулася нарада представників кримськотатарського народу з Узбекистану, України, Таджикистану, Закавказзя, на якій схвалено “Лист-звернення кримських татар в зв’язку з 50-річчям утворення СРСР”.
- 1972, не раніше 8 травня. *м. Москва.* На території СРСР розповсюджувалась “Інформація № 25” про зустріч представників кримськотатарського народу з різних регіонів СРСР в м.Маргілані.
- 1972, 9 травня. *сmt. Алушка Кримська область.* Відбулася демонстрація кримських татар біля пам’ятника двічі Герою Радянського Союзу Амет-хану Султану, в якій взяли участь біля 50 осіб з числа молоді.
- 1972, 18 травня. *м. Бекабад, Узбекика РСР.* Розвішані чорні траурні прапори з текстом: “18 травня – день виселення кримських татар з батьківщини”.
- 1972, 25 липня. *м. Київ.* Перший секретар Кримського обкому Компартії України М.Кириченко інформував ЦК КПРС про численні звернення кримських татар з вимогами на-

дання автономії, відкриття шкіл, мечетей.

1972, 20 серпня.

Узбекистан. Засуджено повторно до 1 року ув'язнення Мамбета Дікогана.

1972, 12 жовтня.

м. Ташкент. Органами МВС та КДБ проведено 17 обшуків в помешканнях активних учасників кримськотатарського національного руху.

1972, 3 листопада.

м. Москва. Президія Верховної Ради СРСР ухвалила указ “Про зняття обмежень у виборі місця проживання передбаченого в минулому для окремих категорій громадян”.

1972, 14 листопада.

м. Київ. Ухвалена постанова ЦК Компартії України “Про постанову ЦК КПРС “Про окремі категорії громадян, переселених в минулому з місць їх проживання в інші райони СРСР”, яка звертала увагу обкомів партії та облвиконкомів на те, що питання переселення громадян до колишніх місць проживання, повинні вирішуватись, як правило, через органи орнабору, при наявності житла, можливості працевлаштування в суворому додержанні діючого законодавства та паспортного режиму.

1972, 30 листопада.

с. Партизани, Генічеський район Херсонська область. Відбулася стихійна демонстрація протесту проти дискримінації кримськотатарського народу, в якій взяло участь близько 200 кримських татар.
с. Донське, Сімферопольський район та с. Спокійне Білогірський район Кримська область. Насильно виселені кримськотатарські родини Джеміля Куртеїтова з дружиною і двома дітьми, Есмера Мазінова з дружиною і трьома дітьми, Фатіми Губанової з чотирма дітьми.

- 1972, листопад. *м. Ташкент.* Більше як 500 членів КПРС – кримських татар звернулися з листом до першого секретаря ЦК КП Узбекистану Ш.Рашидова з проханням надати сприяння в поверненні їх народу на батьківщину.
- 1972, 12 грудня. *Узбекистан.* Заарештований один з активних учасників кримськотатарського національного руху, інженер Решат Джемільєв.
1972. *м. Москва.* ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР направлений запит представників кримськотатарського народу з питань розв'язання, порушених ними національних проблем.
- 1973, січень. *Запорізька область.* Розповсюджувались “Інформація № 112” та “Інформація № 113” про діяльність представників кримськотатарського народу у Москві.
- 1973, 24 лютого. *с. Донське, Сімферопольський район, Кримська область.* Відбулася нарада, в якій взяли участь 16 активних учасників кримськотатарського національного руху.
- 1973, 4 березня. *м. Мелітополь, Запорізька область.* Відбулася нарада представників кримськотатарської молоді, зініційована Регаєтом Рамазановим, Ескандером Куртумеровим, Ебазером Халіковим та Альдером Халіловим.
- 1973, 12 квітня. *м. Ташкент.* Ташкентський обласний суд засудив до 3-х років позбавлення волі у виправно-трудових таборах одного з активних учасників кримськотатарського національного руху Решата Джемільєва.
- 1973, 14 квітня. *с. Чорнопілля, Білогірський район, Кримська область.* Відбулася нарада за

участю делегатів з України та Краснодарського краю, що обговорювали питання організації святкування “Дервізи”¹³¹ та відкриття в Ленінському районі Кримської області пам’ятника партизанці Аліме Абденановій.

1973, квітень.

м. Нью-Йорк, США. Біля будинку ООН пройшли мітинги, демонстрації кримських татар та радянських емігрантів інших національностей з вимогою надання свободи Решату Джемілеву та Петру Григоренку.

1973, 17 травня.

м. Запоріжжя. Заарештований один з активних учасників кримськотатарського національного руху Ескандер Куртумеров.

1973, 18 травня.

м. Мелітополь. Відбулася нарада представників кримськотатарської молоді, зініційована Велі Семедлаєвим, який запропонував створити “Ініціативну п’ятірку” для збору коштів, залучення до роботи кримськотатарської молоді.

1973, 14 липня.

м. Київ. Завідувач відділом адміністративних органів ЦК Компартії України Д.Опанасюк повідомляв першого секретаря ЦК КПУ В.Щербицького, що з числа проживаючих в республіці кримських татар “виявлено” понад 300 чоловік, що раніше входили до “автономістського руху”.

1973, 15 липня.

м. Ташкент. Відбулася нарада “поміркованого крила” кримськотатарського національного руху, в якій взяли участь делегати від кримських татар, що проживають на території Узбекистану.

1973, 29 липня.

м. Генічеськ, Херсонська область. Проведений обшук в помешканні одного з активістів кримськотатарського національного руху Е.Сефарова.

- 1973, липень. *м. Ташкент.* Ініціативна група кримських татар оприлюднила лист-протест проти засудження активного учасника кримськотатарського національного руху Решата Джемілева.
- 1973, 4 серпня. *м. Сімферополь.* Відбулася зустріч активістів кримськотатарського національного руху Рефата Годженова, Руслана Емінова, Едема Халілова, Яг'я Касимова з заступником голови Кримського облвиконкому Барановським, під час якої обговорювались питання планового переселення кримських татар в Крим, створення необхідних умов для прописки і укладення договорів куплі-продажу приватних будинків.
- 1973, 7 – 8 серпня. *м. Київ.* За дорученням секретаря ЦК Компартії України І.Лутака відбулася зустріч представників кримськотатарського народу Годженова Рефата, Емінова Руслана, Халілова Едема, Касимова Яг'я, Рашидова Абдураїма з працівниками відділу адміністративних органів ЦК, в ході якої було передано листа на ім'я першого секретаря ЦК КПУ В.Щербицького з проханням розглянути питання щодо організованого повернення кримських татар на територію Криму.
- 1973, 8 серпня. *м. Київ.* Відбулася зустріч активістів кримськотатарського національного руху з відповідальними працівниками апарату ЦК Компартії України.
- 1973, 14 серпня. *м. Москва.* В приймальню ЦК КПРС передано текст звернення на ім'я Генерального секретаря ЦК КПРС Л.Брежнєва в зв'язку з 50-річчям утворення СРСР, скріплене підписами 8 тис. кримських татар.

- До ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР та громадських організацій переданий лист-протесту проти репресій щодо кримських татар, підписаний 4 тис. громадянами.
- 1973, не раніше 14 серпня.** м. Москва. На території СРСР розповсюджувалась “Інформація № 110” про роботу представників кримськотатарського народу у Москві.
- 1973, 29 серпня.** м. *Ташкент*. Перший секретар ЦК Компартії Узбекистану Ш.Рашидов звернувся до ЦК КПРС з листом, в якому просив продовжити переселення кримських татар в Кримську область на основі оргнабору, оскільки припинення роботи в даному напрямку дестабілізує ситуацію в УзРСР.
- 1973, 5 вересня.** м. *Запоріжжя*. Обласною прокуратурою заарештований і притягнутий до кримінальної відповідальності один з активістів кримськотатарського національного руху Регаєт Рамазанов.
- 1973, не пізніше 17 вересня.** На території СРСР розповсюджувалось “Звернення представників кримськотатарського народу до комуністичних і робітничих партій світу” з проханням надати кримським татарам підтримку в поверненні на батьківщину, розв’язанні інших національнокультурних питань.
- 1973, 17 жовтня.** м. *Джанкой, Кримська область*. Кримський татарин А. Нафеев звернувся до Верховної Ради СРСР та радянських засобів масової інформації з заявою стосовно перешкод з боку владних структур в прописці та працевлаштуванні.
- 1973, 4 листопада.** м. *Москва*. В приймальню ЦК КПРС переданий лист кримськотатарської інтелі-

генції, в якому вимагалось негайно звільнити Джемпа Акімова.

1973, 28 листопада.

м. Запоріжжя. Запорізький обласний суд засудив до різних термінів ув'язнення у виправно-трудовах таборах загального режиму активних учасників кримськотатарського національного руху Ескандера Куртумерова, Ебазера Халілова, Регета Рамазанова.

1973, листопад.

м. Москва. В приймальню ЦК КПРС переданий лист-протест представників кримськотатарського народу проти невиправданої зміни назви кримських татар на “татари” в офіційних документах, так як у казанських татар Поволжя, татар Астрахані та Сибіру зовсім інша мова та культура.

1973.

Херсонська та Запорізька області. Органами КДБ при РМ УРСР попереджено формування нелегальної організації кримськотатарської молоді на ст.Партизани Генічеського району Херсонської області та в м.Мелітополі.

1974, 30-31 січня.

Советський та Білогірський райони, Кримська область. Активним учасникам кримськотатарського національного руху Е.Шабановим організовано збір підписів серед кримських татар під документами, адресованими ООН, “Комітету захисту прав людини”, академіку Сахарову, в яких наводились приклади переслідування кримськотатарського народу.

1974, 22 лютого.

м. Сімферополь. Бюро Кримського обкому КПУ ухвалило постанову “Про додаткові заходи по зміцненню паспортного режиму в області”.

1974, 5-6 березня.

м. Київ. Комітетом державної безпеки при Раді Міністрів УРСР проведена нарада керівних і оперативних працівників УКДБ Кримської, Херсонської, Запорізької областей, на якій обговорювались оперативні заходи щодо протидії акціям протесту кримськотатарського національного руху.

1974, 26 березня.

м. Сімферополь. Кримський обком Компартії України провів нараду перших секретарів райкомів партії, голів райвиконкомів, начальників райвідділів внутрішніх справ, керівників підрозділів УКДБ, працівників обласної та районних прокуратур з питань поліпшення ідеологічної роботи серед кримських татар, а також нейтралізації діяльності активістів кримськотатарського національного руху.

1974, квітень.

м. Маргілан, Узбецька РСР. Органами КДБ Узбецької РСР за розповсюдження листівок заарештовані неповнолітні Бекір Умеров та Ельвер Сулейманов.

1974, 12 серпня.

с. Новоолексіївка, Генічеський район, Херсонська область. Відбулася демонстрація протесту кримських татар проти виселення з Криму багатодітної родини Сеїтджалілових.

1974, літо.

Кримська область. За запрошенням кримських татар в Криму відпочивав відомий радянський правозахисник, Петро Григоренко, який зустрівся з активістами кримськотатарського національного руху.

1974, 16 вересня.

м. Сімферополь. Бюро Кримського обкому Компартії України розглянуло питання “Про факт грубого порушення соціалістичної законності, допущений в

- Первомайському районі”, внаслідок чого була виселена з території Криму родина Сеїджалілова, яка налічувала 11 осіб, з них 7 неповнолітніх дітей.
- 1974, вересень. *м. Маргілан, Узбецька РСР.* Кримські татари надіслали протест політбюро ЦК КПРС, Верховній Раді СРСР щодо переслідування школярів за участь в кримськотатарському національному русі.
- 1974, грудень. *м. Москва.* Один з активних учасників кримськотатарського національного руху Енвер Аметов відвідав квартиру відомого радянського правозахисника, академіка Андрія Сахарова, де вручив відповідні документи іноземним кореспондентам.
- 1975, 12 квітня. *США.* Із закликом стати на захист М.Джемілева, В.Буковського, Г.Суперфіна та С.Ковальова звернувся історик Олександр Некрич.
- 1975, квітень. *м. Київ.* Проведена нарада керівних і оперативних працівників УКДБ по Кримській, Запорізькій, Херсонській, Миколаївській та Донецькій областях, на якій розглядалося питання про підвищення ефективності заходів по нейтралізації активу кримськотатарського руху.
- 1975, квітень. *м. Мелітополь, Запорізька область.* Активні учасники кримськотатарського національного руху з Узбекистану зробили спробу організувати збір підписів кримських татар під документами руху.
- 1975, травень. *Херсонська область.* Кримські татари Кязима Мамет та Якуб Ереджин популяризували документи кримськотатарського національного руху серед населення.

1975, 15 липня.

м. Нью-Йорк, США. Національний центр кримських татар в США утворив фонд “Крим”, який ставив за мету поширення інформації про становище співвітчизників у СРСР, оприлюднення фактів політичних репресій.

1975, липень.

Кримська – Херсонська області. Кримський татарин Аблямїт Умеров популяризував серед населення звернення кримськотатарського народу до XXV з’їзду КПРС та Міжнародної наради керівників комуністичних та робітничих партій світу, а також групи кримських татар до депутата Верховної Ради СРСР Алієва.

1975, серпень.

Кримська, Херсонська і Запорізька області. Кримські татари Сулейман Велі, Рефат Годженів. Абдураміт Муратов та інші провели збір підписів під документами кримськотатарського національного руху.

1975, серпень-вересень.

м. Москва. Представники кримськотатарського народу направили лист Генеральному секретарю ЦК КПРС Л.Брежневу, всім членам та кандидатам в члени політбюро ЦК КПРС з вимогою конкретних дій для розв’язання національних питань кримських татар.

1975, жовтень.

м. Москва. Один з активних учасників кримськотатарського національного руху П. Григоренко дав інтерв’ю про становище кримських татар в СРСР кореспонденту інформаційного агентства Рейтер¹³².

1975, 6 листопада.

США. Учасники міжнародного та радянського правозахисного руху Андрій Григоренко¹³³, Габриель Лауб, Олександр Галич, Павло Тігрід, Ота Філін, Генріх Бьоль, Карел Ездінський, Антонін

- Лім, Анатолій Левітін – Краснов, Павло Литвинов, Іржі Пелікан, Карл Амері, Вадим Білоцерковський, Василь Франк звернулися через газету “Русская Мысль” на захист Мустафи Джемілева, якому загрожував черговий термін покарання.
- 1975, 8 листопада. *м. Білогірськ, Кримська область.* Відбулася демонстрація кримських татар біля будинку райвиконкому з вимогою усунути перешкоди при проведенні прописки.
- 1975, 10 грудня. *м. Київ.* Голова КДБ при РМ УРСР В.Федорчук інформував першого секретаря ЦК КПУ В.Щербицького про намір опублікувати у видавництві “Дніпро” книг активіста кримськотатарського національного руху, завідуючого кафедрою російської і зарубіжної літератур Рефіка Музафарова, зініційований відомим українським письменником Станіславом Тельнюком.
- 1976, 19 січня. *м. Київ.* Рада Міністрів УРСР видала розпорядження, яким посилювала контроль за переселенням в Україну громадян, і, в першу чергу, кримських татар.
- 1976, 29-30 січня. *м. Сімферополь.* Була проведена нарада “По попередженню антигромадських проявів зі сторони татарських екстремістів” в період проведення XXV з’їзду КПРС та Компартії України за участю відповідальних працівників Кримського обкому КПУ, облвиконкому, КДБ, УКДБ Кримської, Херсонської та Запорізьких областей, МВС, УМВС Кримської, Херсонської, Запорізької областей.
- 1976, березень. *с. Дивне, Білогірський район, Кримська область.* Насильно виселена з території Криму родина ветерана Великої

Вітчизняної війни Райзуллаєва Вайса.

1976, 12 травня.

с. Горлинка, Білогірський район, Кримська область. Насильно виселена з території Криму родина Юнусової, яка утримувала паралізовану дочку. Внаслідок цього сім'я була змушена протягом 20 днів проживати у наметі.

1976, 7 грудня.

м. Москва. Міністр внутрішніх справ СРСР М.Щолоков звернувся до першого секретаря ЦК КПУ В.Щербицького з питань встановлення єдиного порядку прописки кримських татар, що прибувають на постійне місце проживання в Кримську область.

1976.

Українська РСР. За порушення паспортних правил до кримінальної відповідальності притягнуто 29 громадян кримськотатарської національності, складено адміністративні протоколи на 343 особи. Крім того за рішенням на родних судів визнані недійсними 75 угод купівлі– продажу домоволодіння.

м. Москва. Відомий радянський правознавець генерал Петро Григоренко, що виступав за додержання прав і свобод кримськотатарського народу виступив членом – засновником Української Гельсінської групи¹³⁴.

1977, 17 січня.

м. Київ. Голова КДБ при РМ УРСР В.Федорчук повідомив першого секретаря ЦК КПУ В.Щербицького про розробку спільних оперативних заходів органів КДБ України, Узбекистану, Казахстану, Російської Федерації зі стримування масового переселення кримських татар до Криму.

1977, 31 березня-
1 квітня.

м. Запоріжжя. Проведена нарада керівних та оперативних працівників УКДБ Кримської, Херсонської, Запорізької та Донецької областей, на якій обговорювалися питання нейтралізації активу кримськотатарського національного руху.

1977, 27 червня.

м. Москва. Голова КДБ при Раді Міністрів СРСР Ю. Андропов звернувся до ЦК КПРС з доповідною запискою “Про активізацію ворожої діяльності кримськотатарських екстремістів”.

1977, 4 листопада.

м. Москва. На квартирі відомого радянського правозахисника, генерала Петра Григоренка відбулася прес-конференція для іноземних кореспондентів за участю Аджімілек Мустафаєвої та її дочки – Аріфе, які заявили, що протягом тривалого часу вони не мають можливість прописатися в Криму.

1977, 7 грудня.

м. Київ. Прокуратура УРСР інформувала ЦК КПУ про те, що в поточному році за порушення паспортних правил 24 особи кримськотатарської національності притягнуто до кримінальної відповідальності, а за поданням місцевих прокуратур, підготовлено більше 120 позовів про визнання договорів купівлі – продажу будинків недійсними.

1977.

м. Москва. Була виключена з колегії адвокатів і змушена емігрувати відомий московський адвокат Діна Камінська, яка в 1970 р. здійснювала захист Мустафи Джемілева та Іллі Габая.

1978, 21 січня.

м. Білогірськ, Кримська область. На квартирі активного учасника кримськотатарського національного руху Муксима Османова відбулася нарада на якій обговорювалось питання тиску на владні

структури в реалізації прав кримських татар на прописку і працевлаштування.

- 1978, січень-березень. *Кримська область.* Відбулося 5 демонстрацій кримських татар біля будинків облвиконкому, райкомів партії, райвиконкомів та органів міліції.
- 1978, 4 лютого. *м. Красногвардійськ, Кримська область.* Відбулася демонстрація кримських татар, які вимагали працевлаштування і припинення застосування адміністративних заходів щодо громадян, які придбали будинки без належного оформлення.
- 1978, 7 лютого. *м. Сімферополь.* Група кримських татар направила на адресу Ради Міністрів СРСР телеграму, в якій повідомила про небажання місцевих Рад Кримської області йти на контакт з кримськими татарами у вирішенні їх нагальних справ.
- 1978, 7 лютого. *м. Сімферополь.* Відбулася демонстрація кримських татар, які вимагали індивідуального прийому з питань організації їх проживання та працевлаштування в Криму.
- 1978, лютий. *м. Москва.* Позбавлений радянського громадянства відомий правозахисник, що боровся за дотримання прав і свобод кримськотатарського народу, член Московської Гельсінської Групи ¹³⁵ генерал Петро Григоренко.
- 1978, березень. *Кримська область.* Відбулася зустріч активного учасника кримськотатарського національного руху Ісляма Мустафаєва з місцевими кримськими татарами, в ході якої обговорювались питання застосування як легальних, так і нелегальних методів роботи.

- 1978, 14 квітня. *с. Калинівка, Ленінський район, Кримська область.* За рішенням народного суду, що визнав угоду купівлі-продажу будинку не дійсною, виселена родина А.Абельвапова, що викликало невдоволення кримських татар, які проживали на території Криму.
- 1978, 21 квітня. *м. Москва.* Правозахисник Андрій Григоренко – син відомого правозахисника Петра Григоренка, дав інтерв'ю радіостанції “Німецька хвиля”, стосовно утисків кримських татар та застосування репресій проти активних учасників кримськотатарського національного руху.
- 1978, 18 травня. *м. Київ.* Перший секретар ЦК КПУ В.Щербицький звернувся до ЦК КПРС з пропозиціями про зміцнення паспортного режиму, які ставили за мету стримати масовий переїзд кримських татар на батьківщину.
- 1978, травень. *м. Білогірськ, Кримська область.* Відбулася демонстрація кримських татар біля будинку райвиконкому, учасники якої вимагали прийому керівництвом району з питань прописки і працевлаштування.
- 1978, 23 червня. *с. Донське, Сімферопольський район, Кримська область.* В знак протесту проти дій владних структур здійснив самоспалення кримський татарин Муса Мамут.
- 1978, 30 червня. *с. Донське, Сімферпольський район, Кримська область.* Відбулися похорони М.Мамута за участю 450 кримських татар, які перетворилися в політичну демонстрацію протесту проти дискримінації кримськотатарського народу.

1978, 4 липня.

м. Москва. Відомий правозахисник, академік А.Сахаров звернувся до Генерального секретаря ЦК КПРС Л.Брежнєва з листом, в якому зазначив, що справжньою причиною самоспалення М.Мамута є національна трагедія кримських татар і просив негайно звернутись до розв'язання проблем кримськотатарського народу.

1978, 9 липня.

м. Київ. Перший секретар ЦК Компартії України В.Щербицький інформував ЦК КПРС про реакцію кримськотатарського населення на самоспалення М.Мамута.

1978, 15 серпня.

м. Москва. Рада Міністрів СРСР ухвалила постанову “Про додаткові заходи по зміцненню паспортного режиму в Кримській області”.

1978, 16 серпня.

м. Ташкент. Перший секретар ЦК КП Узбекистану Ш.Рашидов звернувся до ЦК КПРС з пропозицією утворити на території Кашкадар'їнської області татарський автономний округ.

1978, 26 жовтня.

ст. Новоолексіївка, Херсонська область. Більш як 200 кримських татар взяли участь у демонстрації протесту проти насильницького виселення з придбаного будинку в с.Абрикосівка Кіровського району Кримської області родини Османа Гавджи.

1978, жовтень.

Білогірський та Кіровський райони, Кримська область. Проводився збір підписів під текстом протестного документу з відомостями про незаконне виселення кримських татар з м.Старий Крим, с.Курського та с. Лікувального.

1978, 19 листопада.

Кримська область. На знак протесту проти сваволі місцевих органів державного управління покінчив життя само-

- губством батько трьох дітей кримський татарин Іззет Мамеддулаєв.
- 1979, 6 лютого. *м. Ташкент.* Активний учасник кримськотатарського національного руху М.Джемілев зробив заяву про відмову від радянського громадянства, внаслідок того, що йому було створено нестерпні умови існування.
- 1979, 4 квітня. *м. Ташкент.* Після обшуку в своєму помешканні був заарештований один з активних учасників кримськотатарського національного руху Решат Джемілев.
- 1979, 11-12 липня. *м. Сімферополь.* Після зустрічі з іноземними журналістами заарештований і засуджений активний учасник кримськотатарського національного руху, шофер Мамаді Чобанов (1944 р. н.). У його справі був проведений обшук у професора Рефіка Музафарова в м.Донецьку.
- 1979, 13 грудня. *м. Ташкент.* ЦК Компартії Узбекистану ухвалив постанову “Про заходи по подальшому посиленню ідейно-політичної роботи серед татар, що раніше проживали в Криму”.
1979. *Кримська область.* З метою нейтралізації активістів кримськотатарського національного руху створені: відділення в 5 відділі УКДБ по Кримській області, а також районні відділи УКДБ у Чорноморському, Сімферопольському, Нижногірському, Ленінському та Кіровському районах.
- Узбекистан.* Засуджений до 4-х років виправно-трудоих таборів “за опір” міліції активний учасник кримськотатарського національного руху Лютфі Бекіров (1929 р.н.).

- 1980, 25 квітня. *м.Калінін, Російська Федерація.* Заарештований відомий правозахисник, кандидат фізико-математичних наук, старший науковий співробітник Калінінського філіалу ВНДігеофізики, автор цілого ряду наукових праць з геофізики Й.Дядькін (1928 р.н.), якому правозахисним актом було доручено здійснювати зв'язки з кримськими татарами.
- 1980, 29 квітня. *м.Москва.* Заарештований учасник правозахисного руху О.Лавут, що передав за кордон десятки листів і документів кримських татар.
- 1981, 1 травня. *с. Грушевка, Судакський район, Кримська область.* Відбулося несанкціоноване відзначення маївки кримськотатарською молоддю.
1981. *м. Новоросійськ, Російська Федерація.* Засуджений до одного року ув'язнення один з активних учасників кримськотатарського національного руху Гомер Баєв.
- 1982, 10 грудня. *м. Ташкент.* Заарештований активний учасник кримськотатарського національного руху Нурфет Мурахас, який в листі до першого секретаря Кримського обкому КПУ, звернув увагу на нестерпне становище кримських татар на території області.
- 1983, лютий. *м. Москва.* За участь в правозахисному та кримськотатарському національному русі заарештований Г.Александров¹³⁶.
1983. *Середньоазійські республіки СРСР.* Серед місцевого населення розповсюджується документ кримськотатарського національного руху під назвою "Бути чи не бути кримським татарами?", в якому

міститься заклик направляти індивідуальні та колективні листи і петиції в місцеві, центральні організації та установи, створювати в місцях проживання кримських татар ініціативні групи і Всесоюзну групу у Москві.

1983, травень.

Узбецька РСР. Засуджений Ферганським міським судом до 3-х років ув'язнення у виправно-трудовах таборах суворого режиму працівник науково-дослідного інституту, активіст кримськотатарського руху Османов Юсуф. Серед іншого йому інкримінувалося виготовлення ряду документів, в т.ч. відкритого листа до народного артиста СРСР Олега Єфремова.

1984, 23 серпня.

м. Ленінабад, Таджикицька РСР. Заарештований активний учасник кримськотатарського національного руху, член КПРС Смаїл Вілялов (26.08.1949 р.н.).

1984, 24 серпня.

м. Сімферополь. В області перебував постійний кореспондент газети "Таймс" у Москві Річард Оуен, який цікавився становищем кримських татар.

1984, серпень.

м. Ялта, Кримська область. Органи КДБ перешкодили активній учасниці кримськотатарського національного руху С.Беляловій передати туристам з США документи, адресовані керівникам національного центру кримських татар в Сполучених Штатах Америки.

1984, 15 листопада.

Узбецька РСР. За участь в боротьбі за повернення кримських татар до Криму, поширення заяв та звернень засуджено З.Куртбедінова (1949 р.н., освіта вища, головний геофізик сейсмічної станції, Ленінабадська область), І.Бімелова (1949 р.н., освіта вища, член КПРС, інженер).

- 1987, 21 лютого.** *м. Бавнд-Брук, США.* Помер відомий радянський правозахисник, борець за права кримськотатарського народу генерал Петро Григоренко.
- 1987, 11-12 квітня.** *м. Ташкент.* Відбулася I Всесоюзна нарада представників ініціативних груп кримськотатарського національного руху, в якій взяло участь 105 делегатів з Москви, Узбекистану, України, Таджикистану, Казахстану.
- 1987, 14-15 червня.** *м. Ташкент.* Відбулася II Всесоюзна нарада представників ініціативних груп, яка прийняла рішення про утворення Центральної ініціативної групи (ЦІГ).
- 1987, 26 червня.** *м. Москва.* Відбулася зустріч представників кримськотатарського народу з першим заступником Голови Президії Верховної Ради П.Демічевим та секретарем ЦК КПРС Г.Разумовським, в ході якої вимоги кримських татар були передані для ознайомлення з ними Генерального секретаря ЦК КПРС М.Горбачова.
- 1987, червень-липень.** *м. Москва.* До Президії Верховної Ради СРСР, Генерального секретаря ЦК КПРС М.Горбачова звернулися письменники Є.Євтушенко, Б.Окуджава, В.Приставкін з проханням прийняти делегацію кримських татар.
- 1987, 6 липня.** *м. Москва.* Відбулися демонстрації кримських татар на Червоній та Старій площах, в ході якої було піднято гасло: “Поверніть наш народ на батьківщину!”
- Створена комісія під головуванням Голови Президії Верховної Ради СРСР А.Громико для розгляду питань, порушених кримськими татарами.

- 1987, 23 липня.** *м. Москва.* Відбулося засідання політбюро ЦК КПРС, на якому розглядалися вимоги кримських татар. Оприлюднене повідомлення ТАРС, в якому невиправдано фальсифікувалась історія кримськотатарського народу, в першу чергу, в роки Другої світової війни.
- 1987, 27 липня.** *м. Москва.* Голова Президії Верховної Ради СРСР А.Громико прийняв представників кримських татар і пообіцяв, що очолювана ним комісія уважно вивчить всі висунуті вимоги.
- 1987, 7 вересня** *м.Партизани, Генічеський район, Херсонська область.* На квартирі активного учасника кримськотатарського національного руху Муктара Абдурахманова, відбулися збори в яких взяли участь представники кримських татар Генічеського, Новотроїцького та Іванівського районів Херсонської області.
- 1987, 16 жовтня.** *м. Сімферополь.* Відбулася демонстрація кримських татар з нагоди 66-ої річниці створення Кримської АРСР.
- 1987, 12 листопада.** *м. Нью-Йорк, США.* Національний центр кримських татар в США за підписом його голови Ф.Юртера звернувся з листом до Президії Верховної Ради СРСР, в якому заходи партійно-державного керівництва країни щодо кримських татар в СРСР розглядаються як неконструктивні.
- 1987, 24 грудня.** *м.Москва.* Рада Міністрів СРСР ухвалила постанову, якою обмежувалась прописка кримських татар в цілому ряді населених пунктів Кримської області та Краснодарського краю.
- 1987.** *Українська РСР.* Протягом року до

адміністративної відповідальності за порушення паспортного режиму притягнуто 592 чоловік з числа кримських татар.

1988, 24 січня.

м. Білогірськ, Кримська область. Біля пам'ятника Леніну відбулася демонстрація кримських татар, зініційована активними учасниками кримськотатарського національного руху Бекіром Умеровим та Рефатом Османовим.

смт. Новоолексіївка, Генічеський район, Херсонська область. Відбулася демонстрація кримських татар, в ході якої різко критикувалась діяльність Державної комісії на чолі з А.Громико.

1988, 3 лютого.

м. Москва. ЦК КПРС ухвалило постанову “Про заходи по подальшій стабілізації ситуації серед кримських татар”.

1988, 14 лютого.

м. Сімферополь. Відбулася демонстрація та мітинг, санкціоновані Кримським обкомом Компартії України, в яких прийняло участь близько 200 кримських татар.

1988, 1 березня.

м. Київ. ЦК Компартії України ухвалив заходи з реалізації вимог, обумовлених постановою ЦК КПРС від 3 лютого 1988 р. “Про заходи по подальшій стабілізації ситуації серед кримських татар”.

1988, 4 березня.

м. Сімферополь. Відбулася зустріч голови облвиконкому О.Рощупкіна з активом кримськотатарського руху, на якій обговорювалися питання розв'язання проблем, що постали перед кримськими татарами в зв'язку з переселенням в Крим.

1988, не пізніше
18 березня.

Україна-Узбекистан. Поширюється серед населення звернення групи крим-

- ських татар до делегатів XVIII Всесоюзної партійної конференції.
групи кримських татар до делегатів XVI-II Всесоюзної партійної конференції.
- 1988, 20 березня. *м. Сімферополь.* Відбулася санкціонована облвиконкомом демонстрація, в якій взяли участь більше 300 кримських татар.
- 1988, 4 квітня. *м. Київ.* ЦК Компартії України заслухав інформацію керівників відповідних міністерств і відомств республіки, Кримської, Херсонської і Запорізької областей про становище справ на місцях з реалізації вимог кримських татар, накреслив додаткові заходи по нейтралізації національного руху.
- 1988, квітень-травень. *Кримська область.* Пройшли мітинги кримських татар з протестом проти порушення їхніх національних та громадянських прав.
- 1988, 28 квітня. *м. Ташкент.* Відбулися збори студентів з числа кримських татар з обговоренням проблем історії кримськотатарського народу і нагальних завдань національного руху.
- 1988, 4 травня. *м. Сімферополь.* Секретар Кримського обкому Компартії України А.Гиренко звернувся до ЦК КПУ з пропозиціями про створення щотижневого додатку до газети “Кримська правда” кримськотатарською мовою.
- 1988, літо. *Краснодарський край, Російська Федерація.* Створено профспілкову організацію кримських татар “Національна рада трудящих”.
- 1988, 11 вересня. *сmt.Леніно, Кримська область.* Біля

250 кримських татар провели несанкціоновану демонстрацію під гаслами "Відновити Кримську АРСР"; "Рівні права кримським татарам"; "Геть нащадків Сталіна" та іншими.

1988, 17 жовтня.

м. Київ. Відбулося засідання Республіканської оперативної групи з питань подолання негативних проявів серед кримських татар, на якій обговорювалось питання "Про ситуацію серед кримських татар в областях республіки і накреслених заходах по її стабілізації".

1988, 18 жовтня.

м. Київ. Другий секретар ЦК Компартії України О.Титаренко звернувся до ЦК КПРС з проханням розглянути питання про видання щотижневого додатку до газети "Кримська правда" кримськотатарською мовою.

1989, 12 липня.

м. Москва. Постановою Ради Національностей Верховної Ради СРСР утворена комісія для розгляду проблем кримських татар під головуванням Г.Янаєва. *с.Нижні Орішки (колишнє Буюк Фундуклі), Білогірський район, Кримська область.* Розгромлене наметове містечко, розбите кримськими татарами на землях колгоспу "Росія".

1989, серпень.

с. Севастянівка, Бахчисарайський район, Кримська область. Кримськими татарами розбите наметове містечко, що мало привернути увагу широкої громадськості до проблем переселення кримськотатарського народу на батьківщину.

1989, 9 вересня.

м. Сімферополь. Органами МВС розгромлене наметове містечко, розташоване на пустуючих землях поблизу обласного центру.

- 1989, 13 вересня. *м. Сімферополь.* Відбулася Кримська обласна нарада активістів кримськотатарського національного руху, на якій обговорювались найбільш нагальні питання повернення кримських татар на батьківщину.
- 1989, 1 жовтня. *м. Ташкент.* Відбулася демонстрація протесту проти репресивних заходів щодо кримських татар, які самовільно оселилися в населених пунктах Кримської області.
- 1989, 8 жовтня. *м. Сімферополь.* Оприлюднене спільне звернення українського, грузинського, естонського, туркомешетинського, кримськотатарського національних рухів, в якому містився заклик до єднання всіх прогресивних сил “радянської імперії”.
- 1989, 14 листопада. *м. Москва.* Верховна Рада СРСР ухвалила Декларацію “Про визнання незаконними та злочинними репресивних актів проти народів, які зазнали примусового переселення та забезпечення їх прав”.
- 1989, 28 листопада. *м. Москва.* Президія Верховної Ради СРСР на своєму закритому засіданні заслухала доповідь Комісії з розгляду національних проблем кримськотатарського народу, в якій визнавалось правомірним і законним прагнення кримських татар повернутися на батьківщину.
- 1990, 29 січня. *м. Москва.* Рада Міністрів СРСР ухвалила постанову “Про утворення Державної комісії з проблем кримськотатарського народу”, на чолі заступником Голови Ради Міністрів СРСР В.Догужиевим¹³⁷.
- 1990, червень. *м. Москва.* За рішенням Верховного Су-

- ду Російської Федерації реабілітований колишній Голова Центрального Виконавчого Комітету Кримської АРСР Вели Ібраїмов, репресований в квітні 1928 року.
- 1990, 11 липня. *м. Москва.* Рада Міністрів СРСР ухвалила постанову “Про першочергові заходи по вирішенню питань, пов’язаних з поверненням кримських татар в Кримську область”.
- 1990, 1 листопада. *м. Москва.* Рада Національностей Верховної Ради СРСР ухвалила постанову “Про здійснення першочергових заходів, пов’язаних з поверненням кримських татар в Кримську область”.
1990. *м. Сімферополь.* Створено кримськотатарський фольклорний ансамбль “Крим”, який вже в 1992 р. став лауреатом Міжнародного фестивалю фольклорного мистецтва у Туреччині.
- 1991, січень. *м. Москва.* Держкомстат СРСР на прохання активу кримськотатарського національного руху провів перепис, який показав, що в Російській Федерації назвали себе кримськими татарами 19897 осіб, в т.ч. у Москві 397.
- 1991, 12 лютого. *м. Київ.* Верховна Рада УРСР ухвалила Закон “Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки”.
- 1991, 7 березня. *м. Москва.* Верховна Рада СРСР ухвалила постанову “Про відміну законодавчих актів в зв’язку з Декларацією Верховної Ради СРСР від 14 листопада 1989 р. “Про визнання незаконними та злочинними репресивних актів проти народів, які зазнали примусового переселення та забезпечення їх прав”.

- 1991, 12-20 квітня. *м. Сімферополь.* Проведена перша республіканська науково-практична конференція по топоніміці Криму, покликана сприяти відновленню історичних назв населених пунктів, річок тощо.
- 1991, 26-30 червня. *м. Сімферополь.* Відбулося засідання Курултаю-з'їзду представників кримськотатарського народу, на якому була ухвалена Декларація про національний суверенітет і обрано Меджліс¹³⁸ під головуванням Мустафи Джемілева.
- 1991, 30 червня. *м. Сімферополь.* Оприлюднене звернення Курултая кримськотатарського народу, в якому висловлювалося бажання кримських татар “жити у мирі і злагоді з усіма народами, що проживають на території Криму”.
- 1991, 6 липня. *м. Сімферополь.* Відбулось перше засідання Меджлісу кримськотатарського народу, на якому була визначена і затверджена його організаційно-виконавча структура у складі таких підрозділів: політико-правовий; інвестицій і соціально-економічного забезпечення; репатріації кримських татар; місцевих органів самоуправління; з проблем відродження мови, культури і релігії; управління справами та інформаційно-видавничою службою.
- 1991, 16 липня. *м. Берлін, ФРН.* На Міжнародному конгресі “50-річчя початку Великої Вітчизняної війни” член Меджлісу В. Возгрін виступив з доповіддю “Депортація кримських татар – злочин та його наслідки”.
- 1991, 24 липня. *м. Москва.* Рада Міністрів СРСР ухвалила постанову “Про організоване повернення кримських татар в Кримську АРСР та гарантіях по їх влаштуванню”.

- 1991, 10 серпня.** *м. Сімферополь.* Відбулося друге засідання Меджлісу кримськотатарського народу на якому ухвалене “Типове положення про місцеві органи самоуправління кримських татар”.
- 1991, 19-20 серпня.** *м. Бахчисарай, Кримська АРСР.* Відбулося надзвичайне засідання Меджлісу, який рішуче засудив утворення ГКЧП і закликав своїх співвітчизників не підкорятися його рішенням і постановам.
- 1991, серпень-вересень.** *м. Київ.* Оприлюднене звернення Ради Національностей Народного Руху України до Верховної Ради України про підтримку діяльності Меджлісу кримськотатарського народу.
- 1991, 13 вересня.** *м. Київ.* Голова Верховної Ради України Л.Кравчук зустрівся з делегацією Меджлісу кримськотатарського народу і взяв безпосередню участь в обговоренні питань забезпечення його прав.
- 1991, 14-15 вересня.** *м. Київ.* Відбувся Форум інтелігенції України в якому взяли участь члени Меджлісу М.Джемілев, Р.Аппазов, Р.Чубаров, Дж.Аблямітов.
- 1991, 2 жовтня.** *м. Санкт-Петербург.* Відбулися слухання з проблем репресованих народів, які проводились у рамках Міжнародної наради з людського виміру. З доповіддю по кримськотатарській проблемі виступив В.Возгрін.
- 1991, 8 жовтня.** *м. Бахчисарай, Кримська АРСР.* Відбулася зустріч членів Меджлісу з керівниками Комітету з прав депортованих народів, на якій обговорювалось питання узгодженості дій у розв’язанні проблем

- кримських татар.
- 1991, 1 грудня.** *м. Сімферополь.* Затверджений статут фонду “Крим”, президентом якого обраний М.Джемілев.
- 1992, 6 лютого.** *м. Анкара, Туреччина.* Представники Меджлісу М.Джемілев та С.Омеров зустрілись з прем’єр міністром Туреччини Сулейманом Демірелем, рядом інших політичних і громадських діячів з якими обговорювались питання надання практичної допомоги в облаштуванні кримських татар.
- 1992, 23 березня.** *м. Йошкар-Ола.* Делегація Меджлісу зустрілася з Президентом Марійської АР – Л.Зотіним, з яким обговорювались питання повернення на батьківщину більше 100 сімей кримських татар, проживаючих в цій Автономній Республіці.
- 1992, 26 березня.** *м. Київ.* Міністерство фінансів України за розпорядженням Кабінету Міністрів України ухвалило рішення про виділення під програму повернення кримських татар 97,8 млн. гривень.
- 1992, 3 квітня.** *м. Сімферополь.* Проголошена Автономна Республіка Крим як невід’ємна частина України.
- 1992, травень.** *м. Бахчисарай, Автономна Республіка Крим.* Відкритий збірний пункт для призовників кримських татар, що виявили бажання проходити військову службу в будівельних частинах і зводити житло для своїх співвітчизників.
- 1992, середина червня.** *м. Бахчисарай, Автономна Республіка Крим.* При підтримці Міжнародного

фонду відродження відкритий національний центр кримських татар, покликаний опікуватись розвитком міжнародного туризму, висвітленням життя та побуту своїх співвітчизників, налагоджувати виробництво сувенірної продукції.

1992, 27 липня.

м.Бахчисарай, Автономна Республіка Крим. Відбулася зустріч голови Меджлісу кримськотатарського народу М.Джемілева з послом Франції в Україні Ю.Перне, в ході якої обговорювались нагальні питання кримських татар.

1992, 9 жовтня.

м.Бішкек, Киргизстан. Держави-учасники СНД підписали “Бішкекську угоду країн-учасниць СНД з проблем відновлення прав депортованих осіб, національних меншин і народів”, згідно з якою кожна країна забезпечує депортованим особам, що добровільно повертаються в місця їх проживання на момент депортації, рівні з постійно проживаючими там громадянами політичні, економічні права та умови для облаштування, працевлаштування, освіти, національного, культурного та духовного розвитку.

1993, 22 лютого.

м.Стамбул, Туреччина. Відбулася зустріч голови Меджлісу М.Джемілева з Генеральним директором державних архівів Туреччини Бінарком. В ході розмови була досягнута домовленість, що Держархів Туреччини безоплатно передасть Меджлісу ксерокопії всіх наявних документів про історію Криму, а також організує стажування двох фахівців з Автономної Республіки в архівах Стамбулу.

1993, 27-31 лютого.

м.Сімферополь. Відбулася друга сесія II Курултаю кримськотатарського народу, на якому була здійснена оцінка сус-

пільно-політичної ситуації в Криму, обговорені проблеми повернення і облаштування кримських татар, схвалено новий кримськотатарський алфавіт на основі латинської графіки, визначені основні напрямки діяльності Меджлісу кримськотатарського народу, затверджений регламент діяльності Курултаю.

1993, 27 липня.

м. Сімферополь. Голова Меджлісу кримськотатарського народу М.Джемілев зустрівся з депутатом парламенту Турції Мустафою Дагджі, депутатами парламенту Турецької Республіки Північного Кіпру Х.Кутаєм та президентом “Тюркської Федерації” (Німеччина) Туркменом Онуравом.

1993, 8 серпня.

м.Бахчисарай, Автономна Республіка Крим. Відбулася траурна церемонія перепоховання відомого громадсько-політичного діяча, літератора Амета Сеїт-Абдулла Озенбашли.

1993, 11 серпня.

м. Сімферополь. Голова Меджлісу М.Джемілев зустрівся з відомим узбецьким дисидентом Муратом Джураєвим. В ході розмови обговорювались питання допомоги правозахисному руху в Узбекистані.

1993, 17 серпня.

м. Сімферополь. На засіданні президії Меджлісу затверджений склад оргкомітету з проведення міжнародного конкурсу на ідею проекту монумента пам'яті жертв геноциду та депортацій кримськотатарського народу, створена робоча група по впровадженню алфавіту “Кримськотатарська мова”.

1993, 19-23 серпня.

м.Анкара, Туреччина. Перебуваючи з дружніх візитом в Туреччині голова Меджлісу кримськотатарського народу

М.Джемілев зустрівся з міністром охорони здоров'я Турецької Республіки, який дав гарантії безоплатного лікування кримських татар в медичних закладах Туреччини, а також поставок медикаментів для хворих лейкомією.

1993, 24 серпня.

м.Сімферополь. Відбулося засідання президії Меджлісу кримськотатарського народу, на якому розглядалося питання формування делегації на з'їзд Асамблеї тюркських народів у м.Чебоксари (Російська Федерація), хід підготовки документів для проведення міжнародного конкурсу на проект ідеї монументу пам'яті жертв геноциду кримськотатарського народу.

1993, 31 серпня.

м.Анкара, Туреччина. Голова Меджлісу кримськотатарського народу М.Джемілев мав розмову з головним радником прем'єр-міністра Туреччини Айвазом Гйокдеміром та міністром охорони здоров'я Турції Рефатом Сердароглу, на якій обговорювалось питання поставки медикаментів та оснащення медичним обладнанням одної з поліклінік Криму.

1993, 1 вересня.

Автономна Республіка Крим. Відбулося відкриття першої національної школи в селищі Біюк-Онлар, на якому заступник Меджлісу кримськотатарського народу Р.Чубаров, член Меджлісу Р.Куртiev вручив у дар школі живописні портрети І.Гаспринського¹³⁹, Н.Челебіджихана¹⁴⁰, Б.Чобан-Заде.

1993, 7 вересня.

м.Сімферополь. Відбулося засідання президії Меджлісу кримськотатарського народу, в ході якої було взято до відома повідомлення Р.Чубарова про реорганізацію Комітету у справах депортованих народів в структурний підрозділ Держав-

ного комітету у справах національностей Криму.

1993, 18-19 вересня.

м. Сімферополь. Відбулося засідання Меджлісу кримськотатарського народу, в ході якого було піддано критиці закон “Про вибори Верховної Ради Криму”, який певною мірою дискредитував права кримських татар.

1993, 24 вересня.

м. Сімферополь. В зв’язку з оголошенням ООН в 1993 р. - роком прав корінних на родів, голова Меджлісу кримських татар надіслав листа Генеральному Секретарю ООН Бутросу Б.Галі, в якому виклав проблеми кримських татар і просив сприяння в їх реалізації.

1993, 30 вересня.

м. Сімферополь. Відбулася зустріч голови Меджлісу кримських татар М.Джемілева та його заступника Р.Чубарова з послом Чеської Республіки в Україні Павлом Маша та воєнним аташе посольства Чехії Цирилом Рогожником, в ході якої обговорювалась ситуація в Криму.

1993, 2 жовтня.

м. Сімферополь. На двадцять п’ятому позачерговому засіданні Меджлісу обговорювалось питання, пов’язані з виборами на території Кримського півострова. Було вирішено продовжити з цього приводу протестні акції кримських татар.

1993, 21 жовтня.

м. Сімферополь. Голова Меджлісу кримськотатарського народу зустрівся з групою турецьких підприємців, в ході якої обговорювалися питання будівництва в Криму цегельного заводу.

1993, 26 жовтня.

м. Сімферополь. Голова Меджлісу кримськотатарського народу Мустафа Джемілев зустрівся з завідуючим відділом зовнішніх зв’язків Управління у справах

релігії Турції Якубом Устюном, в ході якої були обговорені питання будівництва в Криму мечетей при сприянні турецької сторони та навчання кримськотатарських юнаків у релігійних навчальних закладах Турції.

1993, 30 жовтня.

м. Сімферополь. З ініціативи Меджлісу група кримськотатарських викладачів виїхала в Стамбул на курси підвищення кваліфікації та ознайомлення з народною освітою Турції.

1993, 6 листопада.

м. Сімферополь. Вбитий лідер Національного руху кримських татар (НРКТ) Ю. Османов.

1993, 22 листопада.

м. Сімферополь. Голова Меджлісу кримськотатарського народу М. Джемільєв звернувся з листом до Голови Верховної Ради Абхазії В. Ардзинби з проханням надати сприяння проживаючим на території Абхазії кримським татарам в їх поверненні на батьківщину.

1993, 25 листопада.

м. Київ. Під головуванням Віце-прем'єр-міністра В. Євтуха відбулося засідання Республіканської комісії з прав депортованих народів, в якому взяли участь члени Меджлісу С. Омеров та Р. Кенже. Комісія схвалила конкретні рішення з ряду актуальних питань, що стосуються проблем повернення і облаштування кримських татар, зокрема, з фінансування цих заходів на 1994 рік.

1993, 27-29 листопада.

м. Сімферополь. Відбулася трета (позачергова) сесія II Курултая кримськотатарського народу, яка обговорила політичну ситуацію в автономії в зв'язку з виборами в 1994 р. до Верховної Ради Криму.

1993, 7 грудня.

м. Сімферополь. Відбулося засідання

- Меджлісу кримськотатарського народу, на якому обговорювались питання придбання подарунків для кримськотатарських дітей, контактування з Комуністичною партією в розв'язанні ряду політичних та економічних питань.
- 1993, 21 грудня. *м. Сімферополь.* Президія Меджлісу схвалила “Пропозиції з порядку змін в паспортах громадян кримськотатарської національності”, підготовлений політико-правовим відділом.
- 1993, 22 грудня. *м. Сімферополь.* Меджліс кримськотатарського народу направив в Міністерство внутрішніх справ Республіки Крим свої пропозиції щодо порядку внесення змін в паспорти громадян кримськотатарської національності в зв'язку з відновленням офіційної назви національності – кримський татарин.
- 1993, 28 грудня. *м. Київ.* Президент України Л.Кравчук зустрівся з головою Меджлісу кримськотатарського народу М.Джемілевим. В ході зустрічі обговорено коло важливих питань: майбутні вибори президента в Криму; представництво кримських татар в парламенті України; фінансування повернення народу на батьківщину.
- 1994, 6 січня. *м. Сімферополь.* Голова Меджлісу кримськотатарського народу М.Джемілев та члени президії Меджлісу Р.Чубаров, Н.Бекіров та С.Омеров зустрілися з Головою Верховної Ради Криму М.Багровим, обговорили з ним питання майбутніх виборів Президента Криму.
- 1994, 17 січня. *м. Сімферополь.* На засіданні президії Меджлісу були розглянуті питання конференції Гельсинської громадянської асамблеї в м.Бохумі (Німеччина) 20 лю-

того 1994 р., про державний оргкомітет по проведенню заходів в зв'язку з 50-річчям депортації кримськотатарського народу, а також про організацію соціологічних досліджень щодо становища кримських татар.

м. Сімферополь. Голова Меджлісу кримськотатарського народу М.Джемілев направив лист Президенту Міжнародного ісламського фонду "Амаль" Шамілю Агееву (Санкт-Петербург) з проханням про надання допомоги у розв'язанні проблем охорони здоров'я кримських татар.

1994, 19 січня.

м. Сімферополь. Рішенням ЦВК по виборам депутатів ВР Криму зареєстровано список кандидатів в депутати Верховної Ради Криму по багатомандатному кримськотатарському національному округу, висунутий Курултаєм кримськотатарського народу в кількості 30-ти чоловік.

1994, 28-29 січня.

м. Сімферополь. Відбувся IV з'їзд організації кримськотатарського національного руху (ОКНР).

1994, 29 січня.

Голова Меджлісу кримськотатарського народу М.Джемілев та члени Меджлісу Р.Чубаров, Н.Бекіров зустрілися з співробітниками посольств Голландії, США, Канади, Великої Британії, Італії, Норвегії, заступником представника ООН в Україні Богданом Лісовичем та політологом США Збігневом Бжезинським, на якій обговорювалась політична ситуація в Криму.

1994, 8 лютого.

м. Сімферополь. Члени президії Меджлісу на своєму засіданні розглянули питання про заходи у зв'язку з 50-річчям депортації кримськотатарського народу. Гість з США Енвер Челебі, що виступив

на засіданні й зробив благодійний внесок від імені кримськотатарської громади в гуманітарний фонд “Крим”.

1994, 8 лютого.

Голова Меджлісу кримськотатарського народу М. Джемілев та члени Меджлісу Р. Чубаров та Л. Буджурова зустрілися з Надзвичайним і Повноважним Послом Франції в Україні Мішелем Ів. Пишком і другим секретарем Посольства Франції Мішелем Бучинським.

1994, 12 лютого.

м. Сімферополь. В Кебір-Джамі відбулася позачергова конференція мусульман Криму, в роботі якої взяли участь представники 42-х мусульманських громад.

1994, 16 лютого.

м. Київ. В будинку Верховної Ради відбулася зустріч делегації кримських татар, очолюваної заступником голови Меджлісу Р. Чубаровим з Верховним комісаром ОБСЄ у справах національних меншин Максом ван дер Стулом.

1994, 16 лютого.

м. Київ. Делегація Меджлісу обговорила питання сучасного становища та подальшого розвитку кримськотатарського населення з представником ООН в Україні Стівеном Брауном та його заступником Богданом Лісовичем.

1994, 20 лютого.

м. Бахчисарай, Автономна Республіка Крим. Поблизу Ханського палацу відбувся траурний мітинг і молебень з нагоди річниці страти більшовиками Н. Челебіджихана.

1994, 22 лютого.

м. Сімферополь. На засіданні президії Меджлісу була заслухана доповідь голови оргкомітету з підготовки установчої конференції Ліги кримськотатарських жінок про мету і завдання цієї організації.

- 1994, 23 лютого. *м. Сімферополь.* На засіданні президії Меджлісу схвалена Постанова “Про утворення оргкомітету з підготовки і проведенню заходів пов’язаних з 50-річчям депортації кримськотатарського народу.
- 1994, 23 лютого. *м. Бахчисарай, Автономна Республіка Крим.* Кримська область. Голова Меджлісу кримськотатарського народу М.Джемілев зустрівся з відомим правозахисником А.Григоренком.
- 1994, 28 лютого. *м. Київ.* Голова Меджлісу М.Джемілев мав розмову з керівником Служби Президента України з питань внутрішньої політики М.Михальченком та директором Національного інституту стратегічних досліджень С.Пирожковим, в ході якої обговорювались питання пов’язані з суспільно-політичною ситуацією в Криму та Україні в цілому.
- 1994, 7 березня. *м. Сімферополь.* Відбулися збори оргкомітету Союзу ветеранів кримськотатарського національного руху.
- 1994, 21 березня. *м. Сімферополь.* Голова Меджлісу кримськотатарського народу М.Джемілев зустрівся з політологом Північного Лондонського Університету Марком Бойцом, в ході якої обговорювались питання відновлення прав кримських татар.
- 1994, 30 березня. *м. Сімферополь.* В Меджлісі кримськотатарського народу відбулася зустріч з послом США в Україні Уільямом Грін Міллером.
- 1994, 8 квітня. *м. Сімферополь.* В Меджлісі кримськотатарського народу відбулася зустріч з членами комісії Інституту Схід-Захід (США) під керівництвом Хейворда Ісхана, на якій обговорювались питання, пов’язані

з загрозою виникнення конфліктів в Криму.

1994, 13 квітня.

м. Сімферополь. В приміщенні місцевого відділення Спілки художників України відбулося відкриття виставки проектів міжнародного конкурсу на проект монументу “Пам’яті жертв геноциду кримськотатарського народу”, на яку були представлені роботи скульпторів монументалістів з Казахстану, Узбекистану, Росії, України, Криму.

1994, 14 квітня.

м. Київ. Президент України Л.Кравчук підписав указ “Про заходи по ознаменуванню пам’яті жертв депортацій з Криму”, в якому санкціонував їх проведення в травні 1994 р. на державному рівні.

1994, 15 квітня.

м. Сімферополь. Голова Меджлісу кримськотатарського народу М.Джемілева зустрівся з координатором дослідницької програми Кембріджського університету в пострадянських державах Ендрю Вільсоном.

1994, 20 квітня.

м. Київ. Голова Меджлісу кримськотатарського народу М.Джемілев зустрівся з послом Турецької Республіки в Україні Аджаром Германом, в ході якої обговорювалась майбутня поїздка посла до Криму, а також візит до України Президента Турецької Республіки Сулеймана Деміреля.

1994, 29 квітня.

м. Бахчисарай, Автономна Республіка Крим. Відбулося засідання комісії по відборі проектів пам’ятника жертвам депортації кримськотатарського народу. В мечеті Ханського палацу відбулася церемонія присяги на вірність служіння народіві депутатів обраних по списку Курултаю кримськотатарського народу.

- 1994, 1 травня. *м. Сімферополь.* Відбулася зустріч голови Меджлісу кримськотатарського народу М.Джемілева та його заступника Р.Чубарова з керівником “Центру економічних проблем” та співголовою руху “Демократична Росія” Галиною Старовойтовою, під час якої обговорювалися проблеми політичної ситуації в Криму, національного самовизначення та її відповідності міжнародному праву.
- 1994, 5 травня. *м. Сімферополь.* В Меджлісі кримськотатарського народу відбулася зустріч з комісаром ОБСЄ Максом ван дер Стулом, на якій обговорювалось широке коло проблем.
- 1994, 12 травня. *м.Гданськ, Польща.* Загальні збори делегатів Федерального Союзу народів Європи на 35-му Конгресі народів Європи одногосно прийняли рішення про прийом Меджлісу кримськотатарського народу з членів-кореспондентів Федерального Союзу народів Європи в асоційовані члени.
- 1994, 13-14 травня. *м.Київ.* В Інституті національних відносин і політології НАН України відбулася міжнародна наукова конференція “Кримські татари: історія і сучасність (до 50-річчя депортації кримськотатарського народу)”, в якій взяли участь вчені-історики, правознавці, філософи, політологи, соціологи, економісти.
- 1994, 14 травня. *м. Київ.* Президент України, Л.Кравчук виступив на вечорі-реквіємі, присвяченому 50-річчю депортації кримських татар з Криму.
- 1994, 15 травня. *м. Сімферополь.* Відбулася зустріч Голови Меджлісу кримськотатарського народу М.Джемілева та членів Меджлісу

Р.Чубарова, Р.Анназова та Н.Абдурешитова з заступником представника ООН в Україні Богданом Лісовичем та радником з економічних та гуманітарних питань представництва ООН Крістофом Боюсом, на якій обговорювались питання, пов'язані з становищем кримських татар, виборами Верховної Ради та Президента Криму, взаємодії Меджлісу з представництвом ООН.

1994, 20 травня.

м.Сімферополь. Відбулася зустріч голови Меджлісу М.Джемілева з відомим істориком, спеціалістом з історії кримських татар Халілом Іналджиком (Туреччина).

1994, 26 травня.

м.Київ. Відбувся круглий стіл, організований представництвом ООН в Україні, присвячений проведенню виборів в Україні в цілому та у Криму зокрема.

1994, 30 травня.

м.Київ. Відбувся візит Президента Турецької Республіки в Україну С.Деміреля, в ході якого відбулася зустріч Президента Турецької Республіки з делегацією Меджлісу кримськотатарського народу.

1994, 6 липня.

м.Сімферополь. Відбулася зустріч голови Меджлісу кримськотатарського народу М.Джемілева з Послом Королівства Нідерланди в Україні Робертом Х.Серрі, в ході якої обговорювались економічні інтереси Нідерландів в Криму.

1994, 26 липня.

м.Бахчисарай, Автономна Республіка Крим. Делегація Меджлісу кримськотатарського народу зустрілася з послом США в Україні Уільямом Грінном Міллером, в ході якої активно обговорювались питання реальної допомоги кримськотатарському народу з боку фондів, гро-

мадських інституцій та установ США.

1994, 29 липня.

м. Сімферополь. Меджліс кримськотатарського народу відвідав дослідник відділу політичних наук Російського дослідницького центру Гарвардського університету Джейн Доусок.

1994, 1 серпня.

м. Сімферополь. З політичною ситуацією в Криму в т.ч. діяльності Меджлісу ознайомилась група представників Московської організації “Право на життя і людську гідність”.

1994, 1 вересня.

с. Кольчугіно (колишне с. Булганак), Сімферопольський район, Автономна Республіка Крим. Відкрилася кримськотатарська національна школа.

1994, 5 вересня.

м. Сімферополь. З ініціативи Меджлісу кримськотатарського народу відбулася науково-практична конференція з проблем функціонування кримськотатарської літературної мови, в якій взяли участь редактори видань кримськотатарською мовою, керівники видавництв, кафедр факультету кримськотатарської мови та літератури Сімферопольського університету, письменники, поети, вчителі, інші представники національної інтелігенції.

1994, 6 вересня.

м. Сімферополь. За дорученням посла США в Україні Уільяма Грін Міллера відбулася зустріч голови Меджлісу кримськотатарського народу М.Джемілева з директором Фонду Міжнародного Партнерства (“Каунтерпорт”) по Україні, Молдові і Білорусії Шарлоттою Ватсон і спеціалістом регіональної місії Американського Агенства по міжнародному розвитку (USIAD) доктором Віктором Андрієвським, які прибули до Криму з метою вивчення ситуації з кримськими

татарами і надання їм допомоги в забезпеченні медикаментами, створені нових робочих місць.

1994, 29 вересня.

Ізраїль. Голова Меджлісу кримськотатарського національного руху М.Джемилев взяв участь в роботі Антифашистського форуму, організованого товариством “Ізраїль – Україна”. До складу делегації входили також І.Курас, В.Чорновіл, А.Пашко, Л.Танюк, А.Будкевич, М.Горинь та ін.

1994, 3 жовтня.

м. Сімферополь. Відбулася зустріч представників Меджлісу кримськотатарського народу з Надзвичайними і Повноважними послами Данії – Кристіаном Фабером Роттом, Швеції – Мартином Халлквістом, Фінляндії – Еріком Ульфстедом, Норвегії – Ойвіндом Норсметеном, яких цікавив статус Меджлісу, становище кримських татар, позиції фракції Курултая у ВР Криму, ставлення кримських татар щодо відкриття місії ОБСЕ в Криму.

1994, 5 жовтня.

м. Сімферополь. Постійний представник ООН в Україні Стівен Браун зустрівся з членами президії Меджлісу, з якими обговорював запропонований ООН проект допомоги кримськотатарському народу в розмірі 15 млн. доларів, які передбачалося вкласти в будівництво, охорону здоров'я, освіти, малий бізнес.

1994, 8-9 жовтня.

м. Бахчисарай, Автономна Республіка Крим. Відбулося 37 засідання Меджлісу кримськотатарського народу за участю голів регіональних та ряду місцевих Меджлісів, депутатів фракції Курултая ВР Криму, делегатів Курултая, членів Ревізійної комісії Курултая, представників громадських організацій кримських татар, керівників Держкомнацу Криму.

- 1994, 23-25 жовтня. *м.Київ.* Відбулася міжнародна конференція “Розвиток подій в Криму: дилемма для України і значення регіональної безпеки”, яка була організована Американською Асоціацією розвитку Науки (AAAS), Українським Національним Центром Політичних Досліджень (УНЦПД), Інститутом Гарримана Колумбійського університету (США) і Міжнародним Фондом “Відродження”.
- 1994, 4 листопада. *м.Сімферополь.* Генеральний секретар Асоціації публічних бібліотек Л.Понма та директор бібліотеки Інституту права Східної Європи А.Прис-Хайке висловили своє бажання надати допомогу у доукомплектуванні Республіканської кримськотатарської бібліотеки необхідною літературою.
- 1994, 10 листопада. *м.Київ.* Відбулася конференція “Програми розвитку в сфері інтеграції кримських татар і етнічних меншин в Криму”, в якій взяли участь послы 11 держав акредитованих в Україні, керівництво Меджлісу кримськотатарського народу, представники міністерств та відомств України.
- 1994, 24 листопада. *м.Сімферополь.* Відбулася зустріч членів Меджлісу, депутатів фракції Курултая з представниками Асоціації ветеранів війни і праці – кримських татар, в ході якої обговорювалось питання матеріально-технічного забезпечення цієї організації, залучення їх до розв’язання загальнокримських і загальнонаціональних проблем.
- 1994, 16 грудня. *м.Нью-Йорк, США.* Голова Меджлісу кримськотатарського народу М.Джемілев провів прес-конференцію для акредитованих при ООН журналістів, на якій був розданий прес-реліз щодо проблем кримських татар, відвідав Фонд Соро

са з яким була досягнута домовленість про фінансування ряду програм, підготовлених Меджлісом кримськотатарського народу, в т.ч. відновлення “Кримськотатарського архіву”, створення “Кримськотатарського інформаційного центра” та інших.

1994, 29 грудня.

м. Сімферополь. Відбулося 39 засідання Меджлісу кримськотатарського народу, на якому між іншим було схвалено “Положення про вибори делегатів III Курултаю”.

1995, 7 січня.

м. Сімферополь. Відбулася установча конференція Асоціації кримськотатарських лікарів, в якій взяли участь 100 делегатів, що представляли 800 лікарів з усіх регіонів Криму.

1995, 21 лютого.

м. Сімферополь. Відбулося засідання Надзірної ради по контролю за ефективним використанням коштів, що виділяються з держбюджету України на повернення і облаштування кримських татар. На засіданні було затверджено положення “Про Надзірну раду та його склад”, заслухано звіт УКБ Держкомнацу Криму.

1995, 11-12 березня.

м. Сімферополь. На розширеному 49 засіданні Меджлісу кримськотатарського народу за участю представників регіональних меджлісів, запрошених представників кримськотатарської громадськості були розглянуті питання: про ситуацію у ВР Криму; про підготовку до III Курултаю кримськотатарського народу; про роботу по виборах у місцеві органи влади та інші.

1995, 14-17 березня.

м. Стамбул, Туреччина. Голова Меджлісу кримськотатарського народу М.Дже-

- мілев брав участь у підготовчій конференції по проведенню I Всетюркського Курултаю, організованого Асамблеєю Тюркських народів та Інститутом тюркських досліджень під керівництвом професора Турана Язгона.
- 1995, 6 квітня.** *м.Київ.* Ухвалено Закон України “Про особливості участі громадян України з числа депортованих з Криму у виборах депутатів місцевих Рад в Автономній Республіці Крим”.
- 1995, 16 квітня.** *м.Сімферополь.* Відбулося вручення іменних стипендій Меджлісу кримськотатарського народу понад 40 юнакам і дівчатам, що були відзначені таким чином за відмінне навчання і активну участь у громадському житті.
- 1995, 17 квітня.** *м.Сімферополь.* Відбувся установчий з’їзд офіцерів - кримських татар “Арбі бірлик”.
- 1995, 14 травня.** *м.Сімферополь.* Відбулася установча конференція Кримськотатарського молодіжного центру.
- 1995, 18 травня.** *м.Сімферополь.* Відбувся 30-тисячний траурний мітинг з нагоди річниці депортації кримських татар.
- 1995, 29 травня.** *м.Сімферополь.* Відбулася зустріч голови Меджлісу кримськотатарського народу М.Джемілева з третім секретарем Посольства Королівства Нідерландів в Україні Хідде М.Ван дер Веєрам, під час якої обговорювались питання реставрації кримськотатарської бібліотеки.
- 1995, кінець травня.** *м.Сімферополь.* Відбувся другий з’їзд Українського громадянського конгресу Криму (УГКК), на якому обговорювались

питання тісного співробітництва демократичних сил в розв'язанні проблем, які існують в Автономній Республіці.

1995, 14 червня.

м. Сімферополь. В Меджлісі кримськотатарського народу відбулася зустріч з головою Канадського Товариства друзів Криму Джоржем Данилівим.

1995, 17 червня.

м. Бельбек, Автономна Республіка Крим. Президент України Л. Кучма зустрівся з головою Меджлісу кримськотатарського народу М. Джемільєвим та його заступником Р. Чубаровим на якій були обговорені різні аспекти повернення й облаштування кримських татар, передані в письмовій формі пропозиції до наступного візиту Президента України в Узбекистан, з тим, щоб спробувати залучити цю республіку до участі в наданні економічної допомоги кримським татарам.

1995, 26 червня.

м. Київ. Президент України Л. Кучма схвалив указ “Про невідкладні заходи з усунення порушень законності і правопорядку в Автономній Республіці Крим”.

1995, 8 липня.

м. Сімферополь. Відбувся “круглий стіл”, присвячений початку діяльності програми ООН “Крим в сфері інтеграції і розвитку”, за участю депутатів ВР Криму, членів уряду, представництва ОБСЄ, представників національно-культурних товариств.

1995, 17 липня.

м. Сімферополь. В Меджлісі кримськотатарського народу відбулася зустріч з співробітниками Інституту Європи і Росії та євразійських досліджень Університету Джорджа Вашингтона (США) професором В. Звигляничем.

1995, 27 липня-
11 серпня.

м. Женева, Швейцарія. Член Меджлісу кримськотатарського народу Н. Бекіров взяв участь у роботі XIII-ої сесії Робочої групи по корінним народам ООН, а також засіданні підкомісії по попередженню дискримінації і захисту меншин.

1995, 20 серпня.

м. Сімферополь. В Меджлісі кримськотатарського народу відбулася зустріч з турецькими видавцями журналу “Бірлик” де публікувалися матеріали кримськотатарського національного руху.

1995, 23 серпня.

м. Бахчисарай, Автономна Республіка Крим. З метою реалізації проекту зі створення в м. Бахчисараї радіостудії, поповнення фондів Республіканської кримськотатарської бібліотеки, відбувся візит до Криму надзвичайного і повноважного посла Голландії в Україні Роберта Сер’ї.

1995, 6 вересня.

м. Сімферополь. Відбулася конференція представників мусульманських громад Криму, на якій розглядається питання, пов’язані з підготовкою I Курултаю мусульман Криму.

1995, 18 вересня.

м. Сімферополь. Представники Конгресу українських націоналістів (КУН) на чолі з керівником Славою Стецько відвідали Меджліс кримськотатарського народу, де цікавились політичною ситуацією в Криму з точки зору можливості активізації сепаратистських сил.

1995, 2 жовтня.

с. Кам’янка, Автономна Республіка Крим. Відкрита мечеть збудована на кошти духовного управління Туреччини.

- 1995, 4 листопада. *м. Франкфурт, Німеччина.* Відбувся XV з'їзд Тюркської Федерації, який зібрав близько 60 тис. делегатів.
- 1995, 18 листопада. *м. Сімферополь.* Проїшов перший Курултай мусульман Криму, в якому взяло участь 233 делегати від релігійних громад. Затверджена нова редакція Статуту духовного управління мусульман Криму, обраний новий муфтії мусульман Криму Нурі Мустафа.
- 1995, 1 грудня. *м. Сімферополь.* Президія Меджлісу розглянула питання щодо будівництва монумента пам'яті жертв геноциду та депортації кримськотатарського народу.
- 1995, 12 грудня. *м. Київ.* Відбулося засідання Республіканської комісії у справах депортованих народів під головуванням віце-прем'єр-міністра І.Кураса.
- 1996, 2 березня. *м. Сімферополь.* Проїшов п'ятий з'їзд Організації кримськотатарського національного руху (ОКНР), в якій взяло участь 103 делегати.
- 1996, 3 березня. *м. Сімферополь.* Меджліс ухвалив постанову "Про скликання III Курултаю кримськотатарського народу", згідно якого визначена дата проведення національного з'їзду кримських татар 26-29 червня 1996 р. і затвердив перелік винесених на його засідання питань.
- 1996, 18 березня. *м. Київ.* Кабінетом Міністрів України затверджено "Програму першочергових заходів щодо розселення та облаштування депортованих кримських татар і осіб інших національностей, які повернулися та проживають в Автономній Республіці Крим", яка передбачала будівництво 101812 м² житла, 1000 км

- ліній електропередач, 755 км водопроводів, 50 км доріг, 3 школи, 3 дитячих садків, 19 фельдшерсько-акушерських пунктів.
- 1996, 19 березня.** *м. Сімферополь.* Був проведений “Круглий стіл” за участю представників Меджлісу та Асоціації національних товариств і громад Криму, на якому обговорювались проблеми рідної мови, створення національних шкіл, відродження культури.
- 1996, 20 березня.** *м. Варна, Болгарія.* Народний депутат України Р. Чубаров відвідав Варненський університет і зустрівся з директором Центру досліджень етнічних взаємовідносин професором Зігом Лейтон Генрі та професором Мухаммадом Анваром, з якими обговорював питання навчання кримськотатарської молоді в цьому університеті, а також проведення наукових досліджень щодо політичної ситуації в Криму.
- 1996, 22 березня.** *м. Лондон, Велика Британія.* В Міністерстві закордонних справ Великої Британії народному депутату України Р. Чубарову були передані фотокопії унікальних книг з історії кримських татар, що зберігаються в бібліотеках Великої Британії.
- 1996, кінець березня.** *м. Анкара, Туреччина.* Відбувся IV Курултай тюркських народів в якому взяли участь представники ОНКР, Меджлісу, депутати ВР Криму.
- 1996, 12 квітня.** *м. Сімферополь.* Утворений Комітет сприяння конституційному процесу в Україні, до якого увійшли 25 українських, кримськотатарських партій і громадських організацій Криму.

- 1997, жовтень. *м. Київ.* Указом Президента України посмертно нагороджений орденом “За мужність” I ступеня відомий радянський правозахисник, борець за права кримськотатарського народу, генерал Петро Григоренко. Його ім’ям названо один з проспектів м.Києва.
- 1998, 11 лютого. *м. Москва, Російська Федерація.* Міністерство юстиції Російської Федерації зареєструвало громадську організацію “Земляцтво кримських татар”.
- 1998, 22 серпня. *м.Київ.* Президент України Л.Кучма підписав Розпорядження “Про заходи щодо вирішення питань громадянства депортованих осіб та їх нащадків, які повертаються з республіки Узбекистан в Україну”.
1998. Україна та Узбекистан підписали угоду про спрощений порядок зміни узбецького громадянства на українське для кримських татар, депортованих з території Криму.
- 1999, 15 березня. *м.Київ.* Кабінетом Міністрів України затверджено “Порядок забезпечення депортованих осіб та членів їх сімей, які повернулися в Україну, житлом, збудованим або придбаним за рахунок цільових державних капіталовкладень”.
- 1999, 18 травня. *м.Київ.* Указом Президента України Л.Кучми створено Раду представників кримськотатарського народу як консультативно-дорадчий орган при Президенті України. До її складу увійшли: М.Джемілев (голова), Р.Чубаров (заступник голови), Н.Бекіров (секретар), К.Абдуллаєв, А.Джентаров, Б.Мамутов, М.Чобанов та ін.

2000, 5 квітня.

м.Київ. У Верховній Раді України відбулися парламентські слухання на тему: “Проблеми законодавчого врегулювання та реалізації державної політики щодо забезпечення прав кримськотатарського народу і національних меншин, які були депортовані і добровільно повертаються в Україну”.

2002, 10 січня.

м. Київ. Кабінет Міністрів України схвалив постанову про програму адаптації та інтеграції в українське суспільство депортованих кримських татар, а також осіб інших національностей, відродження і розвитку їх культури і освіти.

2002, 25 січня.

м.Київ. Кабінет Міністрів України схвалив постанову “Про затвердження програми сприяння соціальному становленню та адаптації кримськотатарської молоді на 2002-2005 роки”.

2002, 4 лютого.

м. Київ. Відбулася зустріч міністра закордонних справ України Анатолія Зленка з Верховним Комісаром ОБСЄ з справ національних меншин Рольфом Екеусом, на якій обговорювались проблеми адаптації та інтеграції в українське суспільство кримських татар.

2002, 14 лютого.

м.Київ. Кабінет Міністрів України затвердив “План заходів щодо залучення на державну службу представників кримськотатарської молоді”.

2002, 16 травня.

м.Київ. Кабінет Міністрів України затвердив “Програму розселення та облаштування депортованих кримських татар та осіб інших національностей, які повернулися в Автономну Республіку Крим на постійне проживання, на період до 2005 року”.

- 2002, 5 вересня. *м.Констанца, Румунія.* Відбувся Міжнародний симпозіум “Кримські татари: минуле, сучасне, майбутнє”, в якому взяли участь близько 120 делегатів з Румунії, України, Туреччини, Болгарії, Голландії.
- 2002, листопад. *м. Сімферополь.* В читальному залі Республіканської кримськотатарської бібліотеки ім.І.Гаспринського проведено літературний вечір, присвячений 70-річчю голови Національного центру кримських татар, громадського діяча Фікрета Юртера Кирилми, а також відбулося відкриття виставки молодого талановитого кримськотатарського художника Зубеіра Кадрі-заде.
- 2003, 17 грудня. *м.Київ.* За сприяння Державного комітету України у справах національностей та міграції проведено наукову конференцію “Кримські татари. Історія. Культура. Право”.
- 2004, 13-14 травня. *м. Київ.* В Інституті політичних і етнонаціональних відносин відбулася наукова конференція з проблем адаптації кримських татар в умовах формування та подальшого розвитку незалежної Української держави.
- 2004, 15 травня. *м. Київ.* Відбувся вечір-реквієм з нагоди вшанування з нагоди 60-річчя масової депортації народів Криму, на якому виступив Президент України Леонід Кучма.
- 2004, 18 травня. *м. Сімферополь.* У день 60-річчя депортації кримських татар прем'єр-міністр України В.Янукович взяв участь у відкритті монумента “Відродження кримськотатарського народу”, спорудженого на території Кримського державного інженерно-педагогічного університету.

КОМЕНТАРІ

1. *Кобулов Богдан Захарович* (1904-1953) – генерал-полковник держбезпеки. Народився в м. Тифлісі в сім'ї кравця. В 1911-1922 навчався в Тифліській гімназії. В органах ГПУ з травня 1922 року. З лютого по вересень 1938 року заступник наркома внутрішніх справ Грузинської РСР. Наприкінці 1938 призначений начальником слідчої частини НКВС СРСР. Протягом 1941-1943 - заступник наркома внутрішніх справ СРСР. З квітня 1943 по грудень 1945 перший заступник наркома держбезпеки СРСР. В 1951-1953 - перший заступник міністра внутрішніх справ СРСР. Заарештований 27. 06. 1953 у справі Л. Берії. У грудні 1953 р. рішенням Верховного Суду СРСР засуджений до вищої міри покарання. Розстріляний. Не реабілітований. - *Док. № 1.*

2. *Сєров Іван Олександрович* (1905-1990) – генерал армії. Народився у с. Афімське Кадниківського повіту Вологодської губернії у сім'ї селянина-середняка. По закінченню в січні 1939 Військової академії РСЧА ім. М. В. Фрунзе в органах НКВС СРСР. З вересня 1939 по 25 лютого 1941 народний комісар внутрішніх справ УРСР. В 1941-1947 - заступник наркома-міністра внутрішніх справ СРСР. У 1947-1954 - перший заступник міністра внутрішніх справ СРСР. У 1954-1958 - голова КДБ при РМ СРСР. У 1958-1963 – начальник Головного розвідувального управління Генштабу Збройних Сил СРСР. У лютому 1963 наказом міністра оборони СРСР Р. Малиновського звільнений з посади “за втрату пильності” у зв'язку з арештом агента ЦРУ полковника ГРУ О. Пеньковського і призначений помічником командуючого Туркестанським військовим округом. З вересня 1965 року на пенсії. - *Док. № 1.*

3. Тезу про те, що кримські татари вкрай вороже ставились до радянської влади та масово співпрацювали з німецько-фашистськими окупантами спростовують архівні документи. Так, у відповідній записці “Про роботу НКВС Кримської АРСР на території Кримського півострова, тимчасово захопленій противником, та про політико-моральний стан населення Криму” (березень 1942 року) нарком внутрішніх справ Кримської АРСР Г. Каранадзе інформував наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берію: “За даними, якими володіємо ми, можна судити, що хоча невелика, але все таки певна частина татарського населення в Криму надає перевагу радянській владі, а не німецьким окупантам, а багато хто з них залишилися до кінця відданими радянській владі, що не мож-

на не враховувати при проведенні тих чи інших заходів у Криму.

За даними агентури встановлено, що більшість татарського населення степової частини Криму не висловлюють ворожість до радянської влади, навпаки, є зворотні факти, коли вони із співчуттям відносяться до нас. Відомо, що значна кількість населених пунктів степових татар відмовилась брати зброю “для самоохорони й охорони від партизан” як це пропонували німці; в результаті в цих селах <...> “охорону населення від партизан” здійснюють озброєні гірські татари. Більше того, і серед населених пунктів Південного берега є такі села, які велику допомогу надавали партизанським загонам, внаслідок чого вони зазнали звірячої розправи як зі сторони німців, а також із боку озброєних татар. Наприклад, татари сіл Айлянма, Чермалик та ін. надавали велику допомогу партизанам продовольством, у важкі дні, коли партизани відчували скруту з харчуванням. Зазначені (татари - *упоряд.*) організовано приганяли партизанам отари овець по 50-100 голів. Крім того, завжди гостинно приймали партизан, надаючи їм посильну допомогу. За всю цю допомогу, що надавалась партизанам, німцями та добровольчими загонами були розгромлені і спалені такі села як Айлянма, Чермалик, Бещуй Карасубазарського району, Чаір та Тарнаір. Населення цих сіл в більшості було розстріляне, а ті хто залишився, виселені з Південного берега.

Крім того, з цих сіл <...> немало сімей, що не побажали озброїтись й служити німцям, були виселені. Необхідно відзначити, що ставлення німецьких загарбників до татар, що відмовились брати зброю, однакове з росіянами, українцями й греками. Цих татар обкладають податком, аж до того, що за собак беруть 100 карбованців та кішок 30 карбованців, не кажучи про худобу та людей. Цих татар також, як і інше населення, вивозять до Німеччини. В результаті викладеного вказана частина (татар-*упоряд*) вороже налаштована як проти озброєних татар, так і проти німців.”(ДА СБУ, Сімферополь.- Ф. 8. - Спр.27. - Арк.24). - Док. № 3.

4. Відразу після загарбання Кримського півострова німецький окупаційний режим розпочав відкриту політику загравання з татарським населенням, яка, за твердженням наркома внутрішніх справ Кримської АРСР майора держбезпеки Г. Каранадзе зводилась до таких “хитрих прийомів”:

“1. На відміну від інших національностей німці всіх військово-полонених татар негайно звільняли й відпускали додому <...>

3. Німці велику роботу провели по відкриттю в татарських селах мечетей.

4. На відміну від іншої частини населення татарам відразу були

надані різні пільги. Так, наприклад: а) якщо німці у іншого населення силою відбирали частину майна, головним чином, продукти харчування, то з татар нічого не брали; б) німецьке командування в Криму видало спеціальний наказ по своїм військам татар не чіпати, не ображати їх; в) установлено, що татарському населенню за продані німцям продукти харчування давали стільки, скільки татари самі просили, тоді як в іншого населення продукти забирались силою зброї. В особливо привілейованому становищі знаходяться особи, що входять у добровільні загони. Усі вони отримують зарплату, продукти харчування, звільняються від податків, отримують кращі наділи фруктових і виноградних садів, тютюнові плантації, відібрані у іншого не татарського населення <...> Куркулям повертають те що їм раніше належало - виноградники, фруктові сади, худобу за рахунок колгоспів, причому прикидають скільки приплоду мало бути у цього куркуля за часи колгоспного ладу і видають з колгоспного табуна” (ДА СБУ, Сімферополь - Ф.9. - Спр.27. - Арк.19-20). Крім того, окупаційна влада в багатьох випадках на піддавала переслідуванням комуністів-татар, вела з ними роз’яснювальну роботу, пропонуючи виправити свої помилки активним співробітництвом із Третім Рейхом. Одною з форм співпраці з окупаційним режимом стало створення в грудні 1941 року у Алушті, Бахчисараї, Джанкої, Євпаторії, Карасубазарі, Керчі, Ялті та інших містах Криму мусульманських татарських комітетів. Наприкінці 1941 у м. Сімферополі був створений центральний – “Кримський мусульманський комітет”, активними організаторами якого були турецько-підданий Джеміль Абдурешидов (син торговця з Євпаторійського району. У першому складі Сімферопольського мусульманського комітету був головою, із травня 1943 займав посаду другого заступника голови комітету. В 1944 знову очолив комітет), Ільмі Керменчикли (син “татарського націоналіста”, репресованого органами радянської влади. До початку Другої світової війни працював в одній з кримських будівельних організацій. З грудня 1941 перший заступник голови Сімферопольського мусульманського комітету), Осман Меметов (син великого землевласника з Алушти, який в 1923 був висланий з Криму. До окупації півострова працював старшим спеціалістом районної заготівельної контори Балаклавського та Алуштинського районів. З грудня 1941 - другий заступник голови Сімферопольського мусульманського комітету).

До середини 1942 “Комітет” носив стару назву, пізніше змінив на нову - ”Сімферопольський мусульманський комітет”, (ініціатива в перейменуванні належала службі СД, яка заборонила називати комітет “Кримським”, залишивши в назві тільки слово ”Сім-

феропольський”. На думку окупаційної влади, “Сімферопольський мусульманський комітет” повинен був слугувати тільки взірцем новоутвореним у різних населених пунктах Криму мусульманським комітетам). Наприкінці 1943 “Сімферопольський мусульманський комітет” отримав нову назву “Сімферопольський татарський комітет”.

По організаційній структурі центральний та міські “мусульманські комітети” були подібні. У своєму складі вони мали 7-8 членів, що керували різними відділами. Наприклад, “Сімферопольський мусульманський комітет” був поділений на 6 відділів: по боротьбі з радянськими партизанами; по комплектуванню добровольчих формувань; по наданню допомоги сім’ям добровольців; культури та пропаганди; релігії; адміністративно-господарчий та канцелярія. У своїх діях районні мусульманські комітети керувались вказівками “Сімферопольського комітету”.

Попри сувору регламентацію діяльності мусульманських комітетів з боку окупаційних властей, кримськотатарські націоналісти прагнули домогтися більших повноважень, а також не полишали спроби проголосити на півострові татарську державу. У квітні 1942 групою активістів “Сімферопольського мусульманського комітету” Джемілем Абдурешитовим, Ільмі Керменчикли, Аппазом Гасиком, Еміром Усеїновим та ін. була розроблена програма діяльності мусульманських комітетів, яка мала на меті:

1. Створення самостійної татарської держави під протекторатом Німеччини.
2. Організація кримськотатарського парламенту.
3. Формування національної татарської армії.
4. Відновлення в Криму діяльності партії “Міллі фірки”.

Програма та статут “Кримського мусульманського комітету” були надіслані на затвердження Адольфу Гітлеру, який відкинув висунуті кримськотатарськими націоналістами вимоги. Наприкінці 1943 майже всі мусульманські комітети практично не функціонували. - Док. № 3.

5. Упродовж 1930-1952 років в Україні набула поширення практика виселення та депортації значних мас людей і навіть цілих народів. Значна частина депортованих направлялись на спецпоселення. Деяка частина репресованих набула статусу засланих (відправлені в заслання на певні терміни), інша - вислано-поселенців (відправлені в заслання навічно) та адміністративно висланих. Репресивні заходи підкріплювалися відповідними законодавчими актами, наказами, на базі яких силовими структурами УРСР у різний час були виселено та депортовано сотні тисяч громадян.

1. В 1930-1931 роках на основі рішень вищих органів влади та державного управління СРСР на заслання до Уралу, Східного та Західного Сибіру, Далекого Сходу, Якутії було примусово відправлено 63 720 "куркульських" сімей.

2. Згідно до постанови РНК СРСР № 776-120сс від 28 квітня 1936 р. з прикордонних районів республіки підлягав виселенню "неблагонадійний елемент" із числа поляків, німців та осіб ряду інших національностей.

3. За постановою РНК № 2010 від 5 грудня 1939 року із західних областей УРСР виселялись сторожова охорона лісів, польські осадники та члени їх сімей.

4. В ході виконання постанови РНК СРСР від 2 березня 1940 року із західних областей підлягали виселенню так звані "колишні люди" та їх родини (поміщики, фабриканти, торговці та ін.).

5. На початку Великої Вітчизняної війни на основі постанови Державного Комітету Оборони № 702 від 22 вересня 1941 року з території Запорізької, Ворошиловградської та Донецької областей підлягали виселенню особи німецької національності. Крім того, згідно з постановами військових Рад фронтів виселялись німці з Дніпропетровської, Одеської та Харківських областей.

6. На підставі постанов ДКО СРСР № 5859 від 11 травня та № 5984 від 2 червня 1944 року органами НКВС здійснено заходи по "очищенню" Кримського півострова від кримських татар, греків, німців, болгар, вірмен із числа "німецьких пособників".

7. Згідно до постанови ДКО № 6100 від 24 червня 1944 року з Криму виселялись турецькі, грецькі, іранські піддані та особи без громадянства.

8. Наприкінці та по завершенню Другої світової війни за рішенням Особливої наради при МВС-МДБ СРСР відбувалися виселення "фольксдойчів".

9. В 1945 р. виселенню на 6 років підлягали особи, що в період радянсько-німецької війни перебували на службі у військах вермахту (так звані "гіві"), а також "власовці" і члени поліцейських формувань.

10. Після перемоги СРСР у війні з нацистською Німеччиною центральним об'єктом державного терору стали інтерновані гітлерівцями радянські громадяни - мешканці окупованих територій. З 1 млн. 250 тис. українців, які повернулися з каторжних робіт у Німеччині, 360 тисяч відправлено до таборів як "зрадників батьківщини".

11. З 1944 по 1952 роки з території західних областей УРСР на підставі постанови Ради Міністрів СРСР № 3214 від 10 вересня 1947 року, рішень Особливої наради при МДБ СРСР було вислано на

спецпоселення у віддалені райони СРСР 203.662 чол., в тому числі сім'ї учасників ОУН і УПА, їх симпатиків -182.543 особи, куркулів та членів їх родин – 12.135 чоловік. Крім того, на підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР від 23 лютого 1948 після відбуття покарання у виправно-трудових таборах на заслання відправлялися безпосередні учасники ОУН та УПА.

12. У відповідності до Указів Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого та 2 червня 1948 р. з території республіки (за виключенням західних областей) виселялись терміном на 8 років особи, що злісно ухилялися від трудової діяльності в сільському господарстві та вели антигромадський спосіб життя.

13. На основі постанови Ради Міністрів СРСР № 377-100 від 13 лютого 1951 року та рішення Особливої наради при МДБ СРСР підлягали виселенню колишні військовослужбовці армії Андерса та члени їх сімей.

14. Згідно з постановою РМ СРСР № 667-339 від 3 березня 1951 року та рішень Особливої наради при МДБ СРСР підлягали виселенню єговісти та члени їх сімей. - *Док. № 3.*

6. *Берія Лаврентій Павлович* (1899-1953) - радянський державний діяч, керівник органів держбезпеки. Народився в с. Мерхеулі поблизу Сухумі в сім'ї селянина-бідняка. У 1922 закінчив Бакинський політехнічний інститут. Свою діяльність в органах держбезпеки розпочав у квітні 1921 на посаді заступника начальника секретно-оперативного відділення Азербайджанської ЧК. Упродовж 1926-1931 голова ДПУ Грузинської РСР. З листопада 1931 по серпень 1938 - перший секретар ЦК КП(б) Грузії. В 1938-1945 нарком внутрішніх справ СРСР. З іменем Л. Берії пов'язані масові незаконні репресії громадян, розстріл польських офіцерів (Катинь), інші ганебні злочини. В роки Великої Вітчизняної війни член (1941-1944), з 1944 заступник Голови Державного Комітету Оборони СРСР. У 1944 очолював операції по депортації народів Кавказу та Криму. У липні 1945 присвоєно звання Маршала Радянського Союзу. У 1946-1953 заступник Голови Ради Міністрів СРСР. З березня по червень 1953 міністр внутрішніх справ СРСР. Заарештований у червні 1953 як "ворог Комуністичної партії та радянського народу". Страчений 23 грудня 1953 року. Не реабілітований. -*Док. №3.*

7. Після депортації кримських татар обліком конфіскованого майна займалась комісія РНК СРСР. Вона нарахувала 25561 будинків, 15000 дворових забудов, 18736 земельних наділів, на яких зростало 130.00 кущів винограду, 110.000 плодових дерев. Крім

того, комісією було взято на облік 15740 голів великої рогатої худоби, 44276 голів овець та кіз, 4450 коней, 3916 бджолородин і 11311 птахів. Більша частина вилученого майна була передана до державних установ або реалізована населенню. - Док. № 3.

8. *Каганович Лазар Мойсейович* (1893-1991) – партійний і державний діяч. Народився в с. Кабани Київської губернії, в бідній єврейській родині. З 1907 працював у чинбарних майстернях та на взуттєвих фабриках у Києві. З 1911 – член РСДРП(б), входив до складу керівних органів більшовицьких організацій у Катеринославі, Мелітополі, Юзівці. У 1917-1918 – активний учасник боротьби за встановлення радянської влади в Білорусії, очолював Гомельський комітет більшовицької партії. В 1918-1922 – на відповідальних партійних посадах у Нижньому Новгороді, Воронежі, Туркестані. В 1922-1925 завідувач організаційно-інструкторського відділу ЦК РКП(б), секретар ЦК РКП(б). В 1925 – 1928 – Генеральний секретар ЦК КП(б)У. Очолюючи партійну організацію республіки, виступив противником політики українізації, ініціатором репресій проти “націоналістичного ухильництва” у лавах КП(б)У та Комуністичної партії Західної України.

У 1928 призначений секретарем ЦК ВКП(б), а з 1933 очолював сільськогосподарський відділ ЦК ВКП(б). Причетний до організації насильницької колективізації селянства, розкуркулення та депортації заможних селян, голодомору в Україні в 1932-1933, масових репресій 1937-1938 років.

У другій половині 30-х років Л. Каганович перебував на різних посадах – керував роботою наркоматів шляхів сполучення, важкої та паливної промисловості. Із серпня 1938 – заступник голови Раднаркому СРСР. Під час радянсько-німецької війни 1941-1945 увійшов до складу Державного Комітету Оборони.

За час другого перебування на посаді першого секретаря ЦК КП(б)У, із березня по грудень 1947, розгорнув чергову кампанію боротьби проти національно свідомої частини української інтелігенції. У грудні 1947 відкликаний з України на посаду першого заступника голови Ради Міністрів СРСР. Після смерті Й. Сталіна, у червні 1957, Л. Кагановича було усунено з усіх керівних державних і партійних посад. У 1962 був виключений з лав КПРС. Помер у 1991 у Москві. - Док. № 3.

9. Перші 7 ешелонів із кримськими татарами прибули до Узбекистану 1 червня 1944 року, наступного дня - 24; 5 червня – 44; 7 червня - 54 ешелони. 8 червня керівництво НКВС Узбекистану повідомило союзного наркома Л. Берію про те, що прийняття ешело-

нів із спецпоселенцями з Криму закінчено. Усього до Узбецької РСР було депортовано 35.275 сімей кримських татар. Географія розселення виглядала так: Ташкентська - 56641, Самаркандська - 31604, Андижанська - 19773, Ферганська - 16096, Наманганська - 13431, Кашкадар'їнська - 10012, Бухарська - 4047 осіб. Переважну більшість кримських татар направлено в колгоспи (87116), радгоспи (30315), інші поповнили підприємства та новобудови (34173). Здійснювати нагляд за депортованим народом на території республіки мали 76 спецкомендатур НКВС. - *Док. № 3.*

10. *Кобулов Амаяк Захарович* (1906-1955) – генерал-лейтенант держбезпеки. Народився у м. Тифлісі у родині кравця. В органах ДПУ з вересня 1927. З жовтня по грудень 1938 виконував обов'язки наркома внутрішніх справ Абхазької АРСР. У грудні 1938 призначений першим заступником наркома внутрішніх справ УРСР. З грудня 1938 по 2 вересня 1939 тимчасово виконував обов'язки наркома внутрішніх справ УРСР. У 1941-1945 - нарком держбезпеки і нарком внутрішніх справ Узбецької РСР. Згодом переведений до Центрального апарату НКВС-МВС СРСР. У червні 1953 заарештований у зв'язку зі справою Л. Берії. У жовтні 1954 Військовою Колегією Верховного Суду СРСР засуджений до вищої міри покарання. Не реабілітований. - *Док. № 3.*

11. Проблему працевлаштування виселених намагалися розв'язати трьома роками поспіль. На 1948 в промисловості та сільському господарстві працювало 74097 спецпереселенців, але при цьому здебільшого не враховувалися їх професійні навички. - *Док. № 3.*

12. Забезпечити кримських татар житлом частково вдалося лише в 1947 році. На придатній для житла площі проживало 70,3% родин, а ділянками для городів було забезпечено 69,6% депортованих осіб. - *Док. № 3.*

13. *Сталін Йосиф Віссаріонович* (справжнє - Джугашвілі; 1878-1953) - політичний і державний діяч. Народився у м. Горі (Грузія) у сім'ї кустаря-шевця. У 1894-99 навчався в Тифліській духовній семінарії, із якої його виключили за однією з версій за несплату навчання, за іншою - за пропаганду марксизму. З 1898 - член першої грузинської соціал-демократичної організації "Месаме дасі". В 1901 перейшов на партійну нелегальну роботу. В 1912 кооптований до ЦК РСДРП(б) і введений до його Російського бюро, брав участь у виданні більшовицьких газет "Звезда" і

“Правда” у Санкт-Петербурзі. У 1913 було заарештований і засланий у Туруханський край. Після Лютневої революції 1917 повернувся у Петроград, де редагував більшовицькі газети “Правда”, “Рабочий и солдат” і “Рабочий”. Брав активну участь у підготовці й проведенні жовтневого перевороту 1917 року. В жовтні 1917 обраний членом ВЦВК і затверджений народним комісаром у справах національностей у першому більшовицькому уряді. Одноразово очолював наркомати державного контролю, робітничо-селянської інспекції. В 1918 уведений до складу ЦК КП(б)У як представник РКП(б) для зв'язків з Україною. В роки громадянської війни - на керівних посадах у партійних і військових органах: член Реввійськрад Південного, Західного і Південно-Західного фронтів, представник ВЦВК у Раді Робітничої й Селянської Оборони. У квітні 1922 обраний Генеральним секретарем ЦК РКП(б). Після смерті В. Леніна, в процесі тривалої внутріпартійної боротьби домогся абсолютної влади в партії й державі.

З 1929 проводив курс на згортання НЕПу, примусову колективізацію й розкуркулення, форсовану індустріалізацію, сприяв утворенню командно-адміністративної системи управління, відомої як сталінізм, яка базувалася на масовому терорі, політичних репресіях, придушуванні будь-якої опозиції. Відповідальний за організацію голодомору 1932-33 років в Україні, припинення політики українізації й винищення української політичної й культурної еліти. Протягом 1930-х років сформувався режим особистої влади Й. Сталіна, який з 1956 р. характеризувався в СРСР як культ особи Сталіна.

6 травня 1941 призначений Головою Раднаркому СРСР. Під час Другої світової війни – Голова Державного Комітету Оборони, Верховний головнокомандуючий Збройними Силами СРСР. У цей період сприяв відтворенню деяких атрибутів української державності (республіканських військового відомства та Міністерства зовнішніх справ, надання Україні статусу члена – засновника ООН, об'єднання більшості українських земель у складі УРСР). Один з організаторів антигітлерівської коаліції. Брав участь у Тегеранській (1943), Кримській (1945) і Потсдамській (1945) конференціях керівників СРСР, США і Великої Британії. Після перемоги над Німеччиною Й. Сталіну присвоєно звання Героя Радянського Союзу й Генералісимуса Радянського Союзу (1945).

В другій половині 1940-х – на початку 1950-х років здійснював агресивну зовнішню політику (сприяв утворенню навколо СРСР так званого соціалістичного табору, “залізної” завіси тощо), ініціатор післявоєнних розправ над українською і єврейською

інтелігенцією в УРСР, які тривали до його смерті. - *Док. № 3.*

14. *Шередега Іван Самсонович* (1904 -1977) – генерал-лейтенант. Народився у м. Зінькові Полтавської області в сім'ї столяра. В 1928 закінчив школу червоних старшин РСЧА. Кар'єру в органах ОДПУ-НКВС-МВС розпочав у вересні 1928 на посаді командира взводу 24 Могильов-Подільського прикордонного загону ОДПУ. Протягом березня-квітня 1939 начальник УНКВС Уссурійської області. Початок Другої світової війни зустрів начальником мобілізаційного відділу НКВС СРСР. Упродовж 1942 - 1944 - начальник Головного управління внутрішніх військ НКВС СРСР. В 1945 -1946 - начальник Вищої школи військ НКВС-МВС СРСР. В 1947 -1949 начальник УМВС Сахалінської області. В 1949 -1953 - начальник Головного управління місцевої протиповітряної оборони МВС СРСР. В 1954 -1955 член колегії Міністерства внутрішніх справ СРСР. Звільнений з МВС у липні 1959 року. - *Док. № 4.*

15. Згідно з графіком операція по детатаризації Криму мала розпочатися рано-вранці 18 травня. Проте, як стверджують очевидці, в окремих селах та містах (м.Сімферополь, с. Ак-Баш (Акмечетський район) та ін.) акція виселення корінного населення набула обертів пізно ввечері 17 травня. (Возгрін В. Депортація // Кримськотатарське питання. 1999.- Ч.4(8). - С.34). - *Док. №5.*

16. Арешти “антирадянських елементів” серед кримських татар продовжувалися і в місцях спецпоселень. Впродовж другої половини 1940-х років органами держбезпеки Узбекистану було виявлено 2.800 осіб. кримськотатарської національності, що скомпрометували себе співробітництвом з окупантами, з них 1200 чол. притягнуті до кримінальної відповідальності. (ДА СБУ. - Ф.16. - Спр. 481.- Арк. 16 -17). - *Док. № 5.*

17. Указ “Про нагородження орденами та медалями працівників НКВС і НКДБ” за підписом М. Калініна побачив світ 7 липня 1944 року. Згідно з ним Орденом Червоного Прапора були нагороджені керівники операції – заступник наркома держбезпеки СРСР комісар держбезпеки 2-го рангу Б. Кобулов, заступник наркома внутрішніх справ СРСР комісар держбезпеки 2-го рангу І. Серов, нарком внутрішніх справ УРСР, комісар держбезпеки 3-го рангу В. Сергієнко та нарком держбезпеки Кримської АРСР полковник держбезпеки П. Фокін. - *Док. № 7.*

18. Волгобуд (Волзький виправно-трудоий табір МВС) – будівельна організація НКВС-МВС, створена 26 лютого 1944 внаслідок об'єднання Керівництва будівництва гідротехнічних вузлів на р. Волга “Волгобуд” НКВС і Рибінського виправно-трудоого табору. Місце дислокації: селище Перебори, Рибінського району Ярославської області. Основна спеціалізація: будівництво гідровузлів в Угличі та Щербакові (м. Рибінськ), лісозаготівля, добування каменю, швейне виробництво, сільгоспроботи, ловля та переробка риби. Чисельність спецконтингенту на 1.04.1946 становила 17.338 осіб; 1.01.1947 - 21379; 1.01.1948 - 18.440; 1.01.1950 - 17 399; 1.01.1953 - 15.063. “Волгобудом” в різні часи керували полковник Г. Копаєв, генерал-полковник І. Лебедев, полковник П. Борисов. В жовтні 1946 постановою Ради Міністрів “Волгобуд” передано в розпорядження Міністерства економіки. Припинив існування в квітні 1953 року. - Док. № 9.

19. Захворюваність серед кримських татар набагато перевищувала середні статистичні показники Узбецької РСР. Причиною масової смертності серед спецпоселенців були голод та фізичне виснаження. Дослідник Р. Хаялі стверджує, що на 1 січня 1947 кількість виселених в УзРСР (151.604 чол.) зменшилась до 115870 осіб, тобто на 23%. Смертність перевищувала народжуваність з 1944 до 1948 включно. (Хаялі Р. І. Кримськотатарський народ в умовах депортації 1944 -1967 рр. - Запоріжжя, 2000. - С.8). За переписом кримськотатарського національного руху, в місцях депортації загинуло більше 46,2% виселених. Іншу статистику наводить науковий співробітник товариства “Меморіал” (Москва) Г. Бекірова. В статті “Кримськотатарський національний рух в 50-60-ті рр.: становлення, перші перемоги і зневіра” (“...Вибрати не можна тільки Батьківщину”-К., 2003.-С. 66) вона наводить дані Відділу спецпоселень НКВС: “За період з 1.07.1944 по 1.07.1945 роки в Узбекистані померло 22355 спецпоселенців - кримських татар”, що складало 15% від числа прибулих. - Док. № 9.

20. Чернишов Василь Васильович (1896 –1952) – генерал-полковник держбезпеки. Народився в с. Вилики Рязанської області в сім’ї селянина. Трудову діяльність розпочав в 1908 буфетником на залізничній станції Богоявленськ. Після завершення в 1916 школи прапорщиків у Москві – начальник полкової команди розвідників, командир роти 412 піхотного полку. В 1919 -1920- відповідальний організатор ЧОН Рязанського губкому РКП(б). З 1920 в органах держбезпеки. В 1921-1922 начальник військ ВНК Туркестанського

фронту. В 1924 -1937 на відповідальних посадах в органах держбезпеки Казахстану та Далекосхідного краю. В 1937 - 1941 – заступник наркома внутрішніх справ СРСР. Упродовж 1939-1941 - начальник ГУЛАГУ НКВС СРСР. З лютого 1941 по вересень 1952 заступник наркома-міністра внутрішніх справ СРСР. - *Док. № 9.*

21. На підставі Указу Президії Верховної Ради від 13 грудня 1955 року з обліку спецпоселення були зняті особи німецької національності, виселені за наказом ДКО № 702 від 22 вересня 1941 із Запорізької, Луганської та Донецької областей. - *Док. № 15.*

22. Указ Президії Верховної Ради СРСР “ Про зняття обмежень в правовому становищі з греків, болгар, вірмен та членів їх сімей, що знаходяться на спецпоселенні” від 27 березня 1956 року був прийнятий без опублікування в пресі. В ньому зокрема зазначалось:

“Враховуючи, що існуючі обмеження в правовому становищі спецпоселенців - греків, болгар, вірмен і членів їх сімей, виселених з Криму в 1944 році, в подальшому не викликана необхідністю, Президія Верховної Ради СРСР, постановляє:

1. Зняти з обліку спецпоселення і звільнити з-під адміністративного нагляду органів МВС греків, болгар, вірмен і членів їх сімей, виселених з Криму в 1944 році.

2. Встановити, що зняття з греків, болгар, вірмен і членів їх сімей обмежень по спецпоселенню не тягне за собою повернення ним майна, конфіскованого при виселенні, і що вони не можуть повертатися на місце проживання в Кримську область. (ДА СБУ.- Ф.16.- Оп. 13. - Спр. 2. - Арк. 109). - *Док. № 15.*

23. Згаданий законодавчий акт хоча і передбачав зняття з обліку спецпоселення та звільнення з-під адміністративного нагляду кримських татар, балкарців, турків – громадян СРСР, курдів, хемшилів та членів їх сімей, однак повністю позбавляв їх права на компенсацію вилученого під час виселення майна, закривав дорогу на Батьківщину. Наказом міністра внутрішніх справ СРСР № 0144 від 29 квітня 1956 року доручалось міністрам внутрішніх справ республік, начальникам УМВС країв і областей протягом 2 місяців зняти з обліку місць поселення і звільнити з-під адміністративного нагляду кримських татар та членів їх сімей. Водночас в наказі ставилась вимога оголошувати під розписку всім особам, які звільняються з обліку, що зняття з них обмежень щодо спецпоселень не веде за собою повернення їм майна і що вони не мають права повертатися до місць, звідки були виселені. - *Док. № 15.*

24. *Кириченко Олексій Іларіонович* (1908-1975) - партійний і державний діяч. Народився у с. Чорнобаївка (тепер Білозерського району Херсонської області). З 1930 - член КПРС. Закінчив Азово-Чорноморський інститут інженерів-механіків соціалістичного землеробства. З 1938 працював у апараті ЦК КП(б)У по кадрах, у 1945-49 роках - перший секретар Одеського обкому і міському партії. У 1949-53 роках - другий секретар, у 1953-57 - перший секретар ЦК КП України. Виявив себе активним провідником процесу десталінізації в УРСР. У 1957 році відкликаний з України і призначений на посаду секретаря ЦК КПРС. У 1960 році - перший секретар Ростовського обкому партії, згодом - на господарській роботі. - *Док. № 16.*

25. Вірменському населенню Криму інкримінувалось співробітництво з німецькою окупаційною владою через участь окремих його представників у так званих "вірменських комітетах". Організація першого "вірменського комітету" у м. Сімферополі припадає на початок 1942 року. Як зазначалось в доповідній записці начальника Управління контррозвідки НКО "СМЕРШ" 4 Українського фронту генерал-майора Ковальчука від 2 травня 1944 на ім'я заступника комісара держбезпеки СРСР Б. Кобулова та заступника народного комісара внутрішніх справ СРСР І. Серова: "Ідейним натхненником та організатором цього комітета є генерал Дро, який прибув разом з емігрантом Арутуняном в Крим, за завданням німецьких розвідорганів налагодив зв'язок з місцевими вірменськими дашнаками і через них створив комітет спочатку у м. Сімферополі, а потім в інших районах республіки, причому для маскування ці комітети часто-густо фігурують під назвою вірменських громад. Організація вірменських комітетів проводилась під лозунгом об'єднання всього вірменського населення Криму для захисту інтересів вірмен, однак вся практична діяльність цих комітетів була націлена на боротьбу з радянською владою. З цією метою німецькими розвідорганами перед "комітетами" поставлені завдання:

а) створення з контингента військовополонених - вірмен національних легіонів для боротьби з радянською владою;

б) відбір та підготовка агентури в спеціальних школах для закидання в наш тил з диверсійно-розвідувальними цілями;

в) активна допомога німецьким розвідувальним і політичним органам у справі виявлення патріотично налаштованих людей та партизан.

З числа військовополонених - вірмен, при активному сприянні "вірменських комітетів" був сформований вірменський легіон,

очолований колишнім лейтенантом Червоної Армії військовополоненим Саркисяном Нориком, який брав участь в боротьбі з партизанами Криму. В серпні 1943 р. членом Сімферопольського вірменського комітету Максудяном була викрита <...> підпільна вірменська радянсько-патріотична група у складі 11 чоловік... Організовані у м. Сімферополі та інших районах Криму вірменські комітети формально не мають об'єднаного центра і діють самостійно." (ДА СБУ, Сімферополь. - Ф. 9. - Спр. 27. - Арк. 22.). - Док. № 16.

26. *Ворошилов Климент Єфремович* (1881-1969) - Маршал Радянського Союзу, двічі Герой Радянського Союзу, Герой Соціалістичної праці. В 1925 -1940 - нарком у військових та морських справах та нарком оборони СРСР. В роки війни - заступник Голови Державного Комітету Оборони. Представник Ставки Верховного головнокомандування на ряді фронтів. Займав різні військові посади. З 1940 - заступник Голови Раднаркому СРСР. З 1946 - заступник Голови Ради Міністрів СРСР. У 1953 обраний Головою Президії Верховної Ради СРСР. Обирався членом ЦК (1921- 1960), членом політбюро, президії ЦК КПРС (1926 -1960). - Док. № 17.

27. *Крикун Серафим Іванович* (1917 р.н.) – генерал-майор. З 1939 в органах НКВС. В 1940-1946 - слідчий органів НКВС. В півсявоєнні роки – інструктор ряду відділів ЦК КП(б)У. В 1950-1953 - слухач республіканської партійної школи. В 1953 -1956 - заступник начальника ІV Управління НКВС-КДБ. В 1956 -1959 - начальник Київського обласного управління КДБ. В 1959 -1962 - начальник ІІ Управління КДБ при Раді Міністрів УРСР. Упродовж 1962 -1970 - заступник; 1970 - 1974- перший заступник голови КДБ при Раді Міністрів УРСР. У 1974 -1983 – начальник курсів удосконалення керівного та оперативного складу КДБ УРСР. З 1983 на пенсії. - Док. № 18.

28. *Первенцев Аркадій Олексійович* (1905-1981) - російський письменник. Народився в с. Нагут (тепер Нечутське) Ставропольського краю. Дитинство та юність провів на Кубані. В 1921-1923 служив бійцем продзагону. В 1929-1933 навчався в МВТУ ім. Баумана. Першу книгу "Кочубей" написав обіймаючи посаду директора філіалу Московського машинобудівного інституту, яку було надруковано в 1937 в журналі "Жовтень". В роки Другої світової війни – військовий кореспондент газети "Известия". В квітні 1942 - на Південному фронті. На основі фронткових спостере-

жень на Кавказі та в Криму створює книги “Гвардійські висоти”, “Дівчина з Тамані”. В 1948 побачив світ роман “Честь з молоду”, написаний автором протягом 1946-1948 років. В 1949 книга, що відображала “героїзм радянських людей в боротьбі з фашизмом”, отримала Державну премію СРСР. Упродовж 1950-1970-х років опублікував збірку оповідань “Люди одного екіпажу” (1959), романи “Матроси” (1961), “Секретний фронт” (1972). - Док. № 18.

29. В романі “Честь з молоду” А. Первенцев зобразив кримсько-го татарина, який повідомив окупаційну владу про місце переховування радянського партизана. - Док. № 18.

30. На додаток до постанов Ради Міністрів УРСР № 1501-050 від 15 грудня 1956 та № 298 – 035 від 21 березня 1958 року, Рада Міністрів Української РСР в лютому 1960 прийняла постанову “Про надання виконкомам обласних Рад депутатів трудящих Кримської, Херсонської, Запорізької, Миколаївської, Одеської та Закарпатської областей право дозволу на проживання в цих областях бувших спецпоселенців - кримських татар, німців, греків, болгар, вірменів та інших осіб, що раніш проживали в Кримській області” такого змісту: “надати право виконкомам обласних рад депутатів трудящих Кримської, Херсонської, Запорізької, Миколаївської, Одеської та Закарпатської областей розглядати в персональному порядку питання про бувших спецпоселенців – кримських татар, німців, греків, болгар, вірменів та інших осіб, які були виселені на спецпоселення з Кримської області і дозволяти проживання тим особам, які під час виселення були неповнолітніми, а тепер одружені з особами інших національностей, що не підлягали виселенню, а також непрацездатним за віком чи за інвалідністю, що не можуть забезпечити себе засобами існування і перебувають в ці області на проживання до родичів.

У такому ж порядку вирішувати питання і про осіб німецької національності, виселених з інших областей Української РСР і Союзу РСР.” (ДА МВС України. - Ф. 3. - Оп. 1. - Спр. 216. - Арк. 231). - Док. № 20.

31. *Кальченко Никифор Тимофійович* (1906–1989) – державний і партійний діяч. Народився у с. Кошманівці Машівського району Полтавської області в родині селянина–середняка. З жовтня 1925 по липень 1928 навчався в Полтавському сільськогосподарському інституті. Член КПРС з 1932 року. У 1938–1941 голова Одеського облвиконкому. В роки Другої світової війни перебував у Радянській Армії на посадах члена Військової Ради 56–ї армії, 46–ї армії і

1-го Українського фронту. У квітні 1946 призначений міністром технічних культур УРСР, 1947–50 – міністр радгоспів УРСР, 1950–52 – міністр сільського господарства УРСР. З травня 1952 на посаді першого заступника Голови Ради Міністрів УРСР. У 1954–1961 - Голова Ради Міністрів УРСР. З лютого 1961 – заступник Голови Ради Міністрів УРСР, міністр сільського господарства й заготівель УРСР. З квітня 1965 на посаді першого заступника Голови Ради Міністрів УРСР, яку він залишив у 1976 у зв'язку з виходом на пенсію. - *Док. № 20.*

32. *Комяхов Василь Григорович* (1911-1966) - партійний і державний діяч УРСР. Народився у м. Слов'янськ Донецької області в робітничій сім'ї. В 1936 закінчив Одеський сільськогосподарський інститут. У 1949-1953 - голова Кіровоградського облвиконкому. В 1953-55 - перший секретар Сумського, в 1955-1961 - Кримського, в 1961-62 - Полтавського обкомів партії. В 1962 обраний секретарем ЦК Компартії України. - *Док. № 21.*

33. *Підгорний Микола Вікторович* (1903-1983) - державний і партійний діяч. Народився в м. Карлівці Полтавської області у робітничій сім'ї. З 1930 – член КПРС. В 1931 закінчив Київський технологічний інститут харчової промисловості. В 1931-37 працював на цукрових заводах України. У 1939-40 і 1944-46 – заступник міністра харчової промисловості УРСР. У 1944-46 роках – головний уповноважений уряду УРСР по переселенню українського населення з території Польщі до СРСР. З квітня 1946 - постійний представник уряду УРСР при Раді Міністрів СРСР. В 1950-53 – перший секретар Харківського обкому КПУ, з 1953 – другий секретар, в 1957-61 роках – перший секретар ЦК КПУ. З червня 1963 – секретар ЦК КПРС, із грудня 1965 - Голова Президії Верховної Ради СРСР. З 1977 – на пенсії. Помер і похований у Москві. - *Док. № 21.*

34. “Ініціативні групи” - організаційна складова кримськотатарського національного руху за повернення на історичну батьківщину. Виникають у ході петиційної кампанії протесту наприкінці 1950-початку 1960-х років. Ініціативні групи по підготовці петицій і збору підписів об'єднувались в межах вулиці-села-району-міста-області. Діяльність ініціативних груп спрямовувала республіканська ініціативна група, що координувала всю загальну петиційну кампанію не лише в Узбекистані, а й інших регіонах країни. До керівного ядра Узбецької республіканської ініціативної групи входили Амза Аблаєв, Джеппар Акімов, Бекір Осма-

нов, Мустафа Селімов, Мустафа Халілов та ін. За далеко не повними даними, в різних ланках ініціативних груп самовіддано працювало близько 5 тисяч активістів. - Док. № 21.

35. *Шем'ї - Заде Ешреф* - кримськотатарський поет і літературний критик. Друкується з 1926, автор поеми "Дніпрельстан" (1930), збірників ліричних віршів ["Свирель", "Орлиный залет" та ін.], опублікував ряд статей з історії кримськотатарської літератури. - Док. № 21.

36. Ханський палац у Бахчисараї було збудовано у XVI столітті. Відбудований у 1787 після пожежі. Згодом неодноразово підлягав реставрації. Будинок колишнього Ханського палацу у свій час відвідали поети О. Пушкін, А. Міцкевич. В 1955 на його території створено Бахчисарайський історико-археологічний музей. - Док. № 21.

37. *Нікітченко Віталій Федотович* (1908-1992) - партійний діяч і керівник органів держбезпеки УРСР. Народився у м. Севастополі у родині сільського ветеринарного лікаря. Трудову діяльність розпочав у 1926 кочегаром зерносушилки у Мелітополі. У 1931 закінчив Харківський інститут інженерів залізничного транспорту за фахом інженера-механіка. У 1933-1934 - інженер Харківського паровозоремонтного заводу. У 1938-1944 - асистент, доцент Харківського інституту інженерів залізничного транспорту (Харків, Ташкент). З липня 1944 на партійній роботі: заступник секретаря Харківського обкому КП(б)У з транспорту, згодом у 1948-1953 - завідувач транспортним відділом ЦК КП(б)У. У 1953-1954 очолював відділ адміністративних і торговельно-фінансових органів ЦК КПУ. З 1954 по 1970 - голова Комітету державної безпеки при Раді Міністрів УРСР. У липні 1970 переведений до Москви, де очолював Вищу школу КДБ при Раді Міністрів СРСР. Після відставки працював у Києві. - Док. № 23.

38. *Шелест Петро Юхимович* (1908-1996) - український партійний і радянський діяч. Народився у с. Андріївці Балаклійського району Харківської області у селянській родині. Трудову діяльність розпочав у 1923 робітником - ремонтником на залізничній станції Основа на Харківщині. У 1935 закінчив Маріупольський металургійний інститут. Згодом працював на заводах Маріуполя й Харкова. З 1940 на партійній роботі: секретар Харківського міськкому КП(б)У, завідувач відділом оборонної промисловості Челябінського обкому партії, партторг ЦК ВКП(б) на заводах Саратова. У 1954

обраний другим секретарем Київського міськкому КП України. У 1957 - 1962 – перший секретар Київського обкому, у 1963 -1972- перший секретар ЦК Компартії України. Роки його перебування на посаді першого секретаря ЦК КПУ позначені найвищим піднесенням автономного курсу українського керівництва.

В травні 1972 відкликали його до Москви де він обійняв посаду одного з заступників Голови Ради Міністрів СРСР. Незабаром на пленумі ЦК КПУ (травень 1972) Ш. заочно увільнено з поста першого секретаря. Мотивами відставки називались надмірна самостійність у вирішенні питань, "місництво та прояви націоналізму". У квітні 1973 із метою остаточної дискредитації Ш. як політика, була інспірована кампанія проти його книги "Україно наша радянська". У квітні 1973 Ш. виведений зі складу політбюро ЦК КПРС "за станом здоров'я" і відправлений на пенсію. - *Док. № 23.*

39. *Однороманенко Олександр Митрофанович* (1907 р.н.) – партійний працівник. Народився у м. Києві. В 1921 закінчив трудову школу. З 1924 працював чорноробочим комунгоспа (м. Київ). В 1926-1933 котельник кесонних майстерень та заводу ім. Артема. З 1933 на партійній роботі: 1933-1935 - редактор газети політвідділу Велико-Половецької МТС Сквирського району Київської області; 1935-1936 - завідувач партобліком Велико-Половецького райкому КП(б)У Київської області. По завершенню навчання в 1938 - в Українському комуністичному інституті журналістики (м. Харків) завідувач архівом особливого сектору ЦК КП(б)У. У період Другої світової війни - завідувач протокольною частиною, заступник завідувача особливого сектора ЦК КП(б)У. В 1945 - 1947 – завідувач секретаріатом Голови Ради Міністрів УРСР. Протягом 1947- 1966 – завідувач особливим сектором ЦК Компартії України. В 1966 -1972 – завідувач загальним відділом ЦК Компартії України. З липня 1972 на пенсії. - *Док. № 23.*

40. *Амет-хан Султан* (1920-1971) - двічі Герой Радянського Союзу, заслужений льотчик-випробувач СРСР (1961), лауреат Державної премії СРСР (1953), почесний льотчик Франції. Народився в м. Алушка в сім'ї робітника. В 1940 закінчив Ачинське вище військове авіаційне училище ім. О. Ф. Мясникова. На фронтах Другої світової війни з червня 1941. Відлік збитим ворожим літакам почав зі збитого 31 травня 1942 таранним ударом у небі під Ярославлем німецького бомбардувальника "Ю-88". На серпень 1943 командир ескадрильї Амет-хан Султан мав на рахунок 11 ворожих літаків збитих особисто та 19 у групі, за що 24.8.1943 йому було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Усього за роки

війни майор Амет-хан Султан у складі 9-го гвардійського винищувального полку 1-ї повітряної армії здійснив 603 бойових вильоти, 150 повітряних боїв, в яких особисто збив 30 бойових машин противника та 19 в групі. В червні 1945 нагороджений другою медаллю “Золота Зірка”. Після війни льотчик-випробувач. Випробував більше 100 літаків. Нагороджений трьома орденами Леніна, п'ятьма орденами Червоного Прапора, орденами Олександра Невського, Вітчизняної війни 1-го ступеня, Червоної Зірки, “Знак Пошани”, численними медалями. В лютому 1971 гвардії полковник разом зі своїм екіпажем загинув при випробуванні нової авіаційної техніки. - Док. № 24.

41. *Скаба Андрій Данилович* (1905-1986) - український історик, академік АН України, партійний та державний діяч. Народився у с. Хорішках Кобеляцького повіту Полтавської губернії. По завершенню 1934 історико-економічного факультету Харківського університету працював у ньому старшим викладачем. З березня 1940 - завідувач кафедрою нової історії у Львівському університеті. У роки Другої світової війни командував артилерійською батареєю. Після демобілізації у 1946 - директор Центрального архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва у Харкові. У 1949 захистив кандидатську дисертацію, згодом очолив обласну газету “Соціалістична Харківщина”. З 1951 на партійній та державній роботі: у 1951-59 працював секретарем Харківського обкому КПУ з ідеологічної роботи; із липня 1959 - міністр вищої освіти УРСР; 1959-1968 - секретар ЦК Компартії України з ідеологічної роботи. З 1968 по 1973 - директор Інституту історії АН УРСР. Помер і похований у Києві. - Док. № 24.

42. *Шульженко Борис Сергійович* (1919-1970) – генерал-майор держбезпеки. У 1937-1941 навчався у Київському державному університеті. З початком Великої Вітчизняної війни пішов добровольцем на фронт. Служив командиром артилерійської батареї на Ленінградському фронті. В 1944-45 - комсорг КДУ. Упродовж 1945-1948 – секретар, перший секретар Київського міського комітету ЛКСМУ. З 1948 по 1950 – перший секретар Київського обкому КПУ. В 1952-1954 – секретар, другий секретар ЦК ЛКСМУ. В 1954-1957 – заступник завідувача відділом агітації та пропаганди ЦК КПРС. З 1957 в органах держбезпеки: 1957-1959 - начальник IV Управління КДБ УРСР, 1959-1970 - перший заступник голови КДБ при РМ УРСР. - Док. № 27.

43. Йдеться про народні виступи проти правлячого режиму в

Угорщині в жовтні 1956, придушені в результаті військового втручання СРСР. - Док. № 27.

44. Постановою ЦК КПРС від 24 листопада 1956 р. схвалювалась ідея відновлення національної автономії калмицького, караївського, балкарського, чеченського та інгушського народів. Одночасно з п.6 постанови визнати недоцільним надання автономії татарам, що раніше проживали в Криму, маючи на увазі, що колишня Кримська АРСР не була автономією лише татар, а являла собою багатонаціональну республіку, в якій татари склали лише 1/5 частину всього населення, і що в складі РРФСР є національне автономне об'єднання – Татарська АРСР, а також те, що в даний час територія Криму є областю Української РСР і заселена. Разом з тим, враховуючи прагнення частини татар, раніше проживавших у Криму, до національного об'єднання, роз'яснити, що всі, хто побажає, мають право поселитися на території Татарської АРСР. - Док. № 29.

45. Теза про перенаселеність Криму, на нашу думку, не відповідає дійсності. Оскільки в 1958 населення півострова ледь перевищило свій довоєнний рівень. - Док. № 29.

46. Депортація кримських татар надто негативно позначилась на окремих галузях господарства півострова, а саме на садівництві, виноробстві, тютюнництві, вівчарстві. Якщо у 1940 врожайність винограду в Криму становила 42,2 ц із га, фруктів 50,6 ц з га, то у 1953 відповідно винограду –12 ц, фруктів – 20 ц. Значний прорив в економіці регіону відбувся лише з приєднанням півострова до складу УРСР. На 1958 в Криму виробництво м'яса зросло на 30%, молока на 20%, яєць на 36%, врожайність винограду становила 49,6 ц з га, фруктів – 48 ц з га. - Док. № 29.

47. Факти, пов'язані зі співробітництвом кримських татар з фашистськими окупантами, викладені в листі першого секретаря ЦК КПУ П.Шелеста тенденційно, виходячи з пануючої у другій половині 1940-х – першій половині 50-х років тези вищого політичного керівництва про зраду кримськотатарського народу. - Док. № 29.

48. Як стверджує дослідник О. Романько в книзі «Мусульманські легіони у Другій світовій війні» (М., 2004. - С. 232), кримськотатарські добровольці загальною чисельністю 15-20 тисяч чоловік входили до складу 14 рот самооборони, 8 батальйонів допоміжної поліції охорони порядку, 1 гірсько-егерського полку (зго-

дом бригади), 1 бойової групи Східно-тюрського з'єднання СС; а також – в якості «добровільних помічників» - 35-ї поліцейської гренадерської дивізії СС. - *Док. № 29.*

49. В жовтні 1941 для боротьби з радянськими партизанами німецьке командування почало залучати кримських татар. За короткий період часу були сформовані так звані татарські загони самооборони, які налічували 70-100 осіб кожен. Керівництво загонами здійснювали німецькі унтер-офіцери. Як згадував у своїй книзі “Втрачені перемоги”(М.,1992.-С.262) командуючий 11-ою німецькою армією генерал-фельдмаршал Е. Манштейн, головне завдання цих військових формувань зводилось до “охорони своїх поселень від нападів... партизан”. Одним із перших загонів самооборони (близько 80 осіб) було створено в листопаді 1941 р. у с. Коуш. Його очолював місцевий житель Раїнов. Уже на грудень 1941 подібні воєнізовані загони утворилися в Ускуті (130 чол.), Туак (100 чол.), Кучук-Узень (80 чол.), Єні-Сала, Султан-Сарай, Карасу-Баші та інших населених пунктах Криму. Після поразки Вермахту під Москвою, керівництво III Рейха дозволило здійснювати набір добровольців з кримських татар. Завдання залучити кримських татар для потреб фронту в складі розквартированої в Криму 11-ої німецької армії та в місцевих загонах самооборони було доручено айнзацгрупі “Д” та Сімферопольському мусульманському комітету. Вербування добровольців проходило в 203 населених пунктах та 5 таборах для військовополонених і тривало протягом січня 1942 року. В результаті охочих служити на боці Збройних Сил Німеччини виявилось 9255 чоловік, проте до складу 11-ої армії було направлено лише 8684 чол. (інші за браком здоров'я повернулися до своїх домівок). Паралельно відбувався набір у місцеві загони самооборони. Зусиллями айнзацгрупи ”Д” на січень 1942 було завербовано 1632 осіб, із яких згодом сформовано 14 рот самооборони у Сімферополі, Алушті -Бахчисараї, Джанкої, Ялті та інших населених пунктах Криму. Вербування кримських татар у роти самооборони тривало упродовж лютого-березня 1942 року. У квітні чисельність добровільних кримськотатарських формувань становила 4 тисяч осіб. В липні 1942 німецьке командування прийняло рішення звести всі татарські роти самооборони в Криму в батальйони шуцманшафту. - *Док. № 29.*

50. *Головченко Іван Харитонович* (1918 р.н.) - генерал-полковник. Народився в с. 2-й Лиман Дворічанського району Харківської області. Трудову діяльність розпочав у 1935 слюсарем станції

Купянськ Північно-Донецької залізничної дороги. В роки Другої світової війни - помічник начальника політвідділу по комсомольській роботі Ворошиловградського відділення Північно-Донецької залізниці, секретар Ворошиловградського обкому ЛКСМУ по кадрам. У післявоєнні роки - слухач Вищої партійної школи при ЦК КПРС, секретар Кадієвського міськкому КПУ Ворошиловградської області. В 1953–1954 - перший секретар Ворошиловградського міськкому КПУ. Із серпня 1954 у правоохоронних органах: 1954-1955 - начальник Ворошиловградського обласного управління КДБ при РМ УРСР; 1955-1962 - заступник голови КДБ при РМ УРСР; 1962-1982 - міністр внутрішніх справ УРСР. З червня 1982 на пенсії. - *Док. № 30.*

51. *Антоненко-Давидович Борис Дмитрович* (1899-1984) - прозаїк, поет, публіцист, літературознавець, учасник правозахисного руху в 1960-80-х роках. Народився у с. Засулля у передмісті м. Ромен Полтавської губернії (тепер м. Ромни Сумської області). По завершенню навчання у Київському інституті народної освіти (1923), почав друкуватися, стає членом літературних організацій "Аспис", "Ланка" ("Марс"). У січні 1935 заарештований, а у вересні 1935 засуджений до 10 років позбавлення волі за звинуваченням у націоналізмі та контрреволюційній діяльності. Покарання відбував при Бамлазі НКВС, після звільнення з ув'язнення в 1947 повернувся в Україну. Працював фельдшером у лікарні с. Білий Рукав на Вінниччині. У липні 1951 на підставі рішення "трійки" відправлений на довічне заслання до Красноярського краю. У 1956 реабілітований, після чого повернувся до Києва. У 1963 побачив світ його роман "За ширмою", який став помітним явищем у літературному процесі 1960-х років. Активна громадська позиція А.-Д., його публічні виступи проти рецидивів тиранії та політики русифікації спричинило хвилю цькування із боку влади та заборону на друк. У 1992 (посмертно) удостоєний Державної премії України ім. Т. Шевченка. - *Док. № 31.*

52. *Андропов Юрій Володимирович* (1914-1984) – радянський державний діяч. Народився на станції Нагутська Ставропольського краю в сім'ї залізничника. Після завершення в 1936 навчання в Рибинському водному технікумі - на комсомольській роботі. Упродовж 1940-1944 обіймав посаду першого секретаря ЦК комсомолу Карелії. Під час Другої світової війни організував партизанський рух у Карелії. В 1953-1957 - посол СРСР в Угорщині. У період жовтневого повстання 1956 сприяв уведенню радянських військ до Угорщини. В 1962-67 і в травні 1982 секретар

ЦК КПРС. В 1967-82 - голова КДБ СРСР. Як керівник органів держбезпеки важливе значення надавав розширенню контролю спецслужб над усіма сферами суспільного життя, боротьбі з дисидентським рухом. Перебуваючи в 1982-1984 на посаді Генерального секретаря ЦК КПРС намагався адміністративними методами зупинити кризу в партії та державі. - Док. № 32.

53. Постанова Політбюро ЦК КПРС “Про громадян татарської національності”, прийнята в 1967, за своїм змістом нагадувала аналогічний документ, ухвалений 24 листопада 1956 року. В ній знову констатувалося, що сама постановка питання про повернення кримських татар у Крим і створення автономії не обумовлюється ні державними інтересами, ні політичною доцільністю, а також не відповідає інтересам кримських татар. - Док. № 35.

54. Міжрегіональна конференція представників кримськотатарського національного руху відбулася 16–17 вересня 1967 в м. Советобаді (Таджикистан). Її учасники з різних регіонів Середньої Азії висловили своє невдоволення Указом Президії Верховної Ради СРСР від 5 вересня 1967 “Про громадян татарської національності”, заявили про своє бажання боротися за остаточне розв'язання кримськотатарського питання. З цією метою було вирішено сформувати й направити в Москву делегацію представників кримськотатарського народу в кількості 300 чоловік. На нараді була приділена увага обговоренню плану повернення в Крим, розрахованого на 3–5 років. - Док. № 35.

55. *Ібраїмов Велі* (1888-1928) – учасник кримськотатарського національного руху в роки Лютневої революції (1917) та громадянської війни (1918-1920), делегат 1 Курултаю кримськотатарського народу. Народився у м. Сімферополі. Трудову діяльність розпочав у 12 років. Працював вантажником, касиром, робітником друкарні. У молодому віці вступає до національної партії «Міллі фірка». У 1916 обраний головою кримськотатарської робочої спілки у м. Сімферополі. У березні 1917 обирається делегатом I та II Всекримських мусульманських з'їздів. У 1924 призначається головою Центрального виконавчого комітету Кримської автономної республіки. Обіймаючи високу керівну посаду, докладав чимало зусиль для вирішення політичних, соціально-економічних і культурних проблем кримськотатарського народу. Репресований сталінським режимом у квітні 1928 року. Реабілітований за рішенням Верховного Суду Російської Федерації у червні 1990 року (Див докладніше: Брошеван В. Справа Велі Ібраїмова //

Роки, люди, долі. - Сімферополь, 1998. - С. 92-97; Семена Н. Справа Велі Ібраїмова і «Міллі фірка» // Дзеркало тижня.-1999. - 20 березня). - Док. № 36.

56. *Османов Юрій Бакирович* – інженер-фізик, працівник науково-дослідного Інституту з атомної промисловості, активіст кримськотатарського руху. Уперше заарештований в листопаді 1968, обвинувачений за ст.191 КК УзРСР (аналог ст.187 КК УРСР). Вдруге піддавався репресіям у травні 1983. Йому інкримінувалося написання ряду документів кримських татар у тому числі відкритого листа до народного артиста СРСР Олега Єфремова. Ферганським міським судом засуджено до 3 років ув'язнення в таборах суворого режиму. В листопаді 1993 в м. Сімферополі був жорстоко побитий. Внаслідок завданих поранень помер. - Док. № 36.

57. *Ляшко Олександр Павлович* (1915-2002)- партійний та громадський діяч УРСР. Народився на станції Родакове Луганської області в родині робітника –залізничника. Трудову діяльність розпочав у 1930 учнем слюсаря-інструментальника в Родаківському залазничному депо Північно-Донецької залазниці. У 1937 вступив до Донецького індустріального інституту, де навчався до липня 1941 року. В серпні 1941 зарахований курсантом 2-го Харківського танкового училища, в складі якого брав участь в обороні Харкова від фашистських окупантів. З жовтня 1942 по березень 1943 в якості командира танкового взводу брав участь у боях на Закавказькому й Північнокавказькому фронтах. В липні 1943 був відряджений викладачем артилерії до м. Самарканд. Після завершення Другої світової війни в 1945 працював на Новокраматорському машинобудівному заводі. З 1947 заступник начальника цеху, заступник директора, парторг ЦК ВКП(б) на заводі. В 1952-1954 – перший секретар Краматорського міськкому Компартії України, згодом у 1954-1963- секретар, другий секретар (1957), перший секретар (1960) Донецького обкому КПУ. З липня 1963 працював у ЦК Компартії України. У 1969-1972- Голова Президії Верховної Ради УРСР. З червня 1972 по липень 1987- Голова Ради Міністрів УРСР. У травні 1986 очолював Республіканську урядову комісію з ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській атомній електростанції. З виходом на пенсію працював головою комісії політбюро ЦК Компартії України по додатковому вивченню матеріалів, пов'язаних із політичними репресіями в 1930-1940-х роках та на початку 1950-х років.

Автор книг спогадів: “Путь выживания», «Путь у номенклатуру»

(1997), «На ступенях влади» (2001). - Док. № 36.

58. *Решидов Абдураїм Ізмайлович* (1912 р.н.) - Герой Радянського Союзу. Народився в с. Мамашай (нині с. Полюшко Севастопольської міськради) Кримської області в сім'ї робітника. В 1934 закінчив Одеську військову авіаційну школу льотчиків. На фронтах Другої світової війни з червня 1941. До лютого 1945 гвардії майор Р. здійснив 166 бойових вильоти на бомбардування військових об'єктів противника. У повітряних боях екіпаж збив 8 ворожих винищувачів. В червні 1945 присвоєно звання Героя Радянського Союзу. З 1959 підполковник Р. в запасі. Оселився у м. Сімферополі. - Док. № 44.

59. *Вершинін Костянтин Андрійович* (1900 -1973) - радянський воєначальник. Головний маршал авіації (1959), Герой Радянського Союзу (1944). У Велику Вітчизняну війну командує ВПС ряду фронтів та повітряною армією. Після війни в 1946-1949 та 1957-1969 головнокомандуючий ВПС, командує Військами ПВО країни. - Док. № 44.

60. *Мікоян Анастас Іванович* (1895-1978) - радянський політичний діяч. Протягом 1926-1946 - нарком зовнішньої й внутрішньої торгівлі, нарком харчової промисловості, нарком зовнішньої торгівлі СРСР, одночасно з 1937 заступник Голови РНК СРСР. В роки Другої світової війни член Державного Комітету Оборони (ДКО). Налігав до найближчого політичного оточення Й. Сталіна. В середині 1950-х разом із М. Хрущовим виступив проти культя особи Сталіна. З 1955 перший заступник Голови Ради Міністрів СРСР. Потім 1964-1965- Голова Президії Верховної Ради СРСР. - Док. № 45.

61. *Баєв Гомер Абкадірович* (1938 р.н.) - учасник кримськотатарського національного руху за повернення в Крим. Народився в с. Шеїх-Монай Ічкінського району (тепер с. Лебединка Советського району) Кримської області. У травні 1944 з родиною був депортований до Намангану (Узбекистан). Після закінчення в 1962 Ташкентського інституту іригації і механізації сільського господарства працював інженером з упровадження нової техніки на підприємстві "Сільгосптехніка" в Учкургані (Узбекистан). З 1964 проживає у м. Новоросійську, приймає участь у роботі зі створення ініціативної групи кримських татар. У 1967 за причетність до кримськотатарського національного руху піддавався різного роду адміністративним переслідуванням. Один з

організаторів наметового містечка у м.Сімферополі 27 травня 1968 року, яке постало в знак протесту на невиконання Указу від 5 вересня 1967 року. Заарештований органами КДБ у серпні 1968 у м. Сімферополі. В ході слідства його було звинувачено в здійсненні злочину, передбаченого статтями 187-І КК УРСР та 190-І КК РРФСР. В обвинувачувальному висновку за результатами слідства, проведеного Управлінням КДБ при Раді Міністрів УРСР по Кримській області зокрема, вказувалось: “Баєв, будучи обраним на нелегальних зборах татар м. Новоросійська Краснодарського краю своїм “представником” в Москві, включився в активну діяльність по вирішенню так званого кримськотатарського питання, став на позиції націоналізму з весни 1967 року періодично займався виготовленням та розповсюдженням рукописних та машинописних документів, що містили свідомо брехливі видумки, які паплюжать радянський державний та суспільний лад.” 29 квітня 1969 судова колегія по кримінальним справам Кримського обласного суду засудила Г. Баєва до 2 років позбавлення волі. Термін ув’язнення відбував у м. Бердянську. Після звільнення проживав у Новоросійську. В 1981 повторно засуджений за участь у кримськотатарському національному русі. Покарання в 1 рік відбував у Новоросійській в’язниці. Упродовж жовтня 1990 - березня 1991 брав участь у формуванні комітету з повернення кримських татар у Крим при Кримському облвиконкомі. З 1992 провідний спеціаліст юридичного відділу в міській адміністрації Новоросійська. З 1998 на пенсії. Живе у м. Сімферополі. (див. докладніше: Бекірова Г., Чубаров Р. Процес Гомера Баєва 1969 року // Кримські студії. Інформаційний бюлетень. –2003.- №3-4.-С.58-93). - Док. № 45.

62. Подібні думки серед активу кримськотатарського руху не були домінуючими. Про це свідчить “Звернення кримських татар, що повернулися на батьківщину – у Крим до громадськості України”. В ньому, зокрема, говорилося: “...В Криму спеціально розповсюджуються чутки про те, що нібито кримські татари вимагають повернення своїх будинків і всі хочуть жити на узбережжі Криму. Всілякі вихватки різного роду нездорових елементів до наявних випадків убивств рецидивістами, кримінальними злочинцями приписується кримським татарам. Все це брехня й наклеп... Ми хочемо жити на землі предків разом з усіма народами як це було до війни...” - Док. № 51.

63. *Умеров Різа* (1920 р. н.) - активіст руху кримських татар за повернення в Крим. Освіта 5 класів. Працював електрозварювальником

у м. Ташкенті. Заарештований органами правопорядку 5 серпня 1969 року (58-10. Надзорные производства Прокуратуры ССР по делам об антисоветской агитации и пропаганде. Март 1953-1991. Аннотированный каталог. - М., 1999. - С.701). - Док. № 51.

64. *Григоренко Петро Григорович* (1907-1987) – правозахисник. Народився в селі Борисівка Приморського району Запорізької області в селянській родині. В 1934 закінчив військово-технічну інженерну академію в Ленінграді, згодом слухач Академії Генерального штабу. В 1939 бере участь у боях на Халхін-Голі. В період Другої світової війни начальник штабу 10-ї гвардійської армії 2-го Прибалтійського фронту. 3 грудня 1945 - викладач Академії ім. Фрунзе в Москві. В 1953 після захисту кандидатської дисертації очолив кафедру оперативно-тактичної підготовки Академії. Автор 83 наукових праць. З 1959 - генерал-майор. У 1961 за критику М. Хрущова переведений на Далекий Схід, де в 1963 організував нелегальну організацію “Союз боротьби за відродження ленінізму”. В 1964 позбавлений військового звання і нагород. Із середини 1960-х послідовно виступав в підтримку боротьби за права і свободи кримськотатарського народу. В липні 1969 мав виступити громадським захисником на судовому процесі в Ташкенті над активними учасниками кримськотатарського руху. Однак по приїзді в столицю Узбекистану 7 травня 1969 був заарештований і ув'язнений у психіатричну лікарню.

Звільнений 26 червня 1974 року. У 1976 виступив член-засновником Української Гельсінської групи. У лютому 1978 позбавлений радянського громадянства. Оселився в Нью-Йорку. Член Закордонного представництва УГГ. Разом політемігрантами Н. Світличною та Н. Строкатовою – Караванською видавав друкований орган ЗП УГГ “Вісник репресій в Україні”.

Помер 21 лютого 1987 року. Похований у м. Бавнд Бруку (США). Залишив спогади “ В підпіллі можна зустріти тільки щурів...” У жовтні 1997 Указом Президента України Л. Кучми П. Григоренка помертвно нагороджено орденом “За мужність” 1-го ступеня. Його ім'ям названо один із проспектів міста Києва. - Док. № 52.

65. *Костерін Олексій Євграфович* – російський правозахисник. Брав участь у становленні радянської влади на Північному Кавказі. Після громадянської війни працював журналістом. Репресований в 1938 році. Термін ув'язнення відбував у “Севвостлаге”. Реабілітований в 1955, поновлений в Спілці письменників та кандидатом у члени КПРС. З другої половини 1950-х бере участь у правозахисному русі. Автор листів та звернень до ЦК КПРС на

захист депортованих чеченців. В 1967 - на початку 1968 виступає на захист репресованих народів: німців та кримських татар. За “антирадянську діяльність” в жовтні 1968 виключений з лав КПРС та Спілки письменників СРСР. В листопаді 1968 Костерін помер (Кузовкін Г. Роль О.Є. Костеріна у кримськотатарському русі за повернення у Крим // Кримські студії. – 2002. - № 3-4 (15-16). - С. 66-69). - *Док. № 52.*

66. *Чемодуров Трохим Миколайович* (1917 р.н.) - партійний та радянський діяч. Народився в с. Шалигіне Шалигінського району Сумської області. В 1938-1939 - курсант полкової школи в м. Орджонікідзе. Згодом курсант Ростовського військово-політичного училища. В роки Другої світової війни - політрук батареї Грозненського військового училища, комісар зведеної батареї 64 армії, старший інструктор політвідділу тила 64 армії. У другій половині 1940-х – інструктор, заступник завідувача оргвідділу, завідувач відділом партійних, профспілкових і комсомольських організацій Сімферопольського міськкому КПРС Кримської області. У 1952-1955 – слухач Вищої партійної школи при ЦК КПРС. Після завершення навчання – перший секретар Сталінського райкому КПУ м. Севастополя, другий секретар Севастопольського міськкому КПУ Кримської області, голова Комітету партійно-державного контролю обкому КПУ. В 1966-1974 – голова виконкому Кримської обласної Ради депутатів трудящих. В 1974 -1977 заступник Голови Президії Верховної Ради УРСР. Протягом 1977-1980 - голова виконкому Кримської обласної Ради народних депутатів. У першій половині 1980-х – заступник начальника управління торгівлі виконкому Кримської обласної ради народних депутатів. З 1985 - на пенсії. - *Док. № 57.*

67. За твердженнями очевидців наметове містечко було розгромлене органами міліції та КДБ, а всіх його учасників насильно посадили в автобуси. Під конвоєм автобуси попрямували через Кубань на Баку. Потім кримських татар спеціальним потягом депортували в Узбекистан. - *Док. № 60.*

68. 1 червня 1968 р. документ “Екстрена інформація” та інші матеріали кримськотатарського національного руху були надіслані на адресу київського письменника Віктора Некрасова. Згодом усі ці документи у Некрасова були конфісковані органами КДБ (ДА СБУ. - Ф. 16. - Оп. 1. - Спр. 5. - Арк. 266). - *Док. № 62.*

69. В наглядовій справі Прокуратури СРСР (ДАРФ. - Ф.8131.-

Оп.36. - Спр.3109) зазначено, що Сейдалієв Ф. (1928 року народження, кримський татарин, освіта 6 класів, шофер, житель Душанбе) улітку 1968 із сім'єю самовільно приїхав до Криму на постійне проживання. 12 та 13 червня 1968 в Бахчисарайському музеї задавав екскурсоводу "провокаційні питання", в тому числі в присутності іноземних туристів, яким намагався розповісти про становище кримських татар, і був затриманий міліцією. У відділку міліції написав "Протест проти сваволі та беззаконня, що відбуваються в Радянському Союзі проти кримськотатарської нації". 13 липня 1968, після того як його виселили з Криму, в потягу написав 7 листівок про права кримських татар і викинув їх через вікно на ст. Новоолексіївка Херсонської області. У вересні 1968 у Москві на Червоній площі був заарештований міліцією "за порушення громадського порядку, кричав: "Геть радянську владу!"(58-10.Надзорные производства Прокуратуры СССР...-С.692). Знаходячись у слідчому ізоляторі УМВС Кримського обласвиконкому Сейдалієв відмовився від уживання їжі. Для проведення психіатричної експертизи його було направлено в Центральний науково-дослідний інститут судової експертизи ім. Сербського. В ході етапування в результаті інфаркту міокарда та набряку легенів Ф. Сейдалієв помер (ДА СБУ. - Ф. 16. - Оп. 1.- Спр. 2. - Арк. 78-79). - Док. № 66.

70. Існування організації «Союз кримськотатарської молоді» таки мало місце. У грудні 1961- січні 1962 у м. Ташкенті організується гурток студентської та робітничої молоді, який ставив за основу своєї діяльності поширення знань про історію та культуру кримськотатарського народу. На засіданнях гуртка, в яких брало участь до 30 осіб заслуховувались й обговорювались реферати, доповіді, робилися огляди літератури. Згодом в молодіжній аудиторії виникла ідея створення організації з програмою й статутом. Підготовлені статутні документи передбачали проведення роз'яснювальної роботи серед кримських татар, підтримку петиційних кампаній, збір коштів для потреб національного руху. В рамках "Союзу" планувалося функціонування 6 відділів, в тому числі зв'язку, фінансового, історичного. Керівником історичного відділу було обрано М. Джемілева. За даними органів КДБ дата створення організації припадає на 7 квітня 1962 року. Уже наступного дня 4 учасників організації змінного майстра Ташкентського трактороскладального заводу Марата Омерова, студента юридичного факультету Ташкентського університету Сеїт-Амзу Умерова, студента фізичного факультету того ж вузу Рефата Годженова, водія Ахмета Асанова було заарештовано правоохоронними

органами. Незабаром Р. Годженів та А. Асанов були звільнені, а проти С. Умерова та М. Омерова були висунуті звинувачення у створенні антирадянської організації та проведенні антирадянської агітації та пропаганді (ст. ст. 60 і 61 КК Узбецької РСР). Справу кримських татар розглянув Верховний Суд Узбецької РСР, який засудив М. Омерова до 4 років, а Сеїт-Амзу Умерова до 3 років позбавлення волі у таборах суворого режиму. - Док. № 75.

71. *Сельвинський Ілля Львович* (1899-1968) - російський письменник. В 1923 закінчив факультет суспільних наук Московського державного університету. В 1920-ті один із керівників літературної групи конструктивістів. Ранні твори- поема "Уляєвщина" (1927), трагедія "Командарм 2", роман у віршах "Пушторг" (1928), присвячені громадянській війні та періоду НЕПу. Наприкінці 1930-х працює в жанрі історичної трагедії у віршах: "Рицар Іоанн" (1937), "Бабек" (1941). В період Другої світової війни розпочав роботу над трилогією "Росія": "Лівонська війна" (1944), "Від Полтави до Гангута" (1949), "Великий Кирило" (1957). В 1966 побачив світ автобіографічний роман "О, юність моя!" - Док. № 75.

72. *Павленко Петро Андрійович* (1899-1951) - російський письменник. В 1919-1920 навчався в Бакинському політехнікумі. В 1924-1927 працював у радянському торгпредстві в Турції. Перші оповідання та нариси присвячені Сходу (збірки "Азіатські оповідання" (1929); "Стамбул та Туреччина" (1930) та ін.). В якості військового кореспондента брав участь у радянсько-фінській війні (1939-1940) та Великій Вітчизняній війні (1941-1945). В романі "Щастя" (1947; Держ.премія СРСР, 1948) відображено відновлення народного господарства Криму. П. автор сценаріїв до фільмів: "Олександр Невський" (разом із С.Ензенштейном; Держ.премія СРСР, 1941), "Клятва" (1946; Держ. Премія СРСР, 1947), "Падіння Берліна" (1949; Держ. премія СРСР, 1950 обидва спільно з М. Чіаурелі).- Док. № 75.

73. Ознайомившись із документом "Всенародний протест", підготовлений активістами кримськотатарського народу, П. Шелест у своєму щоденнику відзначить: "Кримські татари написали лист на 68-и сторінках, в якому висувають свої вимоги, зокрема, щодо їх повернення до Криму. Засуджують батьківщину за таке до них ставлення." (Петро Шелест: "Справжній суд історії ще попереду". Спогади, щоденники, документи, матеріали. - К., 2003. - С. 305.) - Док. № 75.

74. Про ситуацію в Криму В. Нікітченко неодноразово інформував першого секретаря ЦК КПУ і при особистих зустрічах. Про це свідчить запис П. Шелеста у щоденнику від 21 жовтня 1969 року: “Кримські татари активізують свою “діяльність”, проводять збір підписів, наради, збори, треба постійно уважно слідкувати за їх діями. Посилити оперативний склад КДБ по Кримській області, забезпечити оперативних працівників необхідною технікою.” (Петро Шелест: “Справжній суд історії ще попереду” ... - С. 316). - Док. № 80.

75. *Сейтвелієв Сейтнафе* (1919-1983) – Герой Радянського Союзу. Народився в с. Тав-Кинчак (тепер Білогірського району) Кримської області в сім’ї селянина. До служби в Радянській армії працював у колгоспі. На фронтах Другої світової війни з 1941 року. Командир гармати старший сержант С. відзначився 25.6.1944 під час прориву ворожої оборони під м. Жлобин (Гомельська обл.) і в ніч на 3.7.1944 у м. Мар’їна Горка (Пуховський р-н Мінської обл.) при відбитті контратаки противника. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 25 вересня 1944 року. В 1946 демобілізований. Жив і працював у м. Ленінабаді Таджицької АРСР. - Док. № 82.

76. *Абдуль Тайфук* (1915 р.н.) – Герой Радянського Союзу. Народився в с. Партеніт Кримської області в сім’ї селянина. Після завершення навчання педагогічного технікуму в 1935 працював учителем у середній школі, завідувачем школи, шкільним інспектором Алуштинського райвн. З 1941 на фронтах Другої світової війни. У вересні 1943 стрілецький батальйон 175-го стрілецького полку 57-ї армії Степового фронту під командуванням гвардії капітана Абдуля Тайфука форсував Дніпро і захопив плацдарм у районі м. Верхньодніпровська. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 20.12.1943. Загинув 19.3.1945. Похований на пагорбі Слави у м. Львові. - Док. № 82.

77. *Абдураманов Узеір Абдураманович* (1916 р.н.)- Герой Радянського Союзу. Народився в с. Новоандріївка Сімферопольського району Кримської області в сім’ї селянина. Після завершення навчання в 1933 школи ФЗУ працював кулінаром, заступником голови гужтранспортної артілі м. Сімферополя. В роки Другої світової війни - командир відділення 321-го окремого інженерного батальйону 65-ї армії Центрального фронту. У вересні 1943 відзначився під час форсування річок Десна та Сож. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 15.01. 1944. Після війни проживав у м. Навої

Узбецької РСР. - Док. № 83.

78. *Федорчук Віталій Васильович* (1918 р.н.) – генерал армії. Народився в с. Огіївка Ружинського району Житомирської області в родині селянина. У 1939 закінчив Київське військово-училище зв'язку ім. М. Калініна. Кар'єру в органах держбезпеки розпочав у березні 1939 помічником оперуповноваженого 3-го відділення особливого відділу Головного Управління держбезпеки НКВС СРСР Уральського військового округу. У 1941-1942 - заступник начальника особливого відділу НКВС СРСР 82-ої мотострілецької дивізії 5-ої армії Західного фронту. У 1942-1943 - обіймав посаду начальника Відділу контррозвідки "Смерш" Народного комісаріату оборони (НКО) СРСР 92-ої танкової бригади Московського військового округу (МВО). Згодом призначений заступником начальника Корпусу резерву Відділу кадрів Управління контррозвідки "Смерш" НКО СРСР МВО. У післявоєнні роки очолював Відділ контррозвідки МДБ СРСР Калінінського гарнізону МВО. Улітку 1950 призначений начальником 3-го відділу Управління контррозвідки МДБ СРСР Центральної групи військ (ЦГВ) у Чехословаччині. З лютого 1963 обіймав посаду заступника начальника, згодом начальника Управління особливих відділів КДБ при Раді Міністрів СРСР по Групі радянських військ у Німеччині. Перебування Федорчука з липня 1970 по травень 1982 на посаді голови КДБ при РМ УРСР позначений посиленням боротьби з дисидентським рухом в республіці. З травня 1982 - голова КДБ СРСР. Упродовж 1982-1986 - міністр внутрішніх справ СРСР. З 1991 - на пенсії. - Док. № 89.

79. *Акімов Джемпар* (1909-1983) - один із засновників і організаторів кримськотатарського національного руху, лідер Бекабадської ініціативної групи. Народився у с. Тувак Алуштинського району. Після завершення навчання у педагогічному училищі працював викладачем кримськотатарської мови. Протягом 1936-1941- перекладач, коректор Кримського державного видавництва. З початком Великої Вітчизняної війни призначається на посаду редактора газети «Кизил Кири́м» і стає членом штабу Кримського партизанського руху. Після вислання 18 травня 1944 потрапляє у м. Бекабад (Узбецька РСР). Упродовж 1948-1969 працює економістом на Бекабадському металургійному заводі. У період «хрущовської відлиги» стає лідером Бекабадської ініціативної групи та провадить організаційну роботу по координації дій кримськотатарського національного руху за повернення на історичну батьківщину. Улітку 1967 один з організаторів та

керівників делегації кримських татар (близько 600 осіб), що домагалися зустрічі з керівництвом СРСР. У листопаді 1972 за участь у кримськотатарському національному русі Ташкентським обласним судом засуджений до 3 років ув'язнення. Відбувши покарання, продовжує брати участь у роботі Бекабадської ініціативної групи. Помер і похований у Бекабаді. (Див. докладніше: Асанова Д. Джемпар Акімов // Crimean tatars : the descendants of ancient cultures; Сейтмуратова А. Національний рух кримських татар. Події, факти, документи. - Сімферополь, 1997). - Док. № 95.

80. *Лутак Іван Кіндратович* (1919 р.н.) – партійний та радянський діяч. Народився у с. Комарівка Макарівського району Київської області. У 1942 закінчив Казахський сільськогосподарський інститут. В 1942-1944 начальник хімічної служби 194 стрілкового полку 162 стрілецької дивізії 13 армії 1 Українського фронту. Після війни на партійній роботі: у 1947-1949- другий секретар Поліського райкому КПУ; 1949-1951 – перший секретар Христинівського райкому Київської області. В 1953-1954 - перший секретар Києво-Святошинського райкому КПУ Київської області. Упродовж 1954-1961- голова виконкому Черкаської обласної ради депутатів трудящих. В 1964-1967 – перший секретар Кримського обкому Компартії України. В 1967-1969 - секретар ЦК КПУ. У 1969-1976 – другий секретар ЦК КПУ. З 1976 по 1988 - перший секретар Черкаського обкому КПУ. З 1988 – на пенсії. - Док. № 95.

81. *Мокроусов Олексій Васильович* (1887-1959) – один із керівників партизанського руху в Криму в роки громадянської війни. В 1920 командував кримською повстанською армією. З 1921 на адміністративній та господарській роботі. В 1936-1937 брав участь у громадянській війні в Іспанії. В період Великої Вітчизняної війни - начальник Кримського штабу партизанського руху, згодом в 1942-1943 - командуючий партизанським рухом у Криму. З 1943 у лавах Радянської Армії. Після завершення війни в 1946 повернувся Крим, де й очолив обласне туристично-екскурсійне управління. Похований в Сімферополі на військовому цвинтарі. (Див докладніше: Брошеван В. А. В. Мокроусов: життя у боротьбі. - Симферополь, 2000. - 85 с.) - Док. № 110.

82. “Міллі фірка” - кримськотатарська “народна партія”, створена в липні 1917 діячами кримського мусульманського виконкому. У програмних документах “Міллі фірка” проголошувались “суверенітет народу, рівність всіх громадян перед законом, демократичні вибори, політичні свободи, недоторканість особистості, житла”.

В часи громадянської війни на півострові частина діячів “Мілли фірка” приєдналась до РСДРП(б) і утворила при ній “мусульманську секцію”, інша емігрувала до Туреччини. В 1928 “Мілли фірка” була заборонена, а в 1931 органами ОГПУ були проведені масові арешти її членів. - Док. № 110.

83. Йдеться про турецькопідданих Крималю та Балича, які після наради з членами групи «Мілли фірка» у м. Сімферополі отримали повноваження від «Кримського мусульманського комітету» відвідати Берлін в якості представників від кримських татар з метою домогтися захисту німецького уряду інтересів татарського населення. - Док. № 110.

84. Формування батальйонів “Шума” із числа кримських татар гітлерівці розпочали в липні 1942 шляхом злиття місцевих рот самооборони. На листопад 1942 було створено 8 таких батальйонів. Планувалось, що кожен з батальйонів складатиметься з 4 рот (по 124 чоловік в кожній), а рота у свою чергу - з 1 кулеметного та 3 піхотних взводів. Проте на практиці штатна чисельність (501 чол.) такого батальйону наближалась до 700 найманців. Батальйоном, як правило, командував місцевий доброволець із числа колишніх офіцерів Червоної армії. Крім того, до керівного складу входило також 9 чоловік німецького кадрового персоналу: 1 офіцер зв’язку та 8 унтер-офіцерів. (Див. докладніше: Романько В. Мусульманські легіони у Другій світовій війні. - М., 2004. - С. 156-157). - Док. № 110.

85. *Сахаров Андрій Дмитрович* (1921-1989) - російський фізик та громадський діяч, академік АН СРСР (1953), лауреат Нобелівської премії мира (1975). Один з розробників водородної бомби (1953) в СРСР. З кінця 1960-х - лідер правозахисного руху в СРСР. Після публікації на Заході трактату «Роздуми про прогрес, мирне співіснування та інтелектуальну свободу» (1968) звільнений від – проведення секретних робіт. В листопаді 1970 виступив співорганізатором правозахисної організації «Комітету прав людини». У своїй правозахисній діяльності виняткову увагу надавав підтримці кримськотатарському національному рухові. В 1971 разом з академіком М. Леонтовичем активно виступив за право повернення кримських татар на історичну батьківщину, свободу релігії, свободу вибору країни проживання. Разом з дружиною Оленою Боннер намагався взяти участь в судовому процесі над Мустафою Джемілевим, який був призначений у Ташкенті на 1 березня 1979 року. Згодом направив лист Генеральному секретарю ЦК КПРС Л. Брежнєву на захист кримських татар. В січні 1980 за висловлений протест

проти введення радянських військ в Афганістані позбавлений усіх державних нагород (Герой Соціалістичної Праці (1954, 1956, 1962), Ленінська премія (1956), Державна премія СРСР (1953)) та засланий у м. Горький. У період “горбачовської перебудови” повертається до Москви. В 1989 обраний народним депутатом СРСР. Похований на Востряковському цвинтарі в Москві. - Док. № 113.

86. У відповідності з дорученням ЦК Компартії України І.Лутака Державним комітетом Ради Міністрів УРСР по використанню трудових ресурсів, Кримським обкомом КПУ та облвиконкомом були підготовлені і внесені на розгляд Уряду проект-розпорядження № 515 рс “Про організоване переселення в Кримську область 30 сімей кримських татар в 1975 р. і 90 в 1976 році”. Останнє було ухвалено урядом 16 липня 1975 року. - Док. № 119.

87. *Дурдинець Василь Васильович* (1937 р.н.) - громадський діяч. Народився у с. Ромачевиця Мукачівського району Закарпатської області. В 1960 закінчив Львівський державний університет ім. І. Франка. Впродовж 1960-1966 –секретар, завідувач відділом пропаганди і агітації, перший секретар Львівського обкому ЛКСМУ України. З серпня 1966 по січень 1970 - заступник завідувача відділом, завідувач відділом ЦК ВЛКСМ (м. Москва). На початку 1970-х завідувач відділом адміністративних органів Львівського обкому КПУ. З лютого 1973 по грудень 1978 обіймав посаду заступника завідувача відділом адміністративних органів ЦК КПУ. З січня 1979 в органах внутрішніх справ УРСР : 1979-1982 - заступник міністра внутрішніх справ УРСР, 1982-1991- перший заступник міністра внутрішніх справ УРСР. Після проголошення незалежності України - перший заступник Голови Верховної Ради України, міністр надзвичайних ситуацій, посол України в Угорщині. - Док. № 119.

88. *Муха Степан Несторович* (1930-1993) – партійний та державний діяч, керівник органів держбезпеки. Народився у смт. Підгородне Дніпропетровського округу в сім’ї робітника. У 1955 закінчив автотранспортний факультет Запорізького інституту сільськогосподарського машинобудування за спеціальністю інженер-механік. У 1956-1957 - перший секретар Червоногвардійського райкому ЛКСМУ м. Дніпропетровська. З серпня 1958 – заступник завідуючого відділом комсомольських організацій ЦК ЛКСМУ. В 1959-1961 - перший секретар Чернігівського обкому комсомолу. Згодом другий секретар Чернігівського міського комітету КПУ, завідувач промислово-транспортного відділу Чернігівського обкому КПУ, інспектор ЦК КПУ. В органах держбезпеки із серпня 1973 року. З вересня 1973 - заступник,

а з січня 1975 - перший заступник голови КДБ при РМ УРСР. З червня 1982 по травень 1987 обіймав посаду голови КДБ УРСР. Після звільнення в запас проживав у м. Києві. - *Док. № 120.*

89. *Грушецький Іван Самойлович* (1904-1982) - партійний і державний діяч. Член КПРС з 1928 року. В 1929-1937 - на керівній радянській роботі в Запорізькій області. З 1938 - на партійній роботі. В роки Другої світової війни член Військової Ради 40-ї армії, 2-го Українського фронту. В 1944-1966 - очолював Львівську, Волинську обласні парторганізації, обирався секретарем ЦК КПУ, перебував на посаді заступника Голови Ради Міністрів УРСР. З 1966 по 1972 - голова партійної комісії при ЦК КПУ. В 1972-1976 - Голова Президії Верховної Ради УРСР, заступник Голови Президії Верховної Ради СРСР, член Політбюро ЦК КПУ. Генерал-майор. Герой Соціалістичної Праці (1974). З 1976 – персональний пенсіонер. - *Док. № 120.*

90. *Джемільєв Мустафа* (1943 р.н.) - правозахисник, громадський діяч. Народився в Судакському районі Криму. В дитячому віці депортований з батьками до Казахстану. З 1960-х - учасник кримськотатарського національного руху. В 1961 один із засновників нелегальної організації “Союзу кримськотатарської молоді”, осередки якої діяли на підприємствах і вузах Ташкентської та ряду інших областей Узбекистану. В 1965 за участь у правозахисному русі виключений з Ташкентського інституту інженерів іригації та сільськогосподарської меліорації. Уперше заарештований органами КДБ в 1966 році. В ув'язненні провів 15 років. Після звільнення в 1986 працював робітником. В 1989 - голова організації кримськотатарського національного руху. З червня 1991 - голова Меджлісу кримськотатарського народу. - *Док. № 121*

91. *Тельнюк Станіслав Володимирович* (1935-1990) - український письменник, літературний критик. Народився у с. Іскрівка Якимівського району Запорізької області в сім'ї агронома. У 1959 закінчив Київський університет. Працював у редакціях Могилів-Подільської газети “Вперед до комунізму”, газети “Літературна Україна”, відповідальним секретарем комісії критики та теорії літератури Спілки письменників України. Автор збірок поезій: “Легенда про будні” (1963), “Легенда про трьох сестер” (1972) та історичного роману - діалогії “Грає синє море”. - *Док. № 123.*

92. *Маланчук Валентин Юхимович* (1928-1982) - партійний діяч. Народився в м. Проскурові (тепер м. Хмельницький) у родині службовця. По закінченню в 1950 навчання в Львівському державному

університеті, відразу обійняв посаду секретаря Львівського обкому ЛКСМУ. З 1952 протягом 12 років працював в апараті Львівського обкому КПУ: інструктором, лектором, помічником секретаря обкому, завідувачем відділом науки й культури. Перебуваючи на посаді секретаря обкому КПУ по ідеології, Маланчук набув слави теоретика й борця з українським буржуазним націоналізмом, який самочинно призупинив на території Львівської області рішення про обов'язкове введення української мови у вищих навчальних закладах. Груба поведінка з місцевою львівською науковою та творчою інтелігенцією стала причиною усунення Маланчука в 1967 з посади секретаря обкома і переведення його на посаду заступника міністра вищої та середньої спеціальної освіти. В 1972 обраний секретарем ЦК КПУ. Період перебування В. Маланчука на посаді головного ідеолога ЦК КПУ отримав назву "епоха маланчукізму", що характеризувалася різким зростанням політичних репресій, жорстким ідеологічним пресингом на творчу інтелігенцію, нищівними руйнаціями в українській національній культурі. М. став одним з ініціаторів розгортання кампанії по боротьбі з націонал-комунізмом, здійснення заходів, спрямованих на штучне звуження сфери вжитку української мови, дискримінацію Української автокефальної православної церкви, натхненником перманентних ідеологічних "чисток" в Спілці письменників України, академічних установах республіки. У квітні 1979 звільнений від обов'язків секретаря ЦК КПУ. Останні роки працював завідувачем кафедри історії КПРС у Київському політехнічному інституті. - Док. № 123.

93. *Трояк Микола Захарович* (1921 р.н.) - полковник держбезпеки. Народився у с. Боровково Ново-Миргородського району Кіровоградської області. В 1939-1941- курсант Ленінградського військового училища зв'язку. В роки Другої світової війни - командир радіовзводу, командир роти зв'язку, начальник зв'язку 422 стрілецького полку 57-ї Армії, начальник штабу 13 винищувального протитанкового артполку 37 винищувальної протитанкової бригади 1-го Українського Фронту. Після війни начальник Златопільської райконтори зв'язку Кіровоградської області. В 1950-1952 – завідувач відділом пропаганди й агітації Берегівського окружного КПУ Закарпатської області. З 1952 в органах державної безпеки. В 1957-1963 - заступник начальника УКДБ при Раді Міністрів УРСР по Закарпатській області. В 1963-1964 - заступник начальника УКДБ при Раді Міністрів по Кримській області. В 1964-1967- начальник Управління КДБ при РМ УРСР Закарпатської області. В 1967-1977 – заступник голови і член Колегії КДБ при РМ УРСР. У січні 1977 звільнений з посади заступника голови і члена Колегії КДБ у зв'язку

з переходом на іншу роботу. - Док. № 124.

94. *Чумак Аркадій Степанович* (1929 р.н.) – юрист. Народився у м. Новоград-Волинський Житомирської області. Трудову діяльність розпочав у 1948 у якості слюсаря-лекальщика одного з київських заводів. Після завершення в 1955 навчання на юридичному факультеті Київського державного університету ім. Т. Шевченка працював стажистом прокуратури, помічником прокурора Бурштинського району Івано-Франківської області. В 1958-1963- прокурор Городенківського району Івано-Франківської області. В 1963-1968- заступник прокурора Івано-Франківської області. В 1968-1969 - заступник начальника відділу по нагляду за слідством в органах держбезпеки Прокуратури УРСР. В 1971-1973- заступник завідувача відділом адміністративних органів ЦК КПУ. Протягом 1973-1975- заступник голови партійної комісії при ЦК Компартії України. У 1975-1988 - завідувач відділом адміністративних органів ЦК КПУ. У зв'язку з реорганізацією відділу у жовтні 1988 –завідувач державно-правовим відділом ЦК КПУ. З 1990 на пенсії. - Док. № 125.

95. *Соколов Іван Захарович* (1928-1982) - радянський та партійний діяч. Народився у м. Чугуєві Харківської області. Трудову діяльність розпочав вагарем на ст. Чугуїв Харківської області. Після завершення навчання у Харківському машинобудівельному технікумі (1950) працював помічником майстра, майстром, заступником начальника, начальником термічного цеху, секретарем партійного комітету Харківського тракторного заводу. В 1961-1963- перший секретар Орджонікідзенського райкому КПУ м. Харкова. Згодом другий секретар Харківського обкому КПУ. Упродовж 1972-1976 - перший секретар Харківського обкому КПУ. З лютого 1976 по вересень 1982 - другий секретар ЦК КПУ. - Док. № 127.

96. *Макаренко Віктор Сергійович* (1931 р.н.) – партійний діяч. Народився у м. Кривий Ріг Дніпропетровської області. У 1955 закінчив Дніпропетровський металургійний інститут по спеціальності інженер-металург. Трудову кар'єру розпочав помічником майстра сортопрокатного цеху Криворізького металургійного заводу. В 1964-1967 - секретар партійного комітету Криворізького металургійного заводу. Протягом 1967-1969 - другий секретар Криворізького міськкому КПУ. В 1969-1972 - інспектор ЦК Компартії України. В 1972-1977 - перший секретар Севастопольського міськкому КПУ Кримської області. У 1977-1987 - перший секретар Кримського обкому КПУ. З червня 1987 на пенсії. - Док. № 129.

97. *Самаєв Михайло Тимофійович* (1916 р.н.) - юрист. Народився в с. Боково-Платово, Боково-Антрацитівського району Луганської області. Трудовий шлях розпочав в 1936 бухгалтером Краснолуцького тресту “Доннархарч” м. Боковоантрацит Луганської області. В роки Другої світової війни: 1941-1942 - працівник Ровенківського райвійськкомату (м. Ровеньки Луганської області); 1942-1943 – слухач 1-го Астраханського військово-піхотного училища; 1943-1945 - помічник начальника штабу 374-го запасного стрілецького полку 7 запасної стрілецької дивізії, дислокованої у м. Кунгур Пермської області. У післявоєнні роки – інструктор Краснолуцького міськкому КПУ Луганської області, слухач юридичних курсів Прокуратури СРСР. В 1948-1950- прокурор Свердловського району Луганської області. Упродовж 1951-1958- прокурор Луганської області. З 1958 у м. Києві на посаді першого заступника Прокурора Української РСР. В 1963 у зв'язку зі зміною структури заступник Прокурора УРСР - начальник слідчого управління Прокуратури УРСР. У 1966-1979- перший заступник Прокурора УРСР. З лютого 1979 – на пенсії. - Док. № 131.

98. *Муса Мамут* народився 20.02.1931 в с. Узунджи (тепер с. Колгоспне Балаклавського району) Кримської області в сім'ї пастуха. У 13 років разом із родиною був депортований до Мирзачульського району Ташкентської області. Закінчивши в грудні 1957 училище механізації сільського господарства працював трактористом у радгоспі. У квітні 1975 разом з родиною Мамут прибув до Криму, де придбав будинок у с. Беш-Терек /с. Донське/ Сімферопольського району. Проте під час нотаріального оформлення нерухомості Мусі Мамуту було відмовлено в прописці. Згодом проти нього та його дружини була заведена кримінальна справа за ст. 396 КК УРСР (порушення паспортного режиму). У травні 1976 Сімферопольський районний суд засудив Мамута до 2 років позбавлення волі в таборі загального режиму (дружині Абдуллаєвій Зекіє радянський суд виніс пом'якшувальний вирок - 2 роки позбавлення волі умовно, як матері трьох неповнолітніх дітей). Термін покарання Муса відбував у виправно-трудої колонії у м. Кременчуку (Полтавська обл.). За сумлінне ставлення до роботи рішенням народного суду м. Кременчука від 18 липня 1977 Мусу було звільнено достроково. Відразу повернувся до своєї родини в с. Донське. 20 червня 1978 проти Мамута та його дружини була порушена нова кримінальна справа за звинуваченням у порушенні паспортного режиму. 23 червня о 10 годині 30 хвилин ранку, коли до будинку прибув дільничний міліціонер, щоб доставити до слідчого, Муса Мамут учинив самогубство. Помер Мамут 28 червня 1978 у Сімферопольській міській лікарні від

отриманих опіків. Як пригадують очевидці похорони Мамута відбулися під наглядом численних співробітників КДБ і міліції. Похований у с. Донське. На смерть кримського татарина відгукнувся тричі Герой Соціалістичної праці, академік А. Сахаров, який у своєму зверненні до Голови Президії Верховної Ради СРСР Л. Брежнєва писав: "Я прошу Вас <...> сприяти призначенню гідних пенсій його вдові і дітям, розслідуванню конкретних обставин його загибелі". (Див. докладніше: Бекірова Г. "Зроблене мною не пройде безслідно..."// Кримські студії. Інформаційний бюллетень. -2003.-№ 3-4.-С.94-109). - Док. № 136.

99. *Голушко Микола Михайлович* (1937 р.н.) - генерал-полковник держбезпеки. Народився в с. Андрєєвка Рудаєвського району Кокчетавської області (Казахстан) у сім'ї переселенця з України. Після завершення навчання на юридичному факультеті Томського державного університету ім. В. Куйбишева працював слідчим прокуратури Центрального району м. Кемерово. В органах держбезпеки з березня 1963 року. Упродовж 1963-1971 пройшов шлях від оперуповноваженого до заступника начальника 5-го відділу УКДБ при РМ СРСР по Кемеровській області. У 1974-1987- співробітник центрального апарату КДБ при РМ СРСР. З травня 1987 по вересень 1991 – голова КДБ УРСР. Наприкінці 1991- заступник міністра безпеки Російської Федерації й одночасно керівник Служби зовнішньої розвідки РФ. У грудні 1993 – лютому 1994 директор Федеральної служби контррозвідки РФ. - Док. № 148.

100. *Гиренко Андрій Миколайович* (1936 р.н.) - партійний діяч. Народився у м. Кривий Ріг Дніпропетровської області. У 1958 закінчив Криворізький гірничорудний інститут. Трудову діяльність розпочав бригадиром монтажників електроцеха рудоуправління ім. Дзержинського (м. Кривий Ріг). З жовтня 1962 на комсомольській роботі: 1963-1967 - перший секретар Криворізького міському ЛКСМУ Дніпропетровської області; 1967-1970 - перший секретар Дніпропетровського обкому ЛКСМУ; 1970-1972 - другий секретар ЦК ЛКСМУ; 1972-1975 - перший секретар ЦК ЛКСМУ. Протягом 1975-1987 - другий, згодом перший секретар Херсонського обкому КПУ. У 1987-1989 - перший секретар Кримського обкому КПУ. З 1989 – секретар ЦК КПРС. - Док. № 148.

101. *Титаренко Олексій Антонович* (1915 р.н) – радянський та партійний діяч. Народився у м. Маріуполі Донецької області. У 1937 закінчив Маріупольський металургійний інститут. Працював майстром, технологом на металургійних заводах Дніпропетровська

та Кривого Рогу. В роки Другої світової війни – начальник броневого цеха заводу № 183 у м. Нижній Тагіл Свердловської області. З 1948 на партійній роботі. У 1952-1960 – перший секретар Донецького міськкому Компартії України; 1964-1966 - перший секретар Запорізького обкому КПУ. Протягом 1966- 1982 - секретар ЦК КПУ. З жовтня 1982 обраний другим секретарем ЦК Компартії України. - *Док. № 148.*

102. *Єльченко Юрій Никифорович* (1929 р.н.) - партійний діяч. Народився у м. Кагарлик Київської області. Після завершення навчання у 1952 Київського політехнічного інституту працював майстром цеха Митищинського машинобудівельного заводу Московської області. З 1953 на комсомольській роботі: у 1958-1960 - секретар ЦК ЛКСМУ; 1960-1968 - перший секретар ЦК ЛКСМУ. В 1971-1973 - міністр культури Української РСР. З жовтня 1973 по січень 1980 - завідувач відділом пропаганди й агітації ЦК Компартії України. Протягом 1980-1987 - перший секретар Київського міськкому КПУ. У квітні 1987 обраний секретарем ЦК Компартії України. - *Док. № 152.*

103. *Рошупкін Олександр Мефодійович* (1929 р.н.) - радянський та партійний діяч. Народився у с. Верхне-Чуфічеве Старооскольського району Белгородської області. В 1952 здобув освіту інженера-електрика в Харківському політехнічному інституті. Трудову діяльність розпочав черговим інженером диспетчером оперативної служби “Крименерго”. Із січня 1954 на комсомольській роботі : 1955-1958 - другий секретар, 1958-1959 - перший секретар Севастопольського міськкому ЛКСМУ Кримської області. Протягом 1964-1970 - завідувач промисловим відділом Кримського обкому КПУ. В 1972-1985 – секретар, згодом другий секретар Кримського обкому КПУ. З квітня 1985 по грудень 1989 (до виходу на пенсію) голова виконкому Кримської обласної ради народних депутатів. - *Док. № 153.*

104 *Багров Микола Васильович* (1937 р.н.) - громадський діяч. Народився в с. Новотроїцьке Новотроїцького району Херсонської області. В 1959 закінчив Кримський педагогічний інститут за спеціальністю вчитель географії та біології. Трудову діяльність розпочав учителем географії у Багерівській середній школі Приморського району Кримської області. В 1961-1963 - інженер-геолог інституту мінеральних ресурсів (м. Сімферополь). Упродовж 1966-1970 - викладач кафедри економічної географії Кримського педагогічного інституту. З 1969 – на партійній роботі: 1969-1970 - секретар партбюро Кримського педагогічного інституту; 1970-1978 - завідувач відділом науки та учбових закладів Кримського обкому КПУ; 1978-1988 -

секретар, другий секретар Кримського обкому КПУ. З листопада 1988 по вересень 1989 на відповідальних посадах в ЦК КПРС. В 1989-1991 – перший секретар Кримського обкому КПУ. Після відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки Голова Верховної Ради Кримської АРСР. Нині - ректор Таврійського Національного університету. - *Док. № 156.*

105. *Качаловський Євген Вікторович* (1926 р.н.) – радянський діяч. Трудову діяльність розпочав у 1942 механіком на одному із заводів Новосибірська. З 1952 – на господарській роботі. В 1964 – директор Дніпропетровського електробудівного заводу. З 1967 – на радянській та партійній роботі : перший секретар Дніпропетровського міського комітету КПУ; другий секретар, перший секретар Дніпропетровського обкому КПУ; перший заступник Голови Ради Міністрів УРСР. - *Док. № 167.*

106. Перший Курултай кримськотатарського народу відбувся в Бахчисараї 26 листопада 1917 під головуванням Номана Челебіджихана, розстріляного більшовицькою владою в лютому 1918 році. 26-28 червня 1991 у Сімферополі у приміщенні міського палацу культури профспілок пройшов II Курултай кримськотатарського народу, який схвалив за основу запропонований оргкомітетом проект декларації про національний суверенітет кримськотатарського народу, статут Меджлісу, статут “Фонду Крим”, звернення Курултаю до кримськотатарського народу. 26 червня 1996 р. відбулося відкриття III Курултаю. - *Ч. II. - С. 174.*

107. На території Криму, де проживало 720 тис. громадян 59 національностей (51,5% - росіян і українців, 25,9% - кримські татари, 6,8% - євреїв, 5,9% -- німці, згодом вірмени, поляки, греки, караїми), за рішенням ВЦВК РРФСР від 8 жовтня 1921 було затверджено положення “Про Кримську Радянську Соціалістичну Республіку”. Через 10 днів була оприлюднена постанова ВЦВК та РНК Російської Федерації про утворення Кримської АРСР. 10 жовтня 1921 I Всекримський установчий з’їзд рад схвалив її конституцію. Головою Кримського ЦВК став Ю. Гавен, Головою РНК Криму – С. Саїд Галієв. Незабаром був сформований і апарат управління республіки, який включав в себе 13 наркоматів і 3 управління. Своє основне завдання законодавча й виконавча влада Кримської АРСР вважала відродження народного господарства. Однак, в силу об’єктивних причин кримському уряду довелося сконцентрувати свою увагу на менш зруйнованих галузях – тютюновій, консервній, шкіряній, соляній, поліграфічній.

Винятково трагічними стали для населення Криму наслідки голоду 1921-1922 років. За підрахунками деяких фахівців, які ще потребують уточнення, на весну 1923 кількість жертв голодомору перевищила 100 тисяч жителів півострова, із них 75 тисяч кримських татар.

Відновлення народного господарства супроводжувалось змінами в адміністративно-територіальному поділі автономної республіки. В 1921 Кримська АРСР була поділена на 7 округів і 20 районів. В 1923 округи були ліквідовані, а райони укрупнені. Загалом їх стало 15. Починаючи з 1920-х в Криму активно здійснюється політика коренізації (татаризації), яка значною мірою сприяла відродженню національної мови, культури, створенню національних шкіл, висуванню національних кадрів на партійну, радянську, комсомольську, громадську роботу, служила важливим фактором у вихованні національної самосвідомості.

Разом з тим, у певній групі кримських татар поступово формувалася переконаність у тому, що Кримська Автономна Соціалістична Радянська Республіка створювалася не за національною, а територіальною ознакою, в умовах реального існування багатонаціонального населення регіону. Усе це послужило підставою для розгортання масових політичних репресій, спрямованих проти еліти кримськотатарського народу. Прикладом цього може служити процес у справі Вели Ібраїмова, який в 1924-1927 очолював Кримський ЦВК, активними діячами партії «Мілли фірка», які в першу чергу, опікувалися інтересами кримськотатарського народу.

В 1925 за наполяганням Москви V з'їзд Рад Криму вніс суттєві зміни до конституції республіки. Останні значною мірою обмежили функції органів влади й управління Кримської Автономії. Прийняті зміни до конституції Кримської АРСР були остаточно закріплені Надзвичайним з'їздом Рад Криму, проведеному в 1937 році. 30 червня 1945 Кримська АРСР була реорганізована в Кримську область Російської Федерації. - *Ч. II. - С. 174.*

108. *Каранадзе Григорій Теофілович* (1902-1970) – комісар державної безпеки третього рангу, генерал-лейтенант, причетний до депортації окремих народів СРСР. Народився в с. Самикао. Закінчив 3 класи духовного училища. В 1921-1929 – на профспілковій, громадській, комсомольській, партійній роботі. В 1930 – 1931 працював оперативним співробітником ряду районних відділів органів ДПУ. В 1934-1938 на партійній роботі. В листопаді 1938 нарком внутрішніх справ Кримської АРСР, а через кілька місяців нарком державної безпеки Кримської АРСР. З липня 1941 по грудень 1942 виконував обов'язки наркома внутрішніх справ Кримської АРСР, а в грудні 1942 р. призначений наркомом внутрішніх справ Дагестанської АРСР.

З 17 грудня 1942 по 8 серпня 1952 - нарком, міністр внутрішніх справ Грузинської РСР. У квітні 1952 був заарештований, знаходився під слідством, а згодом менше півроку виконував обов'язки заступника міністра Грузинської РСР. Звільнений з органів МВС 19 грудня 1953 по факту дискредитації діяльності працівника правоохоронних органів. В 1957-1970 заступник голови Державного комітету лісового господарства при Раді Міністрів Грузинської РСР. Похований в м. Тбілісі. - *Ч. II. - С. 174.*

109. Державний Комітет Оборони СРСР (ДКО) - надзвичайний вищий виконавчий орган державної влади в СРСР в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945). Створений 30.06.1941 за спільним рішенням Президії Верховної Ради СРСР, ЦК ВКП(б), РНК СРСР на чолі з Й. Сталіним. ДКО наділений надзвичайно широкими повноваженнями. За його постановами, зокрема, здійснювались масові депортації населення Криму в 1944 році. Припинив свою діяльність 4 грудня 1945 року. - *Ч. II. - С. 175.*

110. Згідно з указом Президії Верховної Ради РРФСР „Про перейменування районів та районних центрів Кримської АРСР” Ак-Мечетський район було перейменовано в Чорноморський район; Ак-Шейхський р-н в Роздольненський р-н; Біюк-Онларський р-н в Жовтневий р-н; Ічкинський в Радянський р-н; Карасубазарський р-н в Білогорський р-н. - *Ч. II. - С. 175.*

111. Комісія з прав людини Організації Об'єднаних Націй утворена 1947 з метою підготовки «Загальної декларації з прав людини», схваленої 10 грудня 1948 року. Протягом перших 20-ти років своєї різнобічної діяльності (1947-1966) комісія займалася, головним чином, розробкою міжнародно-правових документів. Широкий резонанс отримало схвалення Генеральної Асамблеї ООН в 1966 Міжнародного пакту щодо економічних, соціальних і культурних прав та факультативного протоколу до нього, які разом із «Загальною декларацією прав людини» складають так званий «Міжнародний білль про права людини».

В 1967 Економічна та Соціальна ради схвалили резолюцію № 1235, яка наділила «Комісію з прав людини ООН» повноваженнями розглядати питання, пов'язані з порушенням прав людини в будь-якій точці Земної кулі. Крім того, в 1970 Економічна та Соціальна рада своєю резолюцією № 1503, якою затверджували процедуру розгляду повідомлень стосовно порушення прав людини і основних свобод в рамках «Комісії з прав людини» та Підкомісії із заохочення й захисту прав людини.

До складу комісії входить 54 держави, одна третина, із яких щорічно переобирається Економічною та Соціальною радою. Сесії комісії проходять щорічно протягом шести тижнів (квітень-березень) у Женеві. Комісія готує дослідження з прав людини, рекомендації та проекти міжнародних документів, виконує спеціальні доручення Генеральної Асамблеї та Економічної та Соціальної ради, в тому числі розглядає заяви, що торкаються порушень прав людини та займається розбором повідомлень щодо цих порушень, здійснює тісне співробітництво з усіма іншими органами ООН, в компетенцію яких входять питання прав людини. «Комісія» підготувала значну частину конвенцій та декларацій ООН у сфері прав людини, схвалених Економічною та Соціальною радою та Генеральною Асамблеєю. Крім того, «Комісія» відіграє провідну роль у процесі контролю за дотриманням прав людини в усьому світі. Саме в рамках «Комісії» окремі держави або неурядові організації можуть підняти будь-які питання, що стосуються прав людини. Щорічно «Комісія» схвалює близько 100 резолюцій і рішень. «Комісія» уповноважена призначати спеціальних доповідачів, представників, експертів, а також створювати робочі групи. - Ч. II. - С. 176.

112. *Суслов Михайло Андрійович* (1902-1982) – політичний і державний діяч СРСР. Народився в с. Шаховському Валинського повіту Саратовської губернії (нині Павловський район Ульяновської області) у селянській родині. Закінчив парафіяльну школу, перебував на комсомольській роботі. Після закінчення робітфаку до 1928 навчався в Московському інституті народного господарства ім. Г.В. Плеханова, одночасно здійснював викладацьку роботу в столичному текстильному інституті та хімічному технікумі. Пізніше був зарахований слухачем економічного Інституту Червоної професури (ІЧП). Після закінчення економічного ІЧП постановою ЦК ВКП(б) був призначений інспектором в апарат центральної Контрольної комісії та наркомату Робітничо-селянської інспекції СРСР. Очолював роботу по проведенню “чисток” в Уральській і Чернігівській партійних організаціях. З 1933 по 1936 член Комісії радянського контролю при РНК СРСР. В 1937, після його відрядження в Ростовську область, все керівництво обласної партійної організації радянських, комсомольських органів було репресоване. До лютого 1939 працював завідувачем відділу, третім, а згодом другим секретарем Ростовського обкому партії. З 1939-1944 – перший секретар Орджонікідзевського (Ставропольського) крайкому ВКП(б). Одночасну в 1941-1943 член військової ради Північної групи військ Закавказького фронту й начальник партизанського руху краю. Як свідчить ряд видань, зокрема, енциклопедія “Рол” М. Суслов,

керуючи краєм, провів мобілізацію селян на прискорене будівництво Невиномиського зрошуваного каналу, віддав наказ про висадження в повітря Казанського кафедрального собору в Ставрополі, організував допомогу органам НКВС у проведенні в 1943 депортації карачаївського народу. З кінця 1944 – голова Бюро ЦК ВКП(б) по Литовській РСР. Активно боровся не лише з наявним у Литві потужним національно-визвольним рухом («Лісові брати»), а також з інакодумством у партійному та радянському апараті. З березня 1946 працює в ЦК ВКП(б). В 1947 на пленумі ЦК ВКП(б) затверджений за пропозицією Сталіна секретарем ЦК ВКП(б). В 1952 включений до складу розширеної Президії ЦК ВКП(б). Під час перебування на вищих партійних і державних посадах М.С. Хрущова практично знаходився в опалі. Після зміщення останнього став практично другою людиною в партії і державі, відповідав за питання ідеологічної роботи КПРС, засоби масової інформації, культури і мистецтво, вищу освіту і школу, стосунки держави й церкви. З його іменем пов'язані масові ідеологічні погроми, політичні репресії другої половини 1960-х – 1980-х років. С. був у числі вузького кола політбюро ЦК КПРС, що прийняло в 1979 рішення про введення радянських військ до Афганістану. Займався питаннями вироблення зовнішньої політики СРСР щодо подій у Польщі на початку 80-х років. Герой Соціалістичної праці (1962; 1972). Похований на Червоній площі. - *Ч. II. - С. 177.*

113. *Хрущов Микита Сергійович* (1894 -1971) – державний, політичний діяч СРСР. Народився в с. Калинівка Дмитрівського повіту Курської губернії у селянській родині. З 1908 працював на заводах та шахтах Донбасу. З 1918 член РСДРП. Під час громадянської війни – комісар батальйону, інструктор політвідділу 9-ої Кубанської армії. У 1920-29 на партійній роботі в Донбасі, Харкові та Києві. В 1931-1938 – на партійній роботі у Москві, 1935-1938 – перший секретар Московського міськкому та обкому ВКП(б). З січня 1938 (із перервами у квітні-листопаді 1947) до грудня 1949 – перший секретар ЦК Компартії України. Відповідальний за політичні репресії та депортації 1930-1940 років проти цивільного населення в Україні. Під час радянсько-німецької війни – член військових рад Київського особливого військового округу, Південно-Західного напрямку, Сталінградського, Південного, Воронежського і 1-го Українського фронтів. Генерал-лейтенант (з 1949). В 1944-1947 – Голова РНК УРСР (з 1946 – Ради Міністрів). У грудні 1949 – березні 1953 секретар ЦК і перший секретар Московського обласного комітету партії. З березня 1953 – секретар, з вересня 1953 – перший секретар ЦК КПРС; з березня 1958 одночасно – Голова Ради Міністрів СРСР.

На XX з'їзді КПРС (1956) виступив з доповіддю "Про культ особи та його наслідки", що започаткувала процеси десталінізації радянського суспільства, відносної лібералізації тоталітарної системи в СРСР у другій половині 1950-х - першій половині 1960 років. 14 жовтня 1964 внаслідок змови в середовищі партійної верхівки Хрущова "за властиві йому суб'єктивізм та волюнтаризм" Пленум ЦК КПРС усунуто від влади. Похований у Москві. - *Ч. II. - С. 181.*

114. *Рашидов Шараф Рашидович* (1917-1983) – радянський державний та політичний діяч. Народився в м. Джизаку Узбецької РСР. В 1941 закінчив Самаркандський державний університет, в 1948 р. Вищу партійну школу (м. Москва). В 1941-1943 у радянській армії, пізніше в 1943-1944 та 1947-1949 на редакційній роботі. В 1944-1947-секретар Самаркандського обкому Компартії Узбекистану. В 1949-1990 – голова правління Спілки письменників Узбекистану. З 1950 – 1959 - Голова Президії Верховної Ради Узбецької РСР. З 1959 – перший секретар ЦК Компартії Узбекистану, депутат Верховної Ради СРСР 3-го – 9-го скликань. Кандидат в члени ЦК КПРС з 1956 (член ЦК з 1961), кандидат у члени Політбюро (президії) ЦК КПРС з 31 жовтня 1961 року. Герой Соціалістичної Праці (1974, 1977), лауреат Ленінської премії (1980). - *Ч. II. - С. 184.*

115. *Караванський Святослав Йосипович* (1920 р.н.) – поет, перекладач, мовознавець, учасник правозахисного руху в УРСР. Народився 24 грудня 1920 р. В роки фашистської окупації навчається на літературному факультеті Одеського університету, де сходиться з нелегальним гуртком української молоді, близької до ОУН. Спільно з однопдумцями організовує книгарню української книги "Основи", а виручені кошти передає на потреби української громади. В 1944 переїжджає до Румунії, однак уже в липні того ж року повертається до рідної Одеси. 7 лютого 1945 військовий трибунал Одеської області засудив його до 20 років позбавлення волі. В 1960, підпавши під амністію, звільнений з ув'язнення. Працює над головною працею свого життя "Словником українських рим". Публікується в республіканських та місцевих засобах масової інформації. 13 листопада 1965 К. знову заарештований. До свого виїзду з СРСР в 1977 перебуває у в'язницях і виправно-трудових таборах. - *Ч. II. - С. 185.*

116. *Габай Ілля Янкелевич* (1935-1973) – поет, педагог, активний учасник правозахисного руху в СРСР. Народився в м. Баку. Закінчив Московський педагогічний інститут ім. Леніна. Викладав російську мову й літературу в Алтайському краї. Після повернення в Москву в кінці 1964 включається в діяльність правозахисного руху.

Учасник демонстрації протесту 5 грудня 1965 на Пушкінській площі з вимогою провести відкритий суд над А. Синявським та Ю. Данієлем, а також у демонстрації 22 січня 1967 на захист заарештованих А. Гінзбурга та Ю. Галанского. За участь в подібних акціях був заарештований і ув'язнений у Лефортовській тюрмі. В кінці 1960-х – першій половині 1970-х бере участь у підготовці та виданні бюлетеня “Хроніка текущих событий”, іншої самвидавської літератури. В січні 1968 разом з Ю. Кімом та П. Якіром підготував звернення “До діячів науки, культури, мистецтва”, що стало одним із найвизначніших протестних документів тогочасного правозахисного руху. В 1968-1969 налагоджує співробітництво з активом кримськотатарського національного руху. Бере участь у написанні та редагуванні різних документів на захист прав і свобод кримських татар. За участь у кримськотатарському національному русі 19 травня 1969 заарештований і етапований до Ташкенту. Суд на Г. проходив разом із М.Джемілевим. Під час судового розгляду Габай та Джемілев зуміли перетворити кримінальний процес у політичний. Ув'язнення терміном у 3-х роки відбував у Кемеровській в'язниці. Повернувшись влітку 1972 до Москви, він не зміг сприйняти зраду своїх друзів і товаришів по боротьбі за права людини. Залишивши посмертну записку: “У мене не залишилось сил і надій”, Г. у 38 річному віці покінчив життя самогубством, викинувшись з 11 поверху своєї квартири. Автор збірок : “Посох”(1990), “Стихи. Публицистика. Письма. Воспоминания” (1990), “Выбранные места» (1994). - *Ч. II. - С. 187.*

117. *Леонтович Михайло Олександрович* (1903-1981) – російський фізик – теоретик, академік АН СРСР (1946). Народився в м. Петербурзі, в родині викладача Київського університету, згодом академіка АН України Олександра Васильовича Леонтовича. Дитинство вченого пройшло у Києві в родині діда по материнській лінії, відомого вченого механіка, професора В. Кирпичова. В 1913 переїздить до Москви. У вересні 1919 вступає на фізико-математичний факультет Московського державного університету, а після його закінчення отримує запрошення працювати в Інституті біологічної фізики очолюваному П. Лазаревим. В кінці 1934 переходить на посаду старшого наукового співробітника Фізичного інституту ім. П. Лебедева, який став колыскою для багатьох видатних учених. Роком пізніше йому присуджено ступінь доктора фізико-математичних наук без захисту дисертації. В 1939 обраний членом-кореспондентом АН СРСР. В роки Другої світової війни виконував відповідальні завдання радянського командування. У другій половині 1940-х очолює наукові підрозділи АН СРСР, кафедри вищих навчальних закладів. В 1951 М. Леонтовичу доручається керівництво

теоретичними дослідженнями по керованому термоядерному синтезу в Інституті атомної енергії.

В 1985 видавництвом “Наука” видані вибрані праці Л., куди включені були наукові публікації, що відображають широту інтересів видатного радянського вченого в галузі електродинаміки, фізичної оптики, статичної фізики, термодинаміки, квантової теорії, акустики, радіофізики, теорії коливань, фізики плазми, ядерної фізики.

Як інтелігент, людина щирої вдачі Л. не міг стояти осторонь кричущих фактів стосовно переслідування громадян в СРСР, своїм високим авторитетом підтримував листи, протести, інші документи радянського правозахисного руху. Зокрема вчений підписав у лютому 1968 т.з. “Лист 46-ти” із протестом проти закритого суду над Олександром Гінзбургом, Юрієм Галансковим, Олексієм Добровольським, Вірою Лашковою. На зазначену акцію оперативно відреагувало керівництво Академії Наук СРСР. Виступаючи на партійних зборах АН СРСР її президент, академік В.Келдиш заявив наступне: “Я повинен з жалем констатувати, що неправильні вчинки в громадському житті мали місце також із боку деяких членів Академії Наук і співробітників наших інститутів. Останнім часом окремі вчені підписали листи в різні інстанції на захист Гінзбурга та інших осіб, засуджених за антирадянську діяльність. Серед них більше за все математиків і працівників Інституту російської мови. Листи підписали, зокрема, академіки Новиков та Леонтович, члени-кореспонденти Маркою, Шафаревич, Гельфанд, Люстерник, Новиков Сергій Петрович. Перед нашим активом пройшли збори партійних груп відділень академії, де була подана інформація про ці факти, і комуністи дали їм належну оцінку. Однак, декілька чоловік, серед яких, нажаль, є і такі великі вчені, як академік Леонтович та члени - кореспонденти Шафаревич та Гельфанд, не зрозуміли неправильність своїх дій. І це викликає серйозну стурбованість. Весь колектив Академії і перш за все, її партійна частина повинна наполегливо домагатися того, щоб усім його членам була притаманна висока політична свідомість”. Похований на Кунцівському кладовищі. - Ч. II. - С. 192.

118. *Любарський Кронід* (1934-1996) – радянський правозахисник. Народився в м. Пскові. В 1951 вступив на механіко-математичний факультет Московського державного університету ім. М. Ломоносова. У студентські роки захопився темою “Порівняльне планетознавство”. Не весні 1954 разом зі своїми однодумцями написав відкритого листа в газету правда, із підтримкою ідейно-хибної статті В. Померанцева “Об искренности в литературе”. Щоб уникнути виключення з комсомолу й університету Л. переїздить до Вірменії і

7 років там займається науковими дослідженнями в космічних цілях. Захистив кандидатську дисертацію, опублікував 2 книги, більше 35 статей. Унаслідок своїх політичних поглядів не міг продовжувати наукову діяльність, працював учителем астрономії, співробітником Науково-дослідного інституту змісту і методів навчання Академії педагогічних наук СРСР. Усіляко прагнув до видання літературно-публіцистичного позацензурного журналу, однак уся ідея не була реалізована. 25 січня 1972 він був заарештований, а 26-30 жовтня 1972 в м. Нагінську Московської області на виїзній сесії Московського обласного суду засуджений до 5 років виправно-трудових таборів. Перебуваючи в ув'язненні суворого режиму, був одним з ініціаторів політичного страйку ув'язнених кількох зон в кінці жовтня 1974 року. 17 січня 1977 направлений на примусове поселення в м.Тарусу Луцької області, де йому створили нестерпні умови для проживання й роботи. В жовтні 1977 був змушений виїхати з СРСР. Проживав в ФРН. В 1978 засновує інформаційний бюллетень "Вести из СССР. Права человека", який публікував матеріали про становище опозиційного руху в СРСР. На початку 1990-х бере активну участь у державотворчих процесах у Російській Федерації. - *Ч. II. - С. 200.*

119. *Плющ Леонід Іванович* (1939 р.н.) – учасник правозахисного руху в СРСР. Народився в м. Нарик (Киргизія) у родині будівельника автодоріг. Після загибелі глави сім'ї родина Плющів переїхала на його батьківщину в м. Борзну Чернігівської області. В дитинстві важко хворів кістковим туберкульозом, внаслідок чого пролежав у туберкульозному санаторії Одеси. Саме у великому приморському місті, він із срібною медаллю закінчив середню школу і поступив на фізико-математичний факультет Одеського університету. Вимушений з особистих причин звільнитися з університету і майже рік працював сільським учителем. В 1962 закінчив механіко-математичний факультет Київського державного університету ім. Т. Шевченка після чого працював інженером Інституту кібернетики АН України. Звільнений в 1968 за участь в українському національно-демократичному русі, зокрема, протестних акціях проти введення радянських військ у Чехословаччину. - *Ч. II. - С. 202.*

120. *Курбан-Байрам* (ід аль-адха, ід аль – курбан – араб.) – щорічне свято жертвоприношення у мусульман, яке відзначається 10-числа 12 місяця мусульманського місячного календаря. Свято триває 3-4 дні. Головний обряд "К.-Б." – заклинання жертвенної тварини в ім'я Всевишнього. Цю традицію пов'язують з історією пророка Ібрахіма (Авраама), який в знак покірності й любові до Єдиного Бога погодився принести в жертву сина Ісмаїла. Однак, переконавшись

у силі віри Ібрахіма, Всевишній виявив милість і замінив дитину на жертвенному столі ягням.

Святкувати день жертвоприношення починають із самого ранку. Здійснивши повне омовіння, мусульмани надягають святковий одяг, колективно моляться в мечеті, читають Коран, слухають проповідь. Після святкової молитви починається жертвний обряд: тварину валять на землю головою в сторону Мекки, і господар чи спеціально найнята для цього людина перерізає жертві горло. За канонами Корану, м'ясо жертвенної тварини (це може бути верблюд, корова, бик або баран) ділять на три частини. Одну третину роздають бідним; із другої – готують частування для рідних сусідів, друзів; третю – дозволено залишити собі. В день “К. -Б.” і в наступні 3-4 дні прибічники ісламу відвідують своїх друзів та родичів підносять їм подарунки.

Головний обряд свята здійснюється в м. Мекка, в долині Міна. За легендою, саме тут покірний волі Аллаха Ібрахім був готовий принести в жертву свого сина. - *Ч. II. - С. 202.*

121. *Алтунян Генріх Аванесович* – інженер-радіоелектронік, викладач військового училища, активний учасник правозахисного руху в УРСР. В 1968 за розповсюдження самвидаву, критику радянської політики в т.ч. засудження окупації Чехословаччини виключений з партії, розжалуваний і звільнений з роботи. Заарештований у Харкові 11 липня 1969 і засуджений до виправно-трудових таборів загального режиму. В 1980 за “наклеп на радянську дійсність” та виявлений самвидаву отримав 7 років ув'язнення та 5 років заслання. В 1989 обраний депутатом Верховної Ради України. - *Ч. II. - С. 204.*

122. *Борисов Володимир Євгенович* – радянський правозахисник. Неодноразово переслідувався владними структурами шляхом ув'язнення в психіатричній лікарні. Заарештований 12 червня 1969 після підписання листа до “Комісії з прав людини ООН” був заарештований і перебував близько 5 років у Ленінградській психіатричній лікарні. Двічі оголошував голодування, протестуючи проти застосування сильних психотропних препаратів. В 1976 знову перебував у психіатричній лікарні. Не маючи змоги “вилікувати” В. Борисова від інакдумства партійно-державне керівництво СРСР прийняло рішення 22 червня 1980 депортувати його за кордон. - *Ч. II. - С. 204.*

123. *Веліканова Тетяна Михайлівна* (1932 р.н.) – математик-програміст, активна учасниця правозахисного руху в СРСР. Закінчила механіко-математичний Московський державний університет ім. М. Ломоносова. Разом з чоловіком К. Бабицьким брала участь

у демонстрації на Червоній площі проти окупації Чехословаччини радянськими військами. Починаючи з 1968 брала участь у підготовці “Хроніки текущих событий”. Аргументуючи свою позицію, ініціатори видання “Хроніки” Т. Веліканова, С. Ковальов, Т. Ходорович 7 травня 1974 писали: “ Не визнаємо всупереч неодноразовим твердженням КДБ і судових інстанцій СРСР “Хроніку текущих событий” нелегальним або наклепницьким виданням, ми вважаємо своїм обов’язком сприяти якомога більш широкому її розповсюдженню. Ми переконані в необхідності того, щоб правдива інформація про порушення основних прав людини в Радянському Союзі була доступна всім, хто нею цікавиться.”

У травні 1969 увійшла до складу “Ініціативної групи по захисту прав людини в СРСР”. За антирадянську агітацію й пропаганду 27-29 серпня 1980 Московський міський суд засудив В. до 4-х років суворого режиму і 5-ти років заслання.

Після ув’язнення відійшла від політичного життя, викладала математику в молодших класах середньої школи. - *Ч. II. - С. 204.*

124. *Горбаневська Наталія Євгенівна* (1936 р.н.) – поетеса, перекладач, журналіст, активний учасник правозахисного руху, засновник “Хроніки текущих событий”. Народилася в Москві. Закінчила філологічний факультет Ленінградського університету. В 1961 брала участь у самвидавському літературному збірнику “Синтаксис”, упорядником якого був Олександр Гінзбург. В числі групи дисидентів 25 серпня 1968 вийшла на Червону площу з протестом проти окупації Чехословаччини радянськими військами. Після арештів і примусового лікування в психіатричній лікарні в 1975 виїхала на закордон із двома синами. З 1976 проживає в Парижі. З 1983 – заступник головного редактора журналу “Континент”. Опублікувала кілька поетичних збірників : “Вірші” (1969); “Побережжя” (1973); “Перелітаючи сніжний кордон” (1979); “Де і коли” (1985). - *Ч. II. - С. 204.*

125. *Ковальов Сергій Адамович* (1930 р.н.) – російський правозахисник. Народився в м.Середина Буда Сумської області. В 1954 закінчив біологічний факультет Московського державного університету ім. М.В. Ломоносова. Біофізик, фахівець у галузі нейтронних мереж. Опублікував близько 60-ти праць із цієї тематики. В 1968 увійшов до активу Руху із захисту прав людини в СРСР, а пізніше в травні 1969 виступив одним з організаторів “Ініціативної групи захисту прав людини в СРСР”. В 1971 К. став одним з редакторів “Хроніки поточних подій” – машинописного інформаційного бюлетена радянських правозахисників, що виходив з 1968 року. В 1974 за участь у дисидентському русі засуджений до 7 років ув’язнення та

заслання. В 1987 у розпал “горбачовської перебудови” повертається в Москву. Упродовж 1990-1993 – депутат Верховної Ради Російської Федерації. В 1994-1995 активно виступав проти введення федеральних військ у Чечню. В 1999-2003 – депутат Державної думи від блоку “Союзу правих сил”. - *Ч. II. - С. 204.*

126. “Ініціативна група по захисту прав людини в СРСР” утворилася в 1969 році. Одним із перших документів (ІГ) стало звернення в “Комісію з прав людини ООН” про політичні процеси останніх років, в т.ч. арешти П. Григоренка та І. Габая. Автори листа (Г. Алтунян – інженер (Харків), В. Борисов – робітник (Ленінград), Т.Веліканова – математик, Н. Горбаневська – поетеса, М. Джемільєв – робітник (Ташкент), С. Ковальов – біолог, В. Красін – економіст, О. Лавут – біолог, А. Левітін–Краснов – церковний письменник, Ю. Мальцев – перекладач, Л. Плющ – математик (Київ), Г. Під’япольський – науковий співробітник, Т. Ходорович – лінгвіст, П. Якір – історик, А. Якобсон – перекладач) закликали ООН засудити політичні переслідування в Радянському Союзі. - *Ч. II. - С. 205.*

127. *Буковський Володимир Константинович* (1942 р.н.) – біолог, письменник, політолог, активний учасник правозахисного руху в СРСР. Народився в м. Белбей у Башкирії, куди в період Другої світової війни була евакуйована його родина. Після війни повернувся в Москву. В 10-му класі виключений зі школи за створення рукописного літературного збірника. Отримавши освіту у вечірній середній школі, в 1959 вступив на біологічний факультет Московського державного університету ім. М. Ломоносова, звідкіль через рік був відрахований за не традиційність мислення. В 1965 організував у столиці СРСР демонстрацію протесту на захист А. Синявського та Ю. Данієля.

З 1969 бере участь у несанкціонованих поетичних читаннях біля пам’ятника В.Маяковського у Москві. В січні 1971 надав Всесвітньому конгресу психіатрів (Мехіко) матеріали про використання в СРСР психіатрії в політичних цілях. В 1972 – ув’язнений. В 1976 “Б.” в обмін на генерального секретаря Компартії Чилі Луїса Корвалана висланий з СРСР. Проживав у Швейцарії, а згодом у Великій Британії. Опублікував спогади “...І повертається вітер... Листи російського мандрівника” (1990). - *Ч. II. - С. 209.*

128. *Галансков Юрій Тимофійович* (1939- 1972) – історик, поет, активний учасник правозахисного руху в СРСР. Народився у Москві. Після закінчення школи працював на різних роботах, зокрема, електриком у театрі. Успішно склавши іспити вступив на історичний

факультет Московського державного університету, однак, був із нього виключений за власні погляди, несумісні з тогочасною ідеологією. Працював у Літературному музеї, продовжив освіту на вечірньому відділенні Московського історико-архівного інституту. Брав найактивнішу участь у несанкціонованих літературних читаннях біля пам'ятника В.Маяковському, де вперше прозвучала його поема “Людський маніфест”. В 1961 захопився ідеєю видання поетичного збірника “Фенікс” – одного з перших самвидавських видань. Всіляко прагнув створити пацифістську організацію, склав програму й статут Всесвітнього союзу прибічників загального роззброєння. Виступив одним з ініціаторів проведення мітингу московської молоді 5 грудня 1965, в ході якого гостро критикувалось партійно-державне керівництво СРСР за придушення прав і свобод, гарантованих конституцією. В січні 1968, незважаючи на широку петиційну кампанію російської громадськості на його захист, хворобу (виразка дванадцятипалої кишки) за ст. 70 КК РРФСР (антирадянська пропаганда), Г. був засуджений до 7 років виправно-трудових таборів суворого режиму. Утримувався в Мордовському таборі ЖХ / 17, де й помер від перитоніту після операції виразки. Супроти табірних правил на його могилі було встановлено великий дерев'яний хрест. 1 вересня 1991 прах Ю.Галанського був перезахоронений на Котляковському кладовищі в Москві. - *Ч. II. - С. 209.*

129. *Марченко Анатолій Тихонович* (1938- 1988) – російський письменник, учасник правозахисного руху в СРСР. Народився в Сибіру у родині залізничника. Працював у геологорозвідувальних експедиціях на шахтах та нафтопромислах. В 1958 у Карагандинській області внаслідок непорозуміння, що призвело до бійки засуджений до 2-х років позбавлення волі. З виправної колонії втік, залишився без документів. Восени 1960 намагався перетнути радянсько-іранський кордон, але був затриманий і засуджений “за зраду батьківщині” до 6-ти років ув'язнення. Відбував покарання в Мордовських таборах та у Володимирській тюрмі, де познайомився з цілим рядом інших політичних ув'язнених. Звільнившись в листопаді 1966, поселився в м. Олександрові Володимирської області, де працював вантажником. За порадою свого товариша Ю. Данієля в 1967 написав книгу про радянські політичні табори і в'язниці “Мої показання” (опублікована 1968), яка була розповсюджена в самвидаві, а згодом переведена на більшість мов. В 1968 активно виступив проти окупації Чехословаччини військами країн Варшавського договору. Протягом кінця 1960-х – 1970-х заарештовувався під різними приводами і відбував покарання у виправно-трудових таборах (1969, 1975). Категорично відмовився від запропонованої йому

еміграції. За свою правозахисну діяльність 17 березня 1981 заарештований у Москві і перевезений до Володимирської тюрми. Серед речових доказів фігурували тексти та чорновики його статей, листів тощо. Засуджений Володимирським обласним судом за ст. 70 КК РРФСР до 10 років позбавлення волі в колонії суворого режиму з наступним засланням терміном на 5 років. Відбував покарання у Пермських таборих, а згодом у Чистопільській тюрмі. Неодноразово оголошував голодування, одне з яких продовжував 117 днів. В ув'язнені ним були написані книги “От Таруси до Чуни” (1976), “Живи як усі” (1987, не завершена). Помер у в'язниці в м. Чистополі. В 1988 Європейський парламент посмертно нагородив А. Марченка премією А. Сахарова. - *Ч. II. - С. 209.*

130. *Богараз Лариса Йосипівна* (1929- 2004) – активний учасник правозахисної діяльності в СРСР. Народилася у Харкові в родині партійних працівників, учасників громадянської війни. В 1936 батько майбутньої правозахисниці був заарештований і засуджений за звинуваченням у троцькістській діяльності. В 1950 після закінчення філологічного факультету Харківського університету вийшла заміж за Юрія Даніеля і переїхала до Москви. Працювала викладачем російської мови в школах Калузьської області, а згодом столиці СРСР. В 1961-1964 – аспірант сектору математичної та структурної лінгвістики Інституту російської мови АН СРСР. В 1964-1965 рр. проживала в Новосибірську, викладала загальну лінгвістику на філологічному факультеті Новосибірського університету. В 1965 захистила кандидатську дисертацію, однак, в 1978 за рішенням ВАКа СРСР була позбавлена наукового ступеню. Лише в 1990 ВАК СРСР відмінив своє рішення і повернув їй диплом кандидата філологічних наук.

Була добре обізнана з нелегальною літературною діяльністю свого чоловіка Ю. Даніеля та А. Синявського. Після їх арешту, надавала моральної та матеріальної підтримки ув'язненим. В січні 1968 разом з П. Литвиновим підписала лист спрямований проти засудження О.Гінзбурга та його товаришів. Її підпис також стоїть під багатьма іншими правозахисними документами.

25 серпня 1968 взяла участь у демонстрації на Червоній площі проти окупації Чехословаччини військами Варшавського договору. Засуджена до 4-х років заслання. Після звільнення брала участь у діяльності ряду правозахисних організацій. Померла і похована у Москві. - *Ч. II. - С. 209.*

131. “Дервіза” – “свято врожаю”, “народне гуляння”, яке широко відзначалося кримськими татарами до Великої Вітчизняної війни.

За твердженням відомого краєзнавця Рефата Куртієва “Д.” проводилась в день осіннього рівнодення (22, 23 вересня). Перед святом будинок і двір приводилися в порядок. Господині випікали ритуальні хлібці, дівчата у святковому одязі розсіювали золу в саду та в полі, а хлопчики чистили хлів і окурювали його димом. Свято спільно відзначали жителі кількох сіл, що входили в одну общину “джемаад”. Гуляння проходило біля священного місця, що називався “азиз”. Читалася молитва, приносився в жертву баран, після чого декілька дівчат в овчинних тулубах сповіщали про початок свята. Свято продовжувалось традиційними змаганнями, кінними скачками, виконанням народних пісень. - *Ч. II. - С. 215*

132. Агентство Рейтер є одним із провідних світових агентств новин та фінансової інформації. Воно не має собі рівних по кількості складності і загальному обсягу інформації, що надається агентствам, банкам, засобам масової інформації і постійно збільшуючому числу інших ділових підпищиків. Після свого заснування Полем Юліусом Рейтером 1851 в Лондоні в якості агентства новин “Рейтер” швидко завоювало репутацію першокласного джерела міжнародних новин, що вирізняються оперативністю, точністю й незалежністю. З кінця XIX ст. Рейтер зберігає своє лідерство в інформаційній сфері, об’єднуючи більше 2500 журналістів, фотографів і операторів. Рейтер має офіси в 226 містах 97 країн, де працюють більше 19 тис. співробітників, а також володіє найбільшою у світі приватною комунікаційною мережею, яка все більше переводиться на технології Інтернет. - *Ч. II. - С. 221.*

133. *Григоренко Андрій Петрович* – активний учасник правозахисного руху, син відомого радянського правозахисника, генерала Петра Григоренка. На початку 1963 разом із своїм братом Георгієм увійшов до нелегальної організації під назвою “Союз боротьби за відродження ленінізму”, яку очолював Петро Григоренко. В жовтні 1963 почав розповсюджувати листівки, однак, 1 лютого 1964 був викритий і заарештований, а також одночасно з цим виключений з комсомолу і відрахований зі складу студентів одного з московських вузів. Унаслідок виданої А.Григоренку характеристики тривалий час не міг знайти роботу. Працював вантажником, натирником підлоги, санітаром у морзі. Учасник несанкціонованої демонстрації на Пушкінській площі 5 лютого 1965 року. Близько познайомився з М. Джемілевим, активно протестував проти нехтування прав кримськотатарського народу. Емігрував до США, де 7 років працював інженером – електриком фірми, що займалася будівництвом атомних електростанцій. Провадив велику громадську та

правозахисну роботу: засновує фонд генерала Петра Григоренка, Фонд “Крим”, активно співпрацює з асоціацією кримських татар в США, створеної Мешом Сердіяром та Фікретом Юргером. Похований у Москві. - *Ч. II. - С. 221.*

134. Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод – легальна правозахисна організація, створена 9.11.1976 в Києві. Предтечею УГГ став “Громадський комітет на захист Ніни Строкатової”, створений 21.12.1971 на чолі з В. Чорноволом. Ініціатором створення УГГ виступив письменник М. Руденко, до якого приєдналися О. Бердник, О. Мешко, Л. Лук’яненко, І. Кандиба, О. Тихий, Н. Сторкатова-Караванська, М. Матусевич, М. Маринович, П. Григоренко. Першим документом, підготовленим УГГ, була “Декларація Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод”, в якій окреслювались завдання й напрями діяльності правозахисної асоціації. Група ставила за мету сприяти ознайомленню широких кіл української громадськості з Декларацією прав людини, втілювати на практиці положення гуманітарних статей Прикінцевого Акта Гельсінської наради (1975) домагатися, щоб на всіх міжнародних нарадах, де мали обговорюватися підсумки виконання Гельсінських угод, Україна як суверенна держава і член ООН була представлена окремою делегацією, створення незалежних прес-агентств для налагодження вільного обміну інформацією.

Арешти і суди над учасниками гельсінського руху в Україні М. Руденком, О. Тихим, М. Мариновичем, М. Матусевичем та Л. Лук’яненком протягом 1977 не призвели до самоліквідації організації. У квітні 1970-х – на початку 80-х років членами УГГ стали П. Вінс, В. Овсієнко, В. Чорновіл, С. Шабатура, Д. Шумук, В. Романюк. За весь час існування УГГ (1976-1988) її членами були 41 чоловік. З них 39 за правозахисну діяльність отримали значні терміни ув’язнення, 4-В. Стус, О. Тихий, В. Марченко, Ю. Литвин – загинули в неволі. З 1976 по 1980 активісти УГГ виклали 30 заяв і звернень, 18 меморандумів і 10 бюлетенів. Допомогу й підтримку у виданні матеріалів УГГ надавали створений у листопаді 1976 р. у Вашингтоні “Комітет по забезпеченню Гельсінських гарантій в Україні” та “Закордонне представництво УГГ”, започатковане у жовтні 1978 політемігрантами П. Григоренком, Л. Плющем, Н. Світличною та Н. Строкатовою-Караванською. У вересні 1982 Президент США Р. Рейган підписав прокламацію, що оголошувала 9 листопада 1982 “Днем української Гельсінської Групи”.

Діяльність УГГ ознаменувала новий етап в українському національно-визвольному русі в 1970-х – 80-х, що поєднав боротьбу проти

національного гніту з боротьбою за демократичні права в УРСР. У липні 1988 УГГ було реорганізовано в Українську Гельсінську Спілку. - *Ч. II. - С. 223.*

135. Московська група сприяння виконанню Гельсінських угод в СРСР створена в травні 1976 з ініціативи Ю. Орлова. Її метою стало виявлення і оприлюднення фактів порушення прав людини в СРСР. Одним із перших документів групи стало звернення до Белградської конференції по перевірці виконання Гельсінських угод. Відповіддю владних структур на діяльність радянських правозахисників стали репресії стосовно членів Московської Гельсінської групи. Хвиля арештів охопила також й Україну, де були заарештовані і ув'язнені активісти Української Гельсінської групи М. Руденко, О. Тихий, М. Маринович, М. Матусевич, Л. Лук'яненко В. Стус, І. Кандиба та багато інших. Приблизно в той же час в Москві розпочався суд над засновником Московської Гельсінської групи Ю. Орловим. В Тбілісі перед судом постали й члени грузинської групи З. Гамсахурдія та Костава. Подібні судові процеси були непоодинокими. - *Ч. II. - С. 225.*

136. *Александров Григорій Матвійович* (1928 р.н.) – активний учасник правозахисного руху в СРСР. Народився в м. Москві в родині військовослужбовця. В роки фашистської окупації перебував в Миколаєві. Пізніше, прибавивши собі три роки, пішов добровольцем на фронт. З грудня 1943 по квітень 1944 воював на II-му Українському фронті, був важко поранений. В 1946-1950 вчився на юридичному факультеті Московського державного університету ім. М. Ломоносова. На формування світогляду молодого людини велике враження справило тісне спілкування з відомим істориком, академіком Е.В. Тарле. В 1951 заарештований і засуджений як автор рукопису “Пасмурове стадо мови”, присвячене Й. Сталіну, його оточенню, витокам більшовицького режиму. Звинувачений в антирадянській пропаганді та агітації за рішенням Московського суду засуджений до 25 років таборів. В 1955 після смерті Й. Сталіна звільнений від покарання.

Проживаючи в у м. Алмалик (Узбекистан) близько зійшовся з М.Джемілевім та іншим активом кримськотатарського національного руху. За деякими свідченнями саме він написав статтю “Винищення кримських татар”, яка згодом була опублікована в Парижі в газеті “Социалистический вестник”. Автор широковідомої поеми “Смолосклип над Кримом”, присвяченої самопожертві кримсько-го татарина Муси Мамута 23 липня 1978 року.

В лютому 1968 заарештований у Москві. 30 серпня 1983 р. судовою колегією Ташкентського міського суду визнаний неосудним і направлений на лікування у психіатричну лікарню. Про цей період

свого життя А. пригадував: “В 1983 мене арештували за мої книги і поему і за посильну участь у русі кримських татар. Спочатку були в’язниці – Ташкентська, Московська, Оренбургська. В Ташкентській психіатричній лікарні, куди мене відправили з Ташкентської в’язниці, експертиза визнала мене психічно здоровим, але для наших чекістів надто легким здалося покаранням тюрма та табір, і вони вирішили оголосити мене ненормальним.”

В кінці 1980-х – на початку 1990-х рр. повністю реабілітований. В 1991 взяв участь в II Курултаї кримськотатарського народу. Помер і похований у Санкт-Петербурзі. - *Ч. II. - С. 229.*

137. *Догужиєв Віталій Хусейнович* (1935 р.н.) – організатор промислового виробництва. Народився на Донбасі. По завершенню в 1958 Дніпропетровського державного університету зарахований на посаду інженера-механіка Златоустівського машинобудівного заводу. Згодом виконував обов’язки начальника групи конструкторського бюро, начальника цеху зазначеного підприємства. В 1967–1976 - директор Усть-Катавського вагонобудівельного заводу. В 1976-1983 – директор Златоустівського машинобудівельного заводу. З 1983 – заступник міністра загального машинобудування СРСР, з 1987 - перший заступник, із березня 1988 - міністр загального машинобудування СРСР, до 1991 – заступник Голови Ради Міністрів СРСР. Герой Соціалістичної Праці, лауреат Державної Премії СРСР (1977), нагороджений “Орденем Леніна” і двома “Орденами Трудового Червоного Прапора”. - *Ч. II. - С. 236*

138. Меджліс обраний у червні 1991 на II Курултаї кримськотатарського народу. В період між сесіями Курултаю є єдиним вищим представницьким органом кримськотатарського народу, що обирається Курултаєм з числа його делегатів. В своїй повсякденній діяльності Меджліс підзвітний Курултаю, керується його рішеннями, виробленим і затвердженим Положенням, нормами міжнародного права і законодавчими актами України, які не суперечать цим нормам.

Основною метою Меджлісу є ліквідація наслідків геноциду, здійсненого радянською державою стосовно кримських татар, відновлення національних та політичних прав на вільне національно-державне самовизначення на своїй національній території.

Для досягнення цієї мети Меджліс кримськотатарського народу:

-домагається здійснення комплексу заходів, спрямованих на якнайшвидше повернення і облаштування кримських татар на батьківщині в Криму;

- домагається визначити статус Криму за національно-територіальним принципом на основі реалізації кримськотатарським

народом свого невід'ємного права на самовизначення, та забезпечення гарантій додержання прав і свобод всіх людей, незалежно від їх раси, національності, політичних поглядів і віросповідання;

- вживає заходи по відродженню мови, культури, релігії, системи національного виховання і освіти, звичаїв та традицій кримських татар;

- домагається схвалення спеціальної програми, що передбачає механізм захисту економічних прав і інтересів кримськотатарського народу при проведенні економічних реформ, форми і розміри компенсації моральних і матеріальних збитків нанесених кримськотатарському народу в ході злочинної депортації 1944 р.;

- здійснює систему заходів по наданню допомоги найбільш бідуючим, схвалює і реалізує програму по охороні здоров'я, материнства і дитинства;

- бере участь в заходах по охороні природи, поліпшенню екологічного стану Криму і відновлення його природних ландшафтів.

До Меджлісу входять 33 члени, очолюваний М.Джемілевим. Інформаційне забезпечення Меджлісу здійснюється рядом друкованих видань, що існують на бюджетні кошти. Щотижня на ТБ Криму виходить передача "Анаюрт" та додаток до неї "Меджліс інформ". Має тісні зв'язки з українськими національно-демократичними силами, РУХОМ, ОРП та іншими. Діє поза правовим полем України та Республіки Крим. - *Ч. II. - С. 238.*

139. *Гаспринський Ісмаїл (1851-1914)* - мислитель, філософ, просвітител. Зростав і прилучався до освіти у Бахчисараї, де існувала, на той час, єдина друкарня в Росії для видання мусульманської літератури. Користуючись своїм впливом він водночас виступає проти політики русифікації малих народів, яка послідовно проводилась в життя урядом Російської імперії.

Як твердить М.А. Хайруддінов, Ісмаїл Гаспринський стоїть поруч із філософами С. Соловйовим, М. Бердяєвим, із тією лише різницею, що в нього не слов'яно-європейський, а суто східний погляд на самоорганізацію суспільства, світу та людини. Високоосвічена людина, І.Гаспринський активно виступав за синтез мусульманського віровчення і досягнень сучасної науки, створив і очолив Джадидистський педагогічний рух, спрямований на перехід від конфесіонального й російської світової освіти до створення національної світської освіти. Мислителю вдалося вимурувати перспективну, чітко продуману неприривну структуру національної освіти: Мекбаб (початкова школа), - Мектеб руждіє (середня школа), - медресе (вища школа).

Автор цілого ряду художніх творів, помітну роль, серед яких

займає роман “Дар-уль-Рахат мусульманпарс” (“Таємна країна”). - Ч. II. - С. 243.

140. *Челебіджихан Номан* – муфтії Криму, кримськотатарський поет. Народився за різними джерелами в 1883, або 1885 роках у с. Буюксонок Орського повіту (Північний Крим). Навчання розпочав у початковій школі у рідному селі. Пізніше продовжує навчання в медресі Акчора в Джанкої, згодом в Сімферополі та Бахчисараї. В 1906 – 1919 продовжує навчання в Туреччині. Отримавши диплом юриста й богослова, повертається на батьківщину, включається в набираючий сили національний рух. В 1912 разом із Джафаром Сейдаметом організовує товариство “Ветан” (Родина). У вересні 1917 обраний Головним муфтієм Криму й головою Кримського центрального виконавчого комітету. 1 листопада 1917 в урочистій обстановці в Палаці кримських ханів у Бахчисараї проводить I Курултай, де проголошує створення Народної Республіки Крим. У відповідності з цим була ухвалена конституція, а сам Ч. був обраний головою національного уряду. З утвердженням у Криму більшовицького режиму Ч. був заарештований. 23 лютого 1918 його було закатовано до смерті, а тіло кинуте у Чорне море. - Ч. II. - С. 243.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК*

- Абакумов В.С. 75
Абельвапов А. с. 226
Абденанова А. 26, 98, 99, 101, 102, 103; с. 215
Абдишев С.А. 58, 85
Абдраманов А. 58
Абдрешидов А. 95
Абдувелієв С. 62, 95
Абдугазієв Е.Н. 75
Абдужалілов Д. 75
Абдукадіров С. 33
Абдулджемілев Ф.С. с. 188
Абдуллаєв 148
Абдуллаєв Е.А. 75; с. 187
Абдуллаєв К. с. 262
Абдуллаєва Н. 64
Абдуль Тейфук 98
Абдулмеджитов Р. 95
Абдул-Решит 86, 89
Абдулшариф Р. 62
Абдульмінов 2, 45
Абдулхакова Е. 75; с. 191
Адульханова Е. 33
Абдураїмов В. 62
Абдураїмов Н. 72; с. 206, 209
Абдурахманов А. 3
Абдураманов А. 62, 75, 113; с. 187
Абдураманов С. 62
Абдураманов У. 82, 98
Абдурахманов М. 146; с. 232
Абдурахманов У. 121
Абдурахманов Ш. 62
Абдурашидов А. 101
Абдурашидов С. 58
Абдурешитов А. 102, 115, 122
Абдурманов А. 113
Аджалієв 96, 139
Абжелілов А. 96, 110
Абібулаєв К. с. 210
Абібулаєв І. 51, 75
Абібулаєв К. 92
Абібулаєв У. 137
Абієва 147
Абілов М. 128
Аблаєв А. 9, 64, 95
Аблаєв Е. 94, 121
Аблаєв І. 58
Аблаєв Р. 102, 115, 122, 173
Аблаєва А. 96
Аблаєва Л. 9
Аблязізов Я. 81, 93
Аблякимов А. 71, 95; с. 199
Аблякимов Г. 95
Аблякимов Я.Б. 49
Аблялімова С. 95
Аблямітов Д. с. 239
Аблямітов К. 45, 71
Абсетаров С.А. 9
Абулгазієв Е. с. 193
Агаєва М. 98
Агеев Ш. с. 247
Аджибаєва-Умерова В. 26
Адаманов 9
Азізов 32
Азізов В. 62
Азізов І.А. 49
Азізов К. 33
Азізов Р. 95
Акімов Д. 95, 98, 102, 113, 120; с. 211, 218
Аксаков З. 102
Аксьонова У.Г. 99
Аламанов Р. 75
Александров Г. с. 229

* В іменному покажчику подані номери документів та сторінки "Хроніки".

- Алексеева Л. 77
Алієв с. 222
Алієв Б. 42
Алієв Е. 121
Алієв І. 28
Алієва 58
Алімов М. 74
Алжі-Алім 9
Алімов 35, 36
Алтунян Г. 77, 100; с. 204
Алядинов Ш. с. 180, 181
Алядинова Р. 94
Алієв 120
Альчиков А.О. 49, 75
Амединов Ш.С. 18, 21, 111, 121
Аметов с. 210
Аметов А. 51, 59
Аметов Б. с. 205
Аметов 148
Аметов В. 81
Аметов Е. 58, 94, 101, 112, 113,
115, 118, 122, 124, 127,
128; с. 194, 204, 210
Аметов І. 113
Аметов Кадир 121
Аметов М. 9, 39, 95
Аметов С. 95
Аметова С. 75, 93; с. 204
Амет-хан Султан 24, 25, 32, 95,
98, 100; с. 180, 192
Амері К. с. 222
Амзаєв Н. 49
Амієв Ф. 45
Аміт О. 98
Анвар М. с. 261
Андрієвський В. С. 255
Андропов Ю.В. 32, 39, 45, 61, 98,
99, 104, 109;
с. 188, 190, 224
Аніщев В.П. 153
Антоненко-Давидович Б. 31; с. 188
Аппазов А.А. 49
Аппазов Л.А. 49
Аппазов Д. 33
Аппазов Р.С. с. 239
Арабаджи (Кучерова) 98
Арзинбе В.Г. с. 245
Аріфов М. 95
Асаков Ш. 95
Асанин 148
Асанов 18
Асанов 96
Асанов 126
Асанов А. 83; с. 183
Асанов Г.С. 49
Асанов Д. С. 202
Асанов З. 72, 75
Асанов Е. 63
Асанов І. 9
Асанов М. 58
Асанов Мурат-Рашид 109
Асанов Р. 75; с. 212
Асанов С. 21, 36
Асанов У. 75
Асанов Ф. 75
Асанов Х. 58
Асанов Ш. 58, 95, 120
Асанова Г. 87
Асанова З. 9, 39, 100; с. 199, 201,
204
Асанова С. с. 201
Атамонов Ш. 49
Атрафов Е. 173
Атрафов І. 173
Ахалая Г. 173
Ахматова А. с. 200
Ахмедов Д. 72
Ахметов Е. 75
Ахчі А. 33, 62
Бабунашвілі К. 173
Баєва Т. 77
Бабенко П. 110
Багров М. 156
Баєв Г.К. 58, 65, 71, 72, 75;
с. 194, 198, 203, 229

- Баєва Т. 77
Байрамов Р. 62, 71, 75; с. 206
Бакиров А. 168
Балич М. 109
Барановський В.В. 106, 124; с. 216
Баранчук Л.Т. 150
Барієв А. 75; с. 204, 206
Барієв С. 95
Барштейн С. 77
Баталов Б. 148
Баталова Н. 26
Батилов Н. 9
Бейтулаєва Ш. 81, 83; с. 206
Бекіров с. 210
Бекіров 59
Бекіров 132
Бекіров Д. 75
Бекіров К. 36
Бекіров Л. 74, 75, 84, 93, 100, 102,
- 137, 140
Бекіров М. 62
Бекіров О. 118
Бекіров Р. 71, 72, 115; с. 199
Бекіров С. 62, 115; с. 195
Бекіров С.-М. 24
Бекіров С.-У. 24
Бессарабська М. с. 202
Беляєв Ш. 33
Беяков А. 111
Беялов С. 140
Беялова С.Р. 145
Берберов С.Р. 169
Бердов Г.В. 151
Берія Л.П. 3, 5, 7, 75; с. 174, 178
Бешевлі І. 62
Бежанов Г. 2
Бекіров Л. с. 229
Бекіров Н. с. 246, 247, 259, 262
Бжезинський З. с. 249
Бихов Л.В. 167
Бікматова Л. С. 187
Білоцерківський В. С. 222
Білялов Н. 98, 121
Білялов Р. 102
Білялов С. 71, 95, 140; с. 208, 230
Бімелов І. с. 231
Біпарк с. 241
Бірюкова Ю.С. 75
Бобков П. 39
Богаров 63
Богомаз О.А. 139
Богораз Л. С. 210
Боджак І. 33
Бойко В.Ф. 167
Бойцум М. с. 249
Болат Ю. 18; с. 181
Болатов А. 26
Болатов Б. 26
Борисов В. с. 204
Борсеітов А. 72
Болкуєв Е. 118, 120
Бражников 21
Брежнев Л. 26, 39, 62, 71, 121;
с. 185, 195, 206, 216, 221
Бугаєвський 36, 37, 48, 81
Бугай М.Ф. 5
Будкевич А. с. 257
Буковський В. с. 209, 210
Булаєв с. 177
Булатов 98
Бучинський М. с. 248
Бьоль Г. с. 221
Ваапов А. 134
Ваганов 104
Ваганов О. 121
Вагдатли Т. 39
Валеєв Ф.Х. 21
Вальдхайм К. с. 211
Васильєв І. 77
Васога К.А. 148
Ватсон Ш. с. 253

- Ватченко О.Ф. 134
Вахібов М. 109
Вашингтон Д. с. 258
Вершинін 44, 51
Велієв 25
Велієв Е. 47; с. 190
Велієв Р. 45
Веліканова Т. с. 204
Велілаєва А. 71; с. 188
Велі С. 120, 121; с. 221
Велішаєм А. 95
Вергасов І. 75, 95
Вершинін К.А. 44; с. 191
Вікторов Ю.С. 99
Великанова Л. 77
Віллуєв Х. 168
Вільсон Е. с. 250
Віляда 9
Вілялов С. с. 230
Висоцький В.Б. 152
Вишневська Ю. 77
Вихристенко Б.І. 151, 167
Власов А.В. 167
Власовська 81
Военная А. 62
Военная Г. 62
Воєнний 94
Воєнний М. 62, 122, 127; с. 210
Воєнний Р. 39, 40; с. 210
Воєнний Т. 39, 64, 94, 134
Воєнний Ш. 156
Возгрін В. с. 238
Войцеховський А.В. 151, 167
Воробйов О. 77
Воронцов 32
Воротников 158
Вольпін А. 77
Вольф 128
Ворошилов К.Є. 17
Врублевський В. 141, 143
Всеволожський М.Н. 114
Габай І. 77, 122; с. 187, 200, 203, 206, 207, 209, 224
Гавджи О. 137, 138; с. 227
Гаврилов А.Ф. 75
Гагарін О. 75
Гаєвий О. 19
Газієв Е. с. 201
Гайдуков Г. 77
Галансков Ю. с. 209
Галашко 98
Галбаєв А. 113
Ганієва 98
Гармаш Е.М. 24
Гарчев П.І. 164
Гаспринський І. с. 244, 263
Гафаров 18
Гафаров 37
Гафаров А. 49
Гафаров А.С. 111
Гафаров Р. 72, 75; с. 205
Гафаров Ю. 95
Гвардєєв О. 95
Генрі З.Л. с. 262
Георгадзе М.П. 32, 34, 39, 45, 75, 99; с. 185
Герман А. с. 250
Герцев В.С. 124
Герцев О. 75
Герцен О.Г. 164
Гершуні В. 77
Гиренко А.М. 148, 152, 153, 158, 160, 163; с. 234
Гіоргадзе М. 173
Гітлер А. 148, 166, 167, 170, 171
Гйокдемір А. с. 243
Гладуш І.Д. 147, 165, 166, 169, 170
Глух Ф.К. 114, 119, 128, 134
Годженов Р. 106, 107, 121; с. 183, 216, 221
Голбай А. 113
Головченко І. Х. 30, 46, 114, 119, 125, 127, 134, 140, 142
Голушко М.М. 148, 152, 166, 167, 170, 171

- Гончаров 81
Горбаневська Н. с. 204
Горбачов М.С. 156, 165; с. 231
Горженов 148
Горинь М. с. 254
Горкін А. С. 177
Горшенін К. с. 177
Горький О.М. 47
Гривніна 140
Григорьева І.П. 155
Григоренко А. 77, 134; с. 221, 226, 249
Григоренко З.М. 77
Григоренко П. с. 61, 77, 128, 130, 184, 196, 200, 201, 203, 204, 219, 221, 223, 225, 226, 231, 261
Грихно 15
Гриценко 6
Гринадеров А. 58
Громико А.А. 148, 149, 153, 155, 161; с. 231, 233
Громов 75
Грушецький І.С. 120
Губанов 99
Губанова Ф. с. 213
Гульнара 9
Гура С. 173
Гусейнова Л. 64
Гусаров В. 77
Гусейнова Л. 63
Гусельникова 122
Гюльяхмедов Е. 95
- Дагджи с. 189
Дагджи А. 26, 98
Дагджи М. с. 242
Дагджи Т. 35, 36, 75, 100
Дагджиєв А. 75
Дагжеєв Д.Р. 35, 36
Дальверзін, 39
Данилів Д. с. 258
Данилін 71
Датлієв Х. 62
Демірель С. с. 240, 250, 252
- Денисенко О. 119
Деркач 58
Деркач А.П. 47
Демічев П. с. 231
Джаппаров А. 151
Джевапов І. 62, 113
Джелілов Ю. 62
Джелія 9
Джелял 150
Джемаєв А. 62
Джемалядинов С.І. 47, 51
Джепаров Е. 146
Джемілев Г. 120, 122
Джемілев Д. с. 186
Джемілев Е. 75
Джемілев І. 72
Джемілев М. 63, 77, 122, 134, 140, 173; с. 183, 186, 201, 203, 204-207, 209, 220, 222, 224, 228, 238-244, 245, 246, 249-258, 262
Джемілев Р. 39, 72, 75, 95, 98, 121, 148; с. 191, 204, 214, 216
Джемілев С. 100
Джемілев Ф. с. 191
Джемілов К. 95
Джентаров А. с. 262
Джеппаров А. 173
Джеппаров Н. 75
Джеппаров Ш. 81, 83
Дживан І. 121
Джингарадзе Г. 173
Джураєв М. с. 242
Диванов 148
Дікоган М. с. 213
Дмитрієв 122
Догужиєв В.Х. 175; с. 236
Доусок Д. с. 253
Дубогрій 26
Дугу С. 81
Дурдинець В.В. 119, 151, 167, 171
Дурієв А.П. 139
Дюбе Ф. 45

- Дядькін Й. 140; с. 229
- Ездінський К. с. 221
- Емінов Р. 72, 106, 107, 121, 141, 148; с. 205, 216
- Еміралієв Е. 95
- Еміранов К. с. 206
- Емірасанова Д. 33
- Емірвелієв О. 113
- Еміров 143
- Еміров У. 58
- Еміросанов К. 81
- Емірсалієв 81
- Емірсанов К. 83
- Емірусейнов Х.Д. 112
- Ередженев Ш. 45
- Ередженев Я.А. 122
- Ереджин Л. 120
- Ереджин Я. с. 220
- Еренбург І. 75
- Євтух В. с. 246
- Євтушенко Є. с. 231
- Єльченко Ю.М. 152, 163, 167, 169, 170
- Ємелькіна М. 77
- Єременко 96
- Єфімов В. 77
- Єфремов О. с. 230
- Жигаліна Є.Л. 109
- Жуковський М. с. 200
- Зайтулаєв А. с. 204
- Зайтуллаєв М. 58
- Зайцев 112
- Зайчук В. І. 119, 125, 167, 170, 171
- Закіров Л.Т. 64
- Закір'яєв І. 75
- Зареддінов Ю. 74
- Захаров 47
- Зверєв 3
- Звиглянич В.А. с. 258
- Зетулаєв Л.А. 44
- Зленко А. с. 263
- Зотін Л.В. с. 240
- Зоя, 36
- Зуб В. 26
- Зубенко 47, 58
- Зюсіков А. 77
- Іадиров Б. 58
- Ібрагімов А. 33
- Ібрагімов З. 75
- Ібрагімов Л. 51; с. 210, 211
- Ібрагімов Х. 102
- Ібраїмов В. 36
- Ібраїмов Е. 47; с. 183, 190
- Ібраїмов С. 62
- Ібраїмов Т. 36
- Ібраїмов У.І. 148
- Ібраїмов Ю. 95
- Ібраїмов Я. 24
- Ібріш М. 62
- Іванов В.А. 139
- Іззеєдинов 148
- Ізмаїлов Т. 113
- Ізмайлов 40
- Ізмайлов І. 121
- Ізмайлов К. 49
- Ізмайлов С. 49
- Ізмайлов Т. 113
- Ізоре 9
- Ільясєв Х. 71
- Іналджик Х. с. 252
- Ісламов А. 121
- Ісламов К. 118
- Ісмаїлов А. 47; с. 187, 190
- Ісмаїлов І. 47; с. 190
- Ісмаїлов М. 39, 62
- Ісмаїлов С. 81, 83
- Ісмаїлов Ф. 58, 62, 72, 75; с. 198
- Ісмаїлова Ш. 122
- Ісмаїлова Н. 39
- Ісмаїлови 47
- Ісмєдов С. 62

- Ісхан Х. с. 249
Ішков 95
Іщенко 81
- Каганович Л.М. 3
Кадієв Р. с. 205
Кадиров 59
Кадиров 138
Кадиров А. 51; с. 195
Кадиров Б. 9
Кадиров Г.Х. 152
Кадиров З. 95, 117
Кадиров Н. 75
Кадиров Ш. 49
Кадирова І. 21
Кадієв 147
Кадієв Р. 75
Кадієва 21
Кадрі-заде З. с. 264
Кайбулаєв Шю 173
Калафатов Е. 121
Калиновський А. 77
Кальченко Н.Т. 20, 43
Камілов А. 121
Камінська Д. с. 209
Каплан А. 77
Капотін М. 26
Каптуганська Т. 75
Капчук 81
Кара А. 47
Кара Г. 37
Кара Іззет 47
Кара Ісмет 47
Кара Е. 47
Кара Мавіле 47
Кара Мустафа 47
Караванський С. с. 185
Караєв Е. 47, 75
Караєв І. 75
Каралієва М. 75
Караметов С. 81, 83
Каранадзе Г. с. 174
Карасик С. 77
- Карімов А. 75; с. 188
Каролієва Е. 122
Касимов 104
Касимов Д. 75
Касимов І. 63
Касимов Л. 106, 107, 121
Касимов С. 95
Касимов Я. с. 216
Катяров 9
Кашка Б. 81
Качаловський Є.В. 166
Каясов Т. 49
Кенджаметов Л. 128
Кенже Р. с. 245
Кержавін М. с. 200
Керзимун Л. 77
Керімов А. 49, 95
Кириченко М.К. 114; с. 212
Кириченко О.І. 16, 19; с. 178, 180
Кисельов С.І. 56
Кім Ю. 77
Клеблеєва Р. 63
Круглов С. с. 176
Кобулов А.З. 3
Кобулов Б.З. 1, 2, 4, 5; с. 178
Ковальов С. 77; с. 204
Ковальова М.С. 49
Козарінов 77
Коішу М. 113
Колесниченко М.П. 150
Комяхов В. 21; с. 182
Консул О. 83
Консул У. 81
Корнілов Л. 77
Корнієнко А.І. 159
Корнієнко О.І. 166, 167, 171
Корніясенко О.К. 155
Косигін О.М. 39, 62; с. 195
Костерін О.Є. 52, 72, 75; с. 200

- Костеріна В.І. 52, 72
Костеріна І. 77
Костеріна Н.О. 52
Котана С. 62
Кравцов З
Кравчук Л.М. с. 152, 159, 162, 166,
167, 170, 171, 176, 177, 239, 250, 251
Красін В. 77, с. 204
Крикун С.І. 18, 23, 92
Крот А.Т. 99
Круглов С. с. 176
Крючков 14
Крядова Р.Ф. 138
Кузнецов М.В. 8
Кулик 96
Кулик М. 110
Куляс П.П. 152
Куляса П.П. 167
Кунаев 102
Купрін І. 26
Курас І. с. 254, 260
Курдмезіров Р. 128
Курош У 112
Курсейтова 99
Куртаметов Ю. 81, 83
Куртасманов Б.М. 169
Куртбедінов З. С. 231
Куртбедінов С. 75
Куртвеліев Я. 96, 110
Куртеітов Д. с. 213
Куртієв Р. с. 244
Куртмоллаєв М. 95
Куртсеітов Д. 112
Куртумеров Е. 98, 101, 102, 103,
109, 112, 148; с. 214, 218
Куртумеров О. 113
Кутай Х. с. 242
Кутєпов 109
Кучма Л.Д. с. 258, 264
Кязима М.К. 120, 122; с. 221
Лавут О.П. 77; с. 229
Лауб Г. с. 222
Левітін-Краснов А. 77; с. 222
Левін А. 77
Ленар 9
Ленін В.І. 26, 39, 45, 47, 49, 51,
63, 71, 72, 75, 81, 82, 84, 85, 87,
88, 90, 95, 98, 102, 109, 120, 121,
148, 150, 155, 157, 158
Леонтович М. с. 192
Лисенко М. с. 208
Литвинов П. с. 209, 221
Ліля 9
Лім А. с. 222
Лісович Б. с. 247, 248
Лобинцев І.М. 30
Лозовий 44
Ломанов С. 113
Лопухов З
Лук'янов С.М. 98
Лук'янович 72
Лутак І.К. 95, 107, 115, 116, 119,
120; с. 216
Любарський К. с. 200
Любимов З
Люманов А. 145
Ляшко О.П. 36, 37, 43, 52-56, 58,
120, 134
Мазінов Е. 99; с. 213
Мазінова С. 112
Макаренко В. 129, 132, 137, 140, 142
Макс ван дер Стул с. 248
Максудов 117
Максудова З.-А. Д. 21; с. 182
Максумов 98
Макухін А.Н. 47; с. 190
Малаєв А. 75
Маланчук В.Ю. 123
Маленков Г. с. 177
Мальський 109
Мальцев Ю. 77

- Мамбетджанов Х. 26
Мамеддулаєв І. с. 228
Маметов А.-Н. 40
Маметов Е. 39
Маметов С. 113
Мамут М. 136, 139; с. 226
Мамутов 128
Мамутов Б. с. 202
Мамутов В. 62
Мамутов М. 63
Мамутов О. 58
Мамутов Р. 62
Мамутова Х. 95
Мамцов А. 95
Мандражи І. 63
Манштейн 110
Маренич Г.Ю. 148
Марія 9
Мартинов Є. 110
Мартинов М. 47, 56, 66, 72; с. 208
Марченко А. с. 209
Масол В.А. 148
Махараз Н. с. 208
Маша П. с. 244
Меджитов В. 63
Меджитова Р. 62
Мельжинська К. 77
Мельник 81
Мемедалієва Н. 33
Меметов Е.М. 75
Меметов С. 75, 113
Меметов 132
Меметов 134
Меметов 139
Меметов 143
Меметов 144
Меметов 148
Меметов Е. 39, 52, 72, 75
Меметов З. 62
Меметов Р. 49
Меметов С. 52, 72, 95, 140
Меметов Ю. 52
Меметова Г. 62
Меннанов Д. 26
Меннанов С. 26
Меркулов В. с. 174
Метов С. 9
Микола Палкін 47
Миронов Н. 75
Михальченко М. с. 249
Мишко-татарин 98
Мікіна 150
Мікоян А.І. 45, 98; с. 184
Міллер У.Г. с. 252
Мінзатов А. 62
Місчанов Ф. 137, 144, 151, 155
Мітерев 3
Мішутін Ф. 97
Мозговий І.А. 114
Моїсєєв Н.А. 35, 36, 40
Мокроусов О.В. 110
Мойсєєв М. с. 189
Молла А. 72
Мотиль Д. с. 202
Мубінов 95
Муджабалаєв М. с. 210
Муджиєв І. с. 205
Муєдінов Э. 9
Муждабаєв 93
Муждабаєв З. 58, 140
Музафаров Р. 39, 72, 112, 118,
168; с. 222, 228
Мумджи 93
Муратов Абдураміт с. 221
Муратов А. 63
Муратов Абдурашит 121
Муратов Р. 72, 75, 95
Мургазаєв с. 205
Мургазаєв В.М. 18, 21, 24, 25, 111
Мургазаєв Д.М. 72
Мургазаєва Ш. 83
Мургазарова Х. 33
Мусієнко П. 100, 101, 102, 103,
109, 112, 121, 122
Мусліядинов Р. 134
Мустафа О. 51

- Мустафаєв 59
Мустафаєв 145
Мустафаєв 148
Мустафаєв А. 9, 49, 173
Мустафаєв Е. 75, 112
Мустафаєв І. 134; с. 225
Мустафаєв К. с. 195
Мустафаєв Р. 98, 121; с. 180
Мустафаєв М. 95, 102
Мустафаєв Н. 94
Мустафаєв О. 72, 95
Мустафаєв С. 121, 139
Мустафаєва 126
Мустафаєва А. 130, 133, 139; с. 224
Мустафаєва Аджимеляк 130; с. 224
Мустафаєва Г. 94, с. 210
Мустафаєва С. с. 208
Мустафаєва Г. 94
Мустаф'єв С. 128
Мустаф'єва Г. 79; с. 204
Муха С. 121, 143, 144, 145
Мухарас Н. с. 229
Мухтаров 128
Мухтаров О. 33, 95
Мухтеремов Ш. 113
Мюгге С. 77
Мягков С.П. 116
Мясоедов 83
- Набі 148
Навої А. 75
Надинський Н. 109
Насруллаєв 81
Наумова 75
Нафеев А. с. 218
Нафеев Р. 128
Недобора В. 77
Некрич О. 141; с. 220
Неметулаєв Ф. 45
Неметулаєва Ф.С. 21
Нішанов Р.Н. 152, 173
Нікітченко В.Ф. 23, 24, 26, 27, 28, 31, 32, 38, 42, 43, 47-50, 52-56, 58-60, 68-70, 79, 80, 82, 84-88; с. 188, 192, 194, 203, 204, 207
- Новіков 47
Номанов А. 9
Норсметген О. с. 254
Нуретдинов Р. 95
Нурі М. с. 261
Нуріс 9
Нурфет 72
- Ободов С. 45
Овчаренко Ф.Д. 95
Огарко В.І. 152
Огли І.А. 109
Однороманенко О.М. 23, 26-28, 32, 40, 44, 47, 49, 50, 52-56, 58-60, 65-67, 70, 74, 78, 79, 83-88, 90, 92-94
Озенбашли А. 82, 100; с. 242
Окуджава Б. с. 231
Оленник 81
Оленченко М. 26
Олійник П.А. 124
Олінцев 75
Омеров А.А. 165
Омеров М. с. 182-184
Омеров С. 106, 121; с. 240, 245, 246
Омеров Ф. 63
Онурав Т. с. 242
Опанасюк Д.Г. 22, 96; с. 215
Орлик М.А. 162
Орлов Г.М. 64
Осанова А. 81
Осипенко П.Г. 152, 166, 167, 170, 171
Осіанов О. 39
Осман 104
Османов с. 211
Османов с. 190
Османов Аблялім 39
Османов А.О. 165
Османов Артемій 124

- Османов Б. 35, 36, 84, 95, 100, 111, 118, 120, 122, 124, 127, 128, 134, 141, 143, 144
Османов Е. 51
Османов З. 95
Османов Мансур 31
Османов Муксим 39, 56, 95, 100, 118, 120, 127, 128, 133, 134, 139-141; с. 188, 224
Османов Р. 72, 85, 90, 93, 95, 101, 102, 133, 150, 155, 173; с. 233
Османов С. 52, 72, 75
Османов Ю.Б. 36, 62, 72, 75, 87, 124; с. 201, 206, 230, 242
Османови 147
Оуен Р. 144
Оя К. 173
- Павленко П.А. 95
Павлова К.П. 35, 36
Палажченко Є.Я. 123
Парасотченко С. 110
Палецкіс 61
Панченко Т. с. 209
Парек Л. 173
Патель А. 75
Пауков Г.Г. 150
Пашко А. с. 255
Пашков М. 111
Педан Ю.А. 132
Первенцев А.О. 18, 95
Перне Ю. с. 241
Петренко М. 77
Петров 18
Петрова Г. 77
Петровський Л. 77
Пегов М. 17
Пелікан І. с. 222
Пирожков С. с. 249
Писарев С. 77
Пишка М. с. 249
Підгорний М.В. 21, 22, 34, 39, 62, 71, 121, 122; с. 182
- Піяшев І.І. 1
Плющ Л. 77, 100; с. 202, 204
Подольський С. 77
Подяпольський Г. 77
Полудень М.П. 137
Понма Л. с. 256
Пономарьов А. 77
Поска Ф. 47, 81, 83; с. 190
Поспелов П. с. 177
Потачкін Е.Ф. 132
Потебенько М.О. 166, 167
Продан К.К. 141
Прис-Хайке А. с. 255
Приставкін В. с. 231
Пуришкевич 75
Пустовойченко Е.І. 148
- Райзуллаєв В. с. 222
Разумовський Г. с. 231
Ракитянський В. 77
Рамазанов І. 39, 121
Рамазанов Р. 72, 82, 98, 101, 104, 109, 118; с. 214, 217, 218
Расинов Ю. 63, 72
Расулов М. 52, 63
Расулов 96
Рашидов А. с. 217
Рашидов Ш. Р. 39, 75, 108, 110, 121; с. 184, 217, 227
Ревкін М.В. 44
Редька 47
Рейнер 109
Ресулов М. 62
Рефатов А.-М. 109
Рефатов Р. 128
Рефатова Х. 9
Решидов А.І. 44, 45, 51, 82, 93, 98, 106, 107; с. 191
Решидов М. 49
Решитов 143
Рижов 9
Розенберг А. 164
Романовський О.Л. 152

- Ротт К.Ф. с. 254
Рощупкін О.М. 124, 152, 162, 170,
171; с. 233
Рудаков І. 77
Руденко Р. 39, 98; с. 189, 206
Руденко 122
Руснак Ф.Г. 151
- Сагинбаєв З. 91, 95; с. 210
Садлаєв Н. 9
Сайко П. 33
Сакаєв А.У. 109
Салаватов Р. 62
Салаватов Ш. 96, 110
Салдінов Х.А. 75
Саметдинов К.С. 49
Самаєв М.Т. 131
Сапоненко Г.П. 151
Сарваров Ю. 173
Сар'ян М. 75
Саттаров О. 58
Сахаров А.Д. 113, 123, 124, 127,
128; с. 192, 200, 211, 218, 227
Сахетов М. 75
Свитумер Е. 98
Севрій Н. 112
Седих С. 96
Сеїдхали 147
Сеїнтшаєв В. 39
Сеїтаблаєв С. 72
Сеїтаблаєв Ш. 72
Сеїтвапов Е. 95, 101, 118, 122,
139-141, 143-144, 155
Сеїтвапови 115
Сеїтвелієв С. 98
Сеїтджалілов С. 116
Саїтжалілови с. 220
Сеїтмеметов А. 93, 122
Сеїтметов с. 210
Сеїтметов О. 100
Сеїтов Я. 127
Сеїтшаєв Б. 39
Сеїтшаєв Ш. 58
- Сеїтшаєва П. 58
Сеїдалієв А. с.206
Сеїдалієв Ф. 66; с. 197, 199
Сеїдалієва А. 83, 151
Сеїдаметов Р. 75
Сеїдаметов С. 95
Сеїдоліва Ш. 81
Сеїтаблаєв С. 75
Сеїтаблаєв Ш. 62, 63
Сеїтбекиров А.К. 75
Сеїтвелієв М. 62
Сеїтмеметов Д. 95
Сеїтмеметов С. 62
Сеїтмуратова А. 39, 75, 98, 122,
134, 139; с. 189, 210
Сеїтумеров Н. 95
Сеїтхалілов М. 95
Секеринський С.А. 164
Селімов 96
Селімов 148
Селімов М. с. 180
Селімов Мустафа 18, 121
Селімов Мідат 121
Селімов М.В. 98, 111
Селімов Я. 74
Сельвінський І.Я. 75
Семенов 15, 30
Семідляєв В. 71, 72, 86, 92, 101,
103, 118; с. 210, 215
Семметов А. 45
Сервер 9
Сергеев 75
Сергієвська М. 77
Сердароглу Р. с. 243
Серрі Х. с. 252
Сетар 9
Сеттаров О. 62
Сефаров Е. с. 215
Сефаров Р.А. 75
Сеферов Е. 75, 112, 141
Сеферов Р. 39
Серов І.О. 1, 4, 5
Симонов К. 75

- Симонов 122
Сіренко Ф. 20
Скаба А.Д. 24
Сладкевич 6
Слободжак 81
Слощенко 81
Смаїлов О.І. 122
Сметанін, 75
Смирнов 21
Соколов І.З. 127, 128, 132-138, 140
Солженіцин А.І. 123
Соловійов 81
Сорос Д. с. 256
Софу Л. 39
Сталін Й.В. 3, 5, 7, 26, 52, 75, 120,
155; с. 175, 177, 229
Старовойтова Г. с. 252
Стасенков Ю.В. 62
Стафійчук І.П. 152
Степаненко 18
Стецько С. с. 259
Стефанус 110
Сулейман В. 106
Сулейманов Е. 117
Сулейманов Л. 102, 113
Сулейманов М. 9
Сулейманов Х. 9
Сулейманова Е.С. 36, 75
Суперфін Г. с. 221
Суслов М.А. с. 172
Сустафаєв С. 150
Таїров С.М. 49, 109, 121, 126
Тарасюк І.С. 99
Таталі М. 62
Тарароєв 30
Тахлу-Саріє А. с. 211
Тезиков Л. 75, 95
Твердохлебов А. с. 211
Телесін Ю. 77
Тельнюк С.В. 123; с. 222
Темиров Е. 94
Терлекчі 24, 25
Терновський Л. 77
Тингеро Т. 74
Титаренко О.А. 148, 149, 151,
152, 156, 159, 160, 164,
165, 167 169-172; с. 229
Тиховський А.І. 116
Тихомиров 62, 71, 95
Тігрід П. с. 221
Тіппа А.М. 153, 154
Токли Г. 47
Токмакова 24, 25
Топузов Д. 9
Тохлу 126
Трояк М.З. 124
Туркин Н.Л. 96
Улонова Е. 63, 72; с. 200
Ульфстед Е. с. 254
Ульясов Х. с. 199
Умеров 47, 59
Умеров А. 51, 84, 115, 120, 121,
141; с. 195, 221
Умерова А. 33
Умеров Б. 36, 37, 100, 111, 117,
120-122, 150, 151, 153,
155; с. 233
Умеров Г. 95
Умеров Е. 43, 94, 100, 141
Умеров Іскандер 51
Умеров Ільмі 117
Умеров Мамут 21
Умеров Мурат 75
Умеров Р. 51, 58, 72, 75, 81, 83,
95, 117; с. 194, 205
Умеров С. 64, 75, 98; с. 183, 184
Умеров У. 39
Умеров Ш. 45, 168
Умеров Я.Н. 23, 26, 37; с. 184
Уметов Е. с. 210
Уркуметов К. 112
Уршанов А.І. 109
Усеїнов 59
Усеїнов 148

- Усеїнов А. 62
Усеїнов М. 95
Усеїнов Н. 113, 118
Усеїнов Р. 121, 140
Усеїнов С. 95, 148
Усеїнов Ф. с. 196
Усеїнова С. 128
Усієнова Х. С. 187
Усманов Д. 71
Уста 139
- Фазил 9
Файзулаєв В. 126, 128
Фаттаєва З. 95, 113
Фатьма 9
Федорчук А.І. 40
Федорчук В.В. 89, 90, 91, 93, 94,
95, 100-104, 106, 109, 112, 113, 115,
118, 122-125, 127, 128, 130, 133, 134,
137, 138, 140-142
Федотов 94
Федуличев Л.А. 153
Феттаєв Ш.А. 148
Філін О. с. 221
Філіппова А.С. 99
Франк В. с. 222
Франк Г. 52
Франко Т. с. 208
- Хайретдинов Р. 62
Хайретдинов Х. 75
Хайрутдинова Е. 63, 95
Хазієв М.А. 30
Хайров І. 72, 75, 95; с. 199, 205
Хайтас Айше 47
Хайтас Асан 47
Хайтас Е. 47
Хайтас І. 47
Хайтас М. 47
Хайтас Н. 47
Хайтас Х. 47
Халич 126
Халібаєв С. 75; с. 206, 210
- Халієв Е. 99
Халіков Е. 101, 103, 112
Халілов 45
Халілов 93
Халілов А. 62, 72, 101, 103; с. 214
Халілов Е. 106, 107, 118, 121;
с. 214, 216, 218
Халілов К. 30, 150
Халілов М. 72, 75, 95; с. 204
Халілов Р. 39, 65, 95, 141; с. 193
Халілов С. 58
Халілов Ф. 81, 83, 87
Халілова З. 62
Халілова М. 62
Халімов 24, 25
Халлквіст М. с. 254
Хаманов Р. 58
Хамлі М. 113
Хандже 87
Хатіпов А. 51
Хаялієв Н. 95
Хідде М. Вандер Веер с. 257
Ходжаєва У. с. 188
Ходжаметов Т. 96, 110
Холібаєв С. 98
Хрущов М.С. 16; с. 181, 182
Хуснутдінов 75
- Шабанов Е. 75, 81, 83, 101, 102,
118, 122, 141, 143, 150, 156,
167; с. 198, 201, 218
Шабанова З. 81
Шамратов С. с. 189
Шамсутдинов Ф. 117
Шамсутдинова С. 72
Шамуратов С. 75
Шаралієв 63, 72
Шафаревич І. с. 211
Шевкет 9
Шевцов В. 32
Шевченко Т.Г. 154
Шейтов Ф. 95
Шелепін 61; с. 177

- Шелест П.Ю. 23-29, 32, 33, 38-40,
43-50, 52-56, 58-60, 65-67, 70, 74,
70, 74, 78-80, 83-88, 90-94; с. 185, 186
- Шемьї-Заде Е. 21
- Шередега І.С. 4
- Шиян 11, 12
- Шолохов М.О. 23; с. 184
- Штейн Ю. 77
- Шульц 109
- Шумейко П.І. 47
- Шульженко Б. 27, 36-41, 47, 65-67,
78; с. 197
- Шулякова М.Ф. 24
- Щербицький В.В. 95, 96, 99, 100-104,
106, 107, 109, 109, 115, 118, 120-124,
126-128, 130, 133-136, 137-144, 148,
149, 154-155, 156, 164, 168, 169;
с. 215, 216, 222, 223, 226, 227
- Щолоков М.О. 39, 126; с. 189, 223
- Щукаєв 62
- Цветаєва М. с. 200
- Цепов Л. 9
- Цибух В.І. 151
- Цимовський Б.І. 167
- Чабанов М. 75
- Чабанов У. 47
- Чайлох Р. 95
- Чалбаш Х. 118, 121, 122
- Чалідзе В. с. 212
- Чапчакчи Х. 99
- Чарух Р. 112
- Чачі М. 49
- Чеж 81
- Чекмаров О. 75
- Челебі Е. с. 249
- Челебіджихан Н. с. 244
- Челебієв Д. 75, 95
- Чембієв 150
- Чемодуров Т.Н. 57, 75, 129, 132; с. 194
- Черкашин А.К. 47
- Чернишов В.В. 9
- Черничкін 40
- Чистяков А.Н. 151, 167
- Чібішева Ш. 39
- Чкі Р. 49
- Чобан-Заде Б. с. 244
- Чобанов М. 72, 139, 140, 143;
с. 198, 228, 262
- Чолаков М. 49, 58
- Чорновіл В. с. 255
- Чумак А.С. 125, 132, 134, 140-144,
149, 152, 156, 159, 160, 162,
166, 167, 169, 170, 171
- Чубаров Р. с. 240, 243, 247, 248,
251, 252, 258, 261, 262
- Юнусов І. 39, 101, 102
- Юнусов Р. 128
- Юнусова 94, 126
- Юнусова 126
- Юрдашев І. 95
- Юр'єв 9
- Юртер Ф. 148; с. 229, 267
- Юсупов 3
- Юсупов І. 39
- Юсупов М. 58, 71, 72; с. 198
- Юсупова 143
- Яг'єв А. 145
- Ягічев У. 63
- Язгон Т. с. 257
- Язиджієв І. 75
- Якір А. с. 205
- Якір І. 77, 100
- Якобсон А. 77
- Яковлев 71
- Якуб 9
- Якубов Е. 58
- Якубов І. 58
- Якубов Ф.Г. 63
- Якубов Ю. 58
- Якубов Я. 95
- Якубова А. 58
- Янбатов 122
- Янукович В. с. 264
- Ярко М.М. 109

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК*

- Абінськ, залізнична станція, місто Краснодарського краю 47, 81
Абрикосівка, село Кіровського району Кримської області 137, 138
Абхазія 109, 113, 155; с. 245
Азербайджан 74, 113, 147, 156
Азія 21
Ай-Серес, село в Кримській області 122
Акимівський район Запорізької області с. 180
Аккурганський район Ташкентської області 47, 49, 64, 72, 95
Ак-Мечетський район Кримської АРСР (в грудні 1944 р.
перейменований в Чорноморський район Кримської області) 6
Албанія 109
Алмалик, місто Ташкентської області Узбецької РСР 39, 63, 72
Алмазор, селище 71, 72
Алтайський край 8
Алупка місто 98, 149; с. 212
Алушта місто 1, 6, 14, 15, 35, 41, 87, 110
Анапа, місто Краснодарського краю 46
Анкара, місто с. 240, 243, 261
Ангрен, місто Ташкентської області Узбецької РСР 39, 72, 95, 98,
99, 113; с. 186, 205, 209
Андижан, місто Узбецької РСР 24, 39, 45, 46, 48, 54, 62, 63, 71, 72,
85, 95; с. 186, 188, 191 208
Андижанська область Узбецької РСР 9, 39, 56, 64, 71, 95, 102, 113,
116, 128
Армянськ, місто Красноперекопського району Кримської області 100
Ароматне, село Білогірського району Кримської області с. 211
Асканія Нова, селище міського типу в Херсонській області 94
Астрахань, місто Російської Федерації 102; с. 218
Африка 21
- Багате, село Білогірського р-ну Кримської області 153
Баку місто 39, 80, 120, 122
Балаклава 6, 14, 110
Балатон озеро в Угорщині 109
Банд-Брук, місто в США с. 231
Батальне, село Ленінського району Кримської області 128
Бахчисарай, місто Кримської області 21, 24, 38, 41, 43, 66, 110, 153;
с. 174, 239-242, 248-250, 252, 254, 265

* В географічному покажчику подані номери документів та сторінки "Хроніки".

- Бахчисарайський район Кримської області 6, 14, 110, 139, 169
Башкирська АРСР 16, 113
Баяут, місто Сирдар'їнської області Узбекикої РСР 39
Беговат (з 1964 м. Бекабад) місто Ташкентської області Узбекикої РСР 45, 58, 72, 134
Бекабад, місто Ташкентської області Узбекикої РСР 39, 56, 63, 64, 72, 75, 78, 95, 96, 98, 99, 113, 144; с. 186, 204, 208, 212
Бериславський район Херсонської області 94
Берлін, місто 82, 110; с. 238
Белгород, місто Російської Федерації 96
Білогірськ, місто Кримської області 41, 81, 110, 112, 113, 118, 122, 133, 142, 150, 156, 157, 161, 165; с. 201, 222, 224, 226, 233
Білогірський район Кримської області 14, 80, 83, 101, 113, 118, 131, 137, 139, 156, 161, 167; с. 218, 227
Білоруська РСР 98, 109, 113, 147, 158
Бішкек, місто с. 241
Біюк-Онларський район Кримської АРСР (в 1944 р. перейменованний в Октябрський район Кримської області) 4, 6
Болгарія 30; с. 263
Бохумі, місто в Німеччині с. 247
Будапешт, місто 27; с. 192
Булунгерський район Самаркандської області 56
Бухара, місто Узбекикої РСР 39, 45, 62
- Вагіф, місто 72
Велика Британія 120, 145; с. 247, 261
Веселе, село Феодосійського району Кримської області с. 190
Виноградівка село Ленінського району Кримської області 83
Виноградне, село Ленінського району Кримської області 81
Відкрите, село Первомайського району Кримської області 116
Вірменська РСР 113, 147, 156
Воїнка, село Красноперекопського району Кримської області 112
Волзьк, місто Марійської АРСР 39
Воронеж, місто Російської Федерації 36
Ворошиловградська (тепер Луганська) область 100, 105
- Гавана, місто 109
Гданськ, місто в Польщі с. 251
Геленджик, місто Краснодарського краю Російської Федерації 46
Гельсінки, місто 121
Генеральське, село Алуштинського району Кримської області 47, 51
Генічеськ, місто Херсонської області 51, 79, 85, 100, 112, 120, 122; с. 215

Генічеський район Херсонської області 81, 94, 97, 100, 101, 118, 137,
138, 146; с. 232

Голландія с. 247, 259, 263

Горлинка, село Білогірського району Кримської області 126; с. 223

Гранітне, село Тельманівського району Донецької обл. 101, 118

Греція 30

Грузинська РСР, 10, 17, 108, 113, 147

Грушевка, село Судакського району Кримської області 142; с. 229

Грушевка, село Кіровського району Кримської області 139

Гулістан, місто Сирдар'їнської області Узбекикої РСР 24, 25, 39, 49,
62, 63, 95; с. 205

Гур'єв, місто Казахської РСР 5, 39, 94

Гур'євська область Казахської РСР 16, 94

Густ, м. 45

Дагестан 74, 113

Данія с. 255

Джамбул, місто Казахській РСР 39, 72

Джанкой, місто Кримської області 47, 96, 110; с. 217

Джанкойський район Кримської області 6, 14, 155

Джермак-Кашик, село Ленінського району Кримської області 101

Джума, місто Самаркандської області Узбекикої РСР 39

Демерджи, село Алуштинського району Кримської області 109, 130

Дивне, село Білогірського району Кримської області 126; с. 222

Дніпро, річка 82

Донбас 157

Донецьк, місто 39; с. 229

Донецька область 100, 105, 107, 118, 128, 138; с. 220, 224

Донське, село Сімферопольського району Кримської області 101,
135, 138; с. 213, 226

Душанбе, місто 39

Естонія 113, 146

Євпаторія, місто Кримської області 6, 14, 15, 41, 45, 110, 153; с. 180

Жданов, місто (тепер Маріуполь) Донецької області 109

Женева, місто с. 259

Жовтневе, село Первомайського району Кримської області 139

Жуковський, місто Московської області с. 201

Закавказзя 90, 95, 109

Закарпатська область с. 182

- Запоріжжя, місто 19, 128, 166; с. 180, 213, 215, 224
Запорізька область 19, 20, 22, 30, 36, 39, 71, 72, 74, 76, 89, 91-93, 97,
100, 101, 102, 105, 107, 112, 113, 114, 118, 120, 122,
124, 128, 139, 141-145, 152, 154, 156-157, 159, 160,
161, 163, 166, 167, 169; с. 181, 182, 203, 214, 219, 220,
222, 224, 234
Зіадін, селище в Самаркандській області Узбекикої РСР 63
Зірбулак, залізнична станція Самаркандської області Узбекикої
РСР 9, 39
Зуйський район Кримської АРСР 4, 6, 14, 110
- Іванівський район Херсонської області 145; с. 232
Ізраїль с. 250
Іран 30
Іркутськ, місто Російської Федерації 36
Італія 120; с. 247
Ічкінський район Кримської АРСР (в 1944 р. перейменованний у
Советський район Кримської області) 2, 6
- Кабардино-Балкарська АРСР 113
Кавказ 90, 109
Казань, місто 21
Казахська РСР 8, 39, 95, 113, 118, 127, 147, 158, 175; с. 223, 231, 250
Каланчацький район Херсонської області 94
Калинівка, село Ленінського району Кримської області 81, 83; с. 226
Калінін, місто в Російській Федерації с. 229
Калінінград, місто 72
Калінінський район Ташкентської області Узбекикої РСР 72
Камишлик, смт Кримської області с. 206
Капсхор (Морське), село в Кримській області 47; с. 190
Карасубазарський район Кримської АРСР (в 1944 р. перейменова-
ний у Білогірський район Кримської області) 4, 6
- Карелія, 109
Кари, село Ленінського району Кримської області 82
Каттакурган місто Узбекикої РСР 39, 62
Каховський район Херсонської області 94
Каунчі, село Янгіюльського району Ташкентської області 51
Кашкадар'їнська область Узбекикої РСР 39
Кемерово, місто Російської Федерації 39; с. 227
Кемеровська область 8, 16
Керч, місто 6, 14, 15, 35, 98, 110
Київ, місто 22, 23, 39, 46-48, 79, 80, 84-96, 99, 100, 104, 114-116,
118-128, 130-140, 141-157; с. 181, 182, 184, 188, 189, 1192, 197, 207, 211,

- 212, 215, 222, 227, 233-235, 239, 240, 245, 246, 248, 249-251, 257, 258, 260-264
Київська область 100, 105, 118
Кизилівка, село Білогірського району Кримської області 81
Киргизька РСР 8, 113, 147, 175
Киргилі, місто Узбекицької РСР 95, 117
Кисловодськ, місто 39
Китай 120
Кібрай, село Оржонікідзенського району Ташкентської області 62, 72
Кіпр, острів с. 242
Кіровоградська область 100, 105
Кіровський район Кримської області 2, 6, 14, 101, 112, 118, 131, 137, 139, 156, 161; с. 227-228
Кітаб, селище Кашкадар'їнської області Узбекистану 39
Койташ, місто Киргизької ССР 39
Коканд, місто в Ферганській області 39, 58, 95; с. 186
Кольчугіно, село Сімферопольського району Кримської області с. 253
Констанца, місто в Румунії с. 263
Кормове, село Первомайського району Кримської області 96
Королєве, село Ленінського району Кримської області 81
Красний Крим, село Сімферопольського району Кримської області 99, 112
Краснівка, село Сімферопольського району Кримської області 137
Красногвардійськ, місто в Самаркандській обл. 58, 64, 72; с. 205
Красногвардійськ, місто Кримської області с. 225
Красногвардійський район Кримської області 14, 64, 139, 168, 169
Красногірка, село Ленінського району Кримської області 81
Краснодар, місто Російської Федерації 47
Краснодарський край, 27, 39, 46, 47, 51, 59, 85, 90, 95, 101, 102, 114, 118, 127, 139, 140, 142, 149, 160, 167; с. 192, 195, 233, 234
Красноперекопський район Кримської області 6, 64, 93, 101, 118, 131
Красноярськ, місто 36
Красноярський край 8
Кримськ, місто Краснодарського краю Російської Федерації 39, 47, 55, 57, 72, 90; с. 193
Кримський район Краснодарського краю 46, 62
Кубань 36
Кувасой, місто 39
Куйбишев (нині Самара) місто 5
Куйбишевський район Кримської області 6, 14, 21
Курган-Тюбе, місто Таджикицької області 95
Курське, село Білогірського району Кримської області 84, 122, 137; с. 227
Кучкарата Сергілі, місто Узбекицької РСР 39

- Лариндорський район Кримської АРСР (у 1944 р. перейменований в Первомайський район Кримської області) 6
Латвійська РСР 109, 113, 147
Ленінабад, місто Таджикиської РСР 35, 36, 39, 40, 62, 75, 95, 148
Ленінград, місто (нині Санкт-Петербург) 39, 69, 70, 82, 89, 104, 127, 132;
с. 207, 239, 247
Леніно, селище міського типу Кримської області 83, 169; с. 236
Ленінськ, місто 39, 62
Ленінський район Кримської області 6, 14, 35, 64, 81, 83, 100, 101,
102, 131, 138; с. 215, 228
Литовська РСР 10, 109, 113, 147
Лічне, село Білогірського району Кримської області 137; с. 227
Лондон, місто с. 261
Лугове, село Ленінського району Кримської області 81

Мазанка, село Сімферопольського району Кримської області 137
Маргілан, місто Узбецької РСР 39, 54, 56, 62, 72, 95, 113, 117; с. 212,
219, 220
Маріуполь, місто Донецької області 23, 26; с. 184
Махарадзевський район Грузинської РСР 136
Махачкала місто 39, 92; с. 210
Мелекес, місто Узбецької РСР 39
Мелітополь, місто Запорізької області 19, 28, 39, 71, 72, 74, 75, 78,
86-89, 92, 99-103, 109, 111-113, 118, 120, 122, 144, 148, 164; с. 180, 203,
205, 208, 210, 215, 218, 220, 234
Мелітопольський район Запорізької області 19, 74, 78; с. 180
Миколаївська область 20, 30, 97, 105, 107; с. 181, 182, 220
Мічуріно, селище Білогірського району Кримської області 149
Молдавська РСР 113, 146; с. 253
Мордовська АРСР с. 186
Москва, місто 7, 11, 12, 13, 17, 18, 21, 23, 24, 25, 26, 31, 34, 36, 37, 39,
41, 46, 47, 52, 54, 55, 62, 68, 70, 71, 72, 75, 76, 79,
84-90, 92, 93, 95, 99, 104, 111, 113; с. 174, 176-182, 185,
187, 194, 195, 200, 204, 205, 208, 211-215, 217, 220, 221,
223, 224, 227, 227, 229-233, 235-237, 263
Московська область 68, 70, 125, 126, 127, 132

Навої, місто Узбецької РСР 39, 75, 96
Нагорно-Карабахська Автономна область Азербайджанської РСР
156, 157
Нальчик, місто Кабардино-Балкарської АРСР 39
Наманган, місто Узбецької РСР 39, 58, 62, 75, 95, 96
Наманганська область Узбецької РСР 9, 64, 95, 102, 113

- Некрасівка, село Красногвардійського району Кримської області 100
Нижні Орішки, село Білогірського району Кримської області с. 235
Нижньогірський район Кримської області 14, 126, 139; с. 228
Нижньобакинський, селище міського типу Кримського району
Краснодарського краю 55, 63; с. 193
Нідерланди с. 251, 257
Нізамі, місто Узбекиської РСР 49
Німеччина 98, 110, 120; с. 242
Ніцца, місто у Франції 109
Нова Каховка, місто Херсонської області 94, 150
Ново-Миколаївка, селище Ленінського району Кримської області
47, 81, 83
Новоолексіївка, залізнична станція, селище міського типу
Генічеського району Херсонської області 94, 78, 85, 94,
97, 100-102, 112, 113, 116, 118, 122, 124, 136, 137, 138, 146,
150, 165, 168; с. 197, 203, 219, 233
Новоросійськ, місто Краснодарського краю 39, 45, 46, 58, 62, 86,
104, 106, 107, 147, 166; с. 229
Новоселовський район Кримської АРСР 14
Новосибірська область 8
Новотроїцький район Херсонської області 94, 145; с. 233
Норвегія с. 247, 254
Нью-Йорк, місто 147; с. 176, 177, 215, 221, 232, 255
- Одеса, м. 18, 39, 45, 100; с. 181
Одеська область 20, 30, 39, 97, 100, 105, 107, 118; с. 181
Октябрьське, село Кримської області с. 243
Октябрьський район Кримської АРСР 14
Омська область 8
Ош, місто Киргизької РСР 58, 62
- Палванташ, селище Узбекиської РСР 39, 72, 113
Палас, місто Узбекиської РСР 39
Партизани, залізнична станція, селище міського типу Генічеського
району Херсонської області 101, 112, 118, 146; с. 214, 219
Партизани, селище Кіровського району Кримської області 96
Пастдаргомський район Самаркандської області Узбекиської РСР 56
Пахта, залізнична станція в Ташкентській області Узбекиської РСР 72
Первомайський район Кримської області 64, 116, 118, 153, 154, 156; с. 219
Перевальне, село Сімферопольського району Кримської області 102
Південна Родезія 61
Південний В'єтнам 120
Південно-Африканська Республіка 61, 120

- Північна Ірландія 120
Північний Кавказ 8, 10, 17, 52
Поволжя 52, 102, 109; с. 175, 218
Польща 98
Португалія 61
Прибалтика 157
Приморський район Кримської АРСР 14
Протвіно, місто Московської області 36
- Роздольненський район Кримської області 14, 64, 93
Регістан, місто Узбекицької РСР 39
Резервне, село Бахчисарайського району Кримської області 35, 36
Рибинськ, місто Російської Федерації 5
Рівне, село Красногвардійського району Кримської області 74; с. 202
Рівне, село Первомайського району Кримської області 116
Родезія 120, 155, 157
Російська Федерація 22, 33, 47, 90; с. 223, 250
Румунія 104, 110; с. 264
- Саки, місто Кримської області 110, 112
Сакський район Кримської області 6, 14, 74, 118, 156, 169
Самарканд, місто Узбекицької РСР 24, 36, 39, 45, 54, 58, 62, 71, 72, 75, 98, 104, 111, 113, 148; с. 205
Самаркандська область в Узбекицькій РСР 9, 26, 39, 64, 71, 72, 113; с. 185
Свердловськ (нині Катеринбург) місто Російської Федерації 39
Свердловська область Російської Федерації 16
Севастополь, місто 6, 14, 32, 110; с. 189, 205
Севаст'янівка, село Бахчисарайського району Кримської області с. 235
Сейтлерський район Кримської АРСР (в грудні 1944 р. перейменованій у Нижнегірський район Кримської області) 6
Селікамськ, місто 39
Сибір 90, 98, 102, 113; с. 218
Сімферополь, місто Кримської області 4-6, 14-16, 18, 21, 35, 36, 40, 41, 46, 47, 51, 58-59, 65, 67, 70, 74, 75, 80, 81, 85, 87, 88, 93, 94-96, 98, 100, 101, 106, 109, 110, 115, 118, 122, 124, 127, 128-130, 134, 145, 151, 153, 155, 156, 158, 160, 164, 166, 168; с. 174, 177, 178, 182, 185, 187, 190, 191, 195-199, 204, 219, 220, 223, 226, 229, 233-261, 264
Сімферопольський район Кримської області 4, 6, 14, 99, 110, 112, 118, 139; с. 228
Сирдар'їнська область Узбекицької РСР 39
Сирдар'я, місто Сирдар'їнської області 39, 58, 63, 72
Скалісте, село Бахчисарайського району Кримської області 161

Советський район Кримської області 14, 64, 93, 101, 113, 113,
131-132, 139, 168; с. 218

Советобад, місто Таджикиської РСР 36

Соллар (нині Червона слобода) Карасубазарського (нині Білогірського району Автономної Республіки Крим) 47

Спокійне, село Сімферопольського району Кримської області 99, 112; с. 214

Спутник, місто Ташкентської області Узбекиської РСР 72

Стамбул, місто 110; с. 241, 242, 256

Старий Крим, місто Кіровського району Кримської області 110,
137, 138, 144; с. 227

Старокримський район Кримської АРСР 2, 6, 14, 21

Судак, місто Кримської області 147

Сухумі, місто Абхазької АРСР 39, 72, 75

США 17, 141, 144; с. 221, 230, 231, 247, 250, 253, 255, 258

Таджицька РСР 39, 48, 85, 95, 113, 118, 147, 175; с. 212, 231

Татарська АРСР 21, 113; с. 181

Ташкент, місто 18, 21, 26, 27, 39, 54, 58, 61, 62, 63, 72, 95, 98, 102, 104,
106, 107, 117, 123, 144, 145, 148; с. 181-182, 185, 186,
188, 191, 193, 197, 199, 203-209, 210, 211, 213-215, 217,
225, 227, 228, 231, 234, 236

Ташкентська область Узбекиської РСР 39, 50, 52, 56, 62-64, 90, 102,
113, 128, 137; с. 192

Тельманський район Кримської АРСР 6

Темрюк, місто Краснодарського краю 46

Той-Тюбе, місто Середньо-Чирчинського району Ташкентської
області 63; с. 208

Той-Тєпа, місто Середньо-Чирчикського району Ташкентської
області 130

Туак, село Алуштинського району Кримської області 98

Туреччина 30, 98, 110; с. 237, 240, 243, 250, 252, 263

Туркменська РСР 90, 109, 113, 147

Удмуртська АРСР 113

Урал с. 175

Учкурган, місто Наманганської області Узбекиської РСР 39, 62, 72

Феодосія, місто Кримській області 2, 6, 14, 15, 98, 110

Фергана, місто Узбекиської РСР 39, 48, 51, 56, 58, 62, 63, 75, 84, 95,
111, 113, 117, 124, 142; с. 187, 192, 201, 230

Ферганська область Узбекиської РСР 27, 39, 52, 64, 95, 102, 113

Фінляндія с. 254

- Фрайдорфський район, (у грудні 1944 р. перейменований у Новоселовський район Кримської області) 6
- Франкфурт, місто с. 260
- Франція 79, 120; с. 241, 248
- Фрунзе, село Генічеського району Херсонської області 100
- Фрунзе, місто Киргизької РСР 58
- Хаваст, селище міського типу в Сирдар'їнській області Узбекицької РСР 39
- Харків, місто 72, 100
- Харківська область 100, 105, 118
- Херсон, місто 72, 94, 166
- Херсонська область 20, 22, 30, 36, 39, 71, 72, 74, 91, 93-95, 97, 99, 100, 100-105, 107, 112-114, 118, 120, 122, 124, 128, 136, 137, 138, 139, 141-145, 152, 154, 156, 157, 159, 160, 162, 164, 167, 168, 170; с. 181, 182, 203, 204, 210, 219-224, 234
- Хічмас, м. 39
- Ходжейлі, місто Карапалкацької АРСР 72
- Ходжаабад, місто Андижанської області Узбекицької РСР 39
- Хартингінський район Узбекицької РСР 9
- Хорезмська область с. 204
- Цюрупинський район Херсонської області 94
- Чаплинський район Херсонської області 94
- Чилі 120
- Чирчик, місто Ташкентської області Узбекицької РСР 39, 45, 47, 53, 54, 58, 62-64, 72, 75, 104; с. 194, 196, 201, 204
- Чирчикський район Ташкентської області с. 189
- Чебоксари, місто Російської Федерації с. 243
- Червона Слобода, село Кримської області с. 190
- Черкаська область 100, 105, 118
- Чехословаччина 98
- Чехія с. 244
- Чечено-Інгушська АРСР 113, 120
- Чімкент, місто в Казахстані 39
- Чорноморський район Кримської області 14, 93; с. 228
- Чернопілля, село Білогірського району Кримської області 102; с. 214
- Чуст, місто Наманганської області Узбекицької РСР 71
- Шалфейне, село Советського району Кримської області 152
- Шахріхам, селище Андижанської області, м. 39, 45, 62, 95
- Шахрісабз, місто Кашкадар'їнської області Узбекицької РСР 39, 45, 62
- Швеція с. 254

Шергелан, місто Узбецької РСР 39

Югославія 98, 120

Янгіюль, місто Ташкентської області, 39, 62, 64, 72, 95, 104, 106-107, 147;
с. 176

Ялта, місто 1, 6, 15, 32, 36, 39, 40, 41, 42, 98, 110, 145;
с. 177, 180, 189, 230

Ялтинський район Кримської АРСР 14

Янгікурган, місто Ферганської області Узбецької РСР 39

ПЕРЕЛІК ДОКУМЕНТІВ

- № 113. З доповідної записки голови КДБ при РМ УРСР В. Федорчука першому секретарю ЦК КПУ В.Щербицькому про настрої кримських татар напередодні 30-ої річниці депортації їх з Криму. 21 березня 1974 р. 3
- № 114. Інформація секретаря ЦК КПУ І. Лутака першому секретарю ЦК Компартії України В.Щербицькому про факти організованого і самовільного переселення сімей кримських татар на територію Кримської, Запорізької та Херсонської областей. 28 березня 1974 р. 12
- № 115. З доповідної записки голови КДБ при РМ УРСР В.Федорчука першому секретарю ЦК КПУ В.Щербицькому про підготовку кримськими татарами масового мітингу у м. Сімферополі з нагоди 30-річчя виселення з Криму. 17 травня 1974 р. 15
- № 116. Інформація секретаря ЦК Компартії України І. Лутака ЦК КПРС про факти грубого порушення законності щодо родини С.Сеїтджалілова, допущені в с.Рівне Первомайського району Кримської області. 23 вересня 1974 р. 16
- № 117. З листа кримських татар - жителів м. Маргілана УзРСР політбюро ЦК КПРС, Верховній Раді СРСР про судове переслідування школярів кримськотатарської національності. Вересень 1974 р. 18
- № 118. З доповідної записки голови КДБ при РМ УРСР В.Федорчука першому секретарю ЦК КПУ В.Щербицькому про зростання неорганізованого заїзду кримських татар у Крим. 8 травня 1975 р. 22
- № 119. Пропозиції міністра внутрішніх справ І. Головченка, Прокурора УРСР Ф. Глуха, міністра юстиції УРСР В.Зайчука секретарю ЦК КПУ І. Лутаку щодо обмеження неорганізованого переселення сімей кримських татар на територію Кримської області. 18 червня 1975 р. 28

№ 120. Інформаційне повідомлення заступника голови КДБ при РМ УРСР С.Мухи ЦК КПУ про діяльність представників кримськотатарського національного руху у зв'язку з підготовкою XXV з'їзду КПРС. 27 серпня 1975 р. 30

№ 121. Інформаційне повідомлення заступника голови КДБ при РМ УРСР С.Мухи першому секретарю ЦК КПУ В.Щербицькому про збір підписів серед кримських татар з вимогою повернути кримськотатарський народ на свою Батьківщину. 12 вересня 1975 р. 38

№ 122. Інформаційне повідомлення голови КДБ при РМ УРСР В.Федорчука першому секретарю ЦК КПУ В.Щербицькому про активізацію в Кримській та Херсонській областях кримськотатарського національного руху. 10 листопада 1975 р. 42

№ 123. Доповідна записка голови КДБ при РМ УРСР В.Федорчука першому секретарю ЦК КПУ В.Щербицькому з пропозицією заборонити публікацію у видавництві "Дніпро" книги активіста кримськотатарського національного руху Р.Музафарова. 10 грудня 1975 р. 47

№ 124. Доповідна записка голови КДБ при РМ УРСР В.Федорчука першому секретарю ЦК КПУ В.Щербицькому про переміщення центру "автономістського руху" в Крим. 3 лютого 1976 р. 48

№ 125. Висновки Міністерства внутрішніх справ УРСР, Прокуратури УРСР, Міністерства юстиції УРСР щодо можливості застосування наявних законодавчих та нормативних актів проти кримських татар, які в неорганізованому порядку переселяються до Криму. 7 квітня 1976 р. 51

№ 126. Лист міністра внутрішніх справ СРСР М.Щолокова першому секретареві ЦК КПУ В.Щербицькому про необхідність встановлення єдиного порядку прописки кримських татар, що прибувають на постійне місце проживання в Кримську область. 7 грудня 1976 р. 53

№ 127. З доповідної записки голови КДБ при РМ УРСР В.Федорчука першому секретарю ЦК КПУ В.Щербицькому про спільні оперативні заходи органів КДБ України,

- Узбекистану, Казахстану, Краснодарського краю зі стримування масового переселення кримських татар до Криму. 17 січня 1977 р. 54
- № 128. З інформаційного повідомлення голови КДБ при РМ УРСР В.Федорчука першому секретарю ЦК КПУ В.Щербицькому про попереджувально-профілактичні заходи щодо кримськотатарського активу. 26 травня 1977 р. 56
- № 129. Інформація першого секретаря Кримського обкому Компартії України В.Макаренка та голови Кримського облвиконкому Т.Чемодурова ЦК КПУ та Раді Міністрів УРСР про масове переселення кримських татар на територію Кримської області. 31 жовтня 1977 р. 59
- № 130. З інформаційного повідомлення голови КДБ при РМ УРСР В.Федорчука першому секретарю ЦК КПУ В.Щербицькому щодо "протиправної" діяльності сім'ї Мустафасєвих. 26 листопада 1977 р. 61
- № 131. Інформація першого заступника Прокурора УРСР М.Самаєва про заходи щодо попередження неорганізованого переїзду кримських татар на постійне проживання в Кримську область. 7 грудня 1977 р. 63
- № 132. Висновки міністерств і відомств України стосовно пропозицій Кримського обкому КПУ та облвиконкому щодо обмеження переселення кримських татар на територію Кримської області, поданих до ЦК КПУ та Ради Міністрів УРСР. 15 грудня 1977 р. 64
- № 133. З інформаційного повідомлення голови КДБ при РМ УРСР В.Федорчука ЦК КПУ № 56/с про оперативну ситуацію в Україні 8 лютого 1978 року. 9 лютого 1978 р. 67
- № 134. З доповідної записки голови КДБ при РМ УРСР В.Федорчука першому секретарю ЦК КПУ В.Щербицькому з пропозицією про прийняття нормативного акту, спрямованого на посилення паспортного режиму в Криму. 30 квітня 1978 р. 68
- № 135. Доповідна записка голови КДБ при РМ УРСР

- В.Федорчука першому секретарю ЦК КПУ В.Щербицькому про організацію кримськими татарами в м. Білогірськ Кримської області "несанкціонованої маївки". 12 травня 1978 р. 71
- № 136. Інформація першого секретаря ЦК Компартії України В.Щербицького ЦК КПРС про акцію протесту - самоспалення, здійсненого Мусою Мамутом 23 червня 1978 року. 9 липня 1978 р. 73
- № 137. З інформаційного повідомлення голови КДБ УРСР В.Федорчука ЦК КПУ № 376/сс про оперативну ситуацію в Україні. 27 жовтня 1978 р. 74
- № 138. Зі спецповідомлення голови КДБ УРСР В.Федорчука першому секретарю ЦК КПУ В.Щербицькому про інцидент, що стався в с.Абрикосівка Кіровського району Кримської області в зв'язку з виселенням сім'ї кримського татарина А.Гавджи. 1 листопада 1978 р. 76
- № 139. Доповідна записка голови КДБ при РМ УРСР В.Федорчука першому секретарю ЦК КПУ В.Щербицькому з викладом заходів щодо протидії переселенню кримських татар до Криму. 16 березня 1979 р. 79
- № 140. Доповідна записка голови КДБ УРСР В.Федорчука першому секретарю ЦК КПУ В.Щербицькому про ситуацію серед кримськотатарських "автономістів" і заходи по нейтралізації їх "екстремізму". 21 січня 1980 р. 87
- № 141. З доповідної записки голови КДБ УРСР В.Федорчука першому секретарю ЦК КПУ В.Щербицькому про заходи щодо нейтралізації кримськотатарського руху. 16 лютого 1981 р. 90
- № 142. Доповідна записка голови КДБ УРСР В.Федорчука першому секретарю ЦК КПУ В.Щербицькому про локалізацію діяльності активу кримськотатарського руху. 13 квітня 1982 р. 92
- № 143. Доповідна записка голови КДБ УРСР С.Мухи першому секретарю ЦК КПУ В.Щербицькому про настрої кримськотатарського населення Криму. 20 травня 1983 р. ... 96

- № 144. Доповідна записка голови КДБ УРСР С.Мухи першому секретарю ЦК КПУ В.Щербицькому про комплекс заходів, спрямованих на протидію кримськотатарському руху. 6 грудня 1983 р. 98
- № 145. Доповідна записка голови КДБ УРСР С.Мухи першому секретарю ЦК КПУ В.Щербицькому про проведену роботу щодо нейтралізації діяльності кримськотатарських активістів у Криму. 10 вересня 1984 р. 100
- № 146. Інформація відділу адміністративних органів ЦК КПУ про ситуацію серед кримських татар. 9 вересня 1987 р. 102
- № 147. Інформація Президії Верховної Ради СРСР ЦК КПРС про кількість телеграм та листів з проблем кримського народу. Вересень 1987 р. 103
- № 148. Огляд листів громадян, надісланих Президії Верховної Ради СРСР, стосовно проблем кримськотатарського народу. 20 листопада 1987 р. 104
- № 149. Лист першого секретаря ЦК КПУ В.Щербицького голові Президії Верховної Ради СРСР А.Громику про недоцільність виконання вимог робочої комісії з представників кримських татар. 23 січня 1988 р. 108
- № 150. Інформація першого секретаря ЦК Компартії України В.Щербицького ЦК КПРС про "екстремістські прояви" кримських татар. 26 січня 1988 р. 109
- № 151. Інформація оперативного штабу МВС УРСР про мітинг кримських татар у м. Сімферополі. 15 лютого 1988 р. 111
- № 152. Оперативні заходи ЦК КПУ щодо локалізації та попередження антигромадських проявів серед активу кримськотатарського народу. 2 березня 1988 р. 114
- № 153. Інформація першого секретаря Кримського обкому Компартії України А.Гиренка ЦК КПУ про заходи щодо подальшої стабілізації ситуації серед кримських татар. 10 березня 1988 р. 115

- № 154.** Інформація першого секретаря ЦК КПУ В.Щербицького ЦК КПРС про проведену роботу по виконанню постанови ЦК КПРС від 3 лютого 1988 р. "Про заходи по подальшій стабілізації ситуації серед кримських татар". 12 березня 1988 р. 118
- № 155.** Звернення групи кримських татар до делегатів Весоюзної конференції КПРС. Не пізніше 18 березня 1988 р. 120
- № 156.** Інформація першого секретаря Кримського обкому Компартії України М.Багрова ЦК КПУ про проведення кримськими татарами у м. Сімферополі мітингу-протесту. 21 березня 1988 р. 130
- № 157.** Інформація завідувача відділом адміністративних органів ЦК Компартії України А.Чумака ЦК КПУ про ситуацію серед кримських татар. 1 квітня 1988 р. 131
- № 158.** Інформація секретаря Кримського обкому Компартії України А.Гиренка ЦК КПУ про активізацію діяльності кримськотатарських автономістів. 2 квітня 1988 р. 134
- № 159.** Інформація першого секретаря ЦК Компартії України В.Щербицького ЦК КПРС про роботу з подальшої стабілізації ситуації серед кримських татар. 14 квітня 1988 р. 135
- № 160.** Додаткові заходи ЦК КПУ щодо нейтралізації антигромадських проявів серед кримських татар. 14 квітня 1988 р. 138
- № 161.** Інформація апарату Президії Верховної Ради СРСР голові Президії Верховної Ради СРСР А.Громику про чергові звернення громадян з проблем кримськотатарського народу. 29 квітня 1988 р. 140
- № 162.** Додаткові заходи ЦК КПУ щодо нейтралізації негативного впливу активу кримськотатарського руху на татарське населення і попередженню антигромадських акцій. 4 травня 1988 р. 142
- № 163.** Лист секретаря Кримського обкому Компартії України А.Гиренка ЦК КПУ з пропозиціями про створення

- щотижневого додатку до газети "Кримська правда" кримськотатарською мовою. 4 травня 1988 р. 144
- № 164. Стаття істориків П. Гарчева, О. Герцена, С. Серинського "Виховання правдою історії". 17 травня 1988 р. 145
- № 165. Інформація другого секретаря ЦК Компартії України О.Титаренка ЦК КПУ про проведену роботу щодо стабілізації обстановки серед кримських татар. 22 травня 1988 р. 148
- № 166. План ЦК КПУ щодо припинення антигромадських проявів з боку кримських татар на період до 15 червня 1988 року, схвалений секретарем ЦК КПУ О.Титаренком. 30 травня 1988 р. 150
- № 167. План першочергових заходів ЦК КПУ щодо нейтралізації та попередженню антигромадських проявів з боку кримських татар у зв'язку з оприлюдненням висновків роботи Державної комісії, затверджений секретарем ЦК КПУ О.Титаренком. 7 червня 1988 р. 151
- № 168. Інформація першого секретаря ЦК Компартії України В.Щербицького ЦК КПС про реагування кримських татар на повідомлення Державної комісії. 11 червня 1988 р. 153
- № 169. Інформація секретаря ЦК Компартії України Ю.Єльченка та завідувача відділом адміністративних органів ЦК Компартії України А.Чумака ЦК КПУ про деякі факти екстремістських проявів серед кримських татар. 16 вересня 1988 р. 155
- № 170. План роботи республіканської оперативної групи з питань подолання негативних проявів серед кримських татар на IV квартал 1988 року, затверджений секретарями ЦК КПУ О. Титаренком та Ю. Єльченком. 14 жовтня 1988 р. 158
- № 171. Протокол засідання республіканської оперативної групи з питань подолання негативних проявів серед кримських татар. 17 жовтня 1988 р. 160

- № 172.** Лист секретаря ЦК Компартії України О.Титаренка ЦК КПРС з проханням розглянути питання про видання щотижневого додатку до газети "Кримська правда". 18 жовтня 1988 р. 162
- № 173.** Звернення представників незалежних національно-демократичних рухів до народів радянської імперії. 8 жовтня 1989 р. 163
- № 174.** Декларація Верховної Ради СРСР "Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, підданих насильницькому переселенню, і забезпеченню їх прав". 14 листопада 1989 р. 165
- № 175.** Постанова Ради Національностей Верховної Ради СРСР "Про хід здійснення першочергових заходів, пов'язаних з поверненням кримських татар в Кримську область". 1 листопада 1990 р. 166
- № 176.** Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки "Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки". 12 лютого 1991 р. 167
- № 177.** Постанова Верховної Ради Української РСР про введення в дію закону "Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки" і про поповнення складу Верховної Ради Кримської АРСР. 12 лютого 1991 р. 168
- № 178.** Звернення Курултаю кримськотатарського народу до всіх жителів Криму. 30 червня 1991 р. 168
- № 179.** Постанова Кабінету Міністрів СРСР "Про організоване повернення кримських татар в Кримську АРСР та гарантіях по їх влаштуванню". 24 липня 1991 р. 170

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

<i>Арк.</i>	– аркуш
<i>АССР (з рос.)</i>	– Автономная Советская Социалистическая Республика
<i>ВППШ</i>	– Вища партійна школа
<i>ВР</i>	– Верховна Рада
<i>ВЦИК (з рос.)</i>	– Всероссийский Центральный исполнительный комитет
<i>ГАИ (з рос.)</i>	– Государственная автомобильная инспекция
<i>ГДР (з рос.)</i>	– Германская Демократическая Республика
<i>ДА</i>	– Державний архів
<i>ДБ</i>	– державна безпека
<i>ДКО</i>	– Державний Комітет Оборони
<i>ДНД</i>	– Добровільна народна дружина
<i>ВЦСПС</i>	– Всесоюзный Центральный Совет профессиональных союзов
<i>ІГ</i>	– ініціативна група
<i>ІЧП</i>	– Інститут червоної професури
<i>КГБ (з рос.)</i>	– Комитет государственной безопасности
<i>КПСС (з рос.)</i>	– Коммунистическая партия Советского Союза
<i>КПУ</i>	– Комуністична партія України
<i>ЛКСМУ</i>	– Ленінська Комуністична Спілка молоді України
<i>МВД</i>	– Министерство внутренних дел
<i>МВТУ ім. Баумана</i>	– Московське вище технічне училище ім. М.Баумана
<i>МЕІ</i>	– Московський енергетичний інституту
<i>НРКТ</i>	– національний рух кримських татар
<i>НТС</i>	– народно-трудоий союз
<i>ОКНР</i>	– Організація кримськотатарського національного руху
<i>ООН</i>	– Організація Об'єднаних Націй
<i>Оп.</i>	– опис
<i>ПАР</i>	– Південно-Африканська Республіка
<i>Пор.</i>	– Порядковий
<i>Поспредство</i>	– постійне представництво
<i>РАН</i>	– Російська академія наук
<i>РДАНІ</i>	– Російський державний архів новітньої історії
<i>С-з</i>	– совхоз
<i>Спр.</i>	– справа
<i>сш</i>	– середня школа

<i>ТАСС</i>	– Телеграфное агентство Советского Союза
<i>ТашГУ</i> (з рос.)	– Ташкентский государственный университет
<i>ТБ</i>	– телебачення
<i>УВД</i> (з рос.)	– Управление внутренних дел
<i>УК</i> (з рос.)	– Уголовный кодекс
<i>УКБ</i>	– Управління капітального будівництва
<i>УКГБ</i> (з рос.)	– Управление Комитета государственной безопасности
<i>УООП</i> (з рос.)	– Управление охраны общественного порядка
<i>ЦКК</i>	– Центральна контрольна комісія
<i>ЦСУ</i>	– Центральне статистичне управління
<i>Ф.</i>	– Фонд
<i>ФЗАД</i>	– Ферганський завод азотних добрив
<i>ФІАН</i>	– Фізичний інститут Академії наук

З М І С Т

Документи	3-173
Кримськотатарський національний рух. Хроніка подій ..	174-264
Коментарі	265-325
Іменний покажчик	326-340
Географічний покажчик	341-351
Перелік документів	352-359
Список скорочень	360-361

Наукове видання

Упорядники:

*Олег Григорович Бажан
Юрій Зіновійович Данилюк
Сергій Анатолійович Кокін
Олександр Анатолійович Лошицький*

Кримські татари: шлях до повернення
Кримськотатарський національний рух
(друга половина 1940-х - початок 1990-х років)
очима радянських спецслужб
Частина 2

Обкладинка художника О.М.Ількевича
(видавництво “Абетка” м. Кам’янець-Подільський)

Підписано до друку 10.05.2004. Формат 60 x 84 1/8
Ум. друк. арк. 42,31. Обл. вид. арк. 24,26.
Наклад 500 пр. Зам. 103 2004 р. Ціна договірна
Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4

ББК 63.3 (4Укр. - 6 КРМ)
К - 82

Кримські татари: шлях до повернення
кримськотатарський національний рух
(друга половина 1940-х - початок 1990-х років)
очима радянських спецслужб. Зб. док. та матеріалів. Ч.2./
Упоряд.: *О.Г.Бажан, Ю.З. Данилюк,
С.А.Кокін, О.А.Лошицький.* - К., 2004. - 362 с.

ISBN 966-02-3285-3
966-02-3287-X ч.2

